

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2026

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

Obsah

■ EDITORIAL

Způsoby každodennosti v pracovním prostředí

Bohuslav Šalanda

5–8

■ STUDIE

Bitva u Boyne v moderní (severo)irské paměti

Dušan Lužný

9–26

Cestovatelé a emigranti z Českých zemí a jejich reflexe otrokářství na jihu USA v první polovině 19. století prismatickým mýtu ztracené věci

Lukáš Perutka

27–43

Pražský strukturalismus jako základ eurasijství

Liubov Stepanova

45–70

Cestování středoevropské šlechty v devatenáctém a počátku dvacátého století

Jan Koumar

71–88

Vývoj představ o klasifikaci předstátních společností

Marek Německý

89–103

Koleje mezi městy: Tramvajová dráha Chomutov–Jirkov v perspektivě urbanistického a demografického vývoje

Radek Voch

105–118

■ RECENZE

Jan Keller: *Služby a služebníci. Pohled kulturně-historický*

Ján Mišovič

119–122

Peter Salner: *Prach alebo popol. Kremácia v židovskej komunite na Slovensku z pohľadu etnológie*

Blanka Soukupová

122–123

Způsoby každodennosti v pracovním prostředí

Ze všeho nejlepší by bylo mít pětiminutový film ze zvoleného období. Kdyby něco takového bylo dosažitelné (čím starší záběry, tím lepší), badatel by pak dokázal vidět takřka přímo do kuchyně konkrétních aktérů dějin. A třeba ještě mnohem dál a hlouběji. Pochopitelně jde o pouhou chiméru, nicméně v možnosti nahlédnout prostřednictvím různých informačních zdrojů alespoň jakoby klíčovou dírkou na specifické způsoby bydlení, všelijaké obstarávání a každodenní zaobírání se ledasčím nám nikdo nebrání.

Expresivní formy každodennosti lze v širokém smyslu označit jako techniky, rutiny, procedury, praxe, úkony, habity, zvyky, obyčeje, rituály, styly, situace, stereotypy, etiku apod. Pozornost můžeme zaměřit také na pravidelnosti a nepravidelnosti v sociální komunikaci: objeví se před námi dobové banality, ale též časová i nadčasová *topoi* ze všech možných oblastí. Tak lze výzkumem konkretizovat, co vůbec lidé dělali, jak se při tom oblékali, kde bydleli a pracovali, kde potom odpočívali, na jakých místech a jak spali. Jaké to bylo, když onemocněli? Putovali během své životní a pracovní dráhy z místa na místo, nebo žili po většinu času v jediné lokalitě? Prakticky za všech okolností ale platí, že změna práce během života souvisí se zkoušením nových věcí, často se tím nabízí, až neodbytně vnucuje nový životní styl.

Metodologicky a úžeji pak metodicky se v této oblasti nabízí mimo jiné uplatnění teorií francouzského sociologa Pierra Bourdieu [1998]. Podle něj je nutno vycházet z určitého jednotícího principu, pro nějž razí pojem *habitus*, který vytváří identifikovatelný životní styl a sjednocuje se v něm volba statků i praktických činností. Právě *habitus* představuje systém generující jednání, a může tudíž poskytnout východisko pro zkoumání specifického sociálního pole, v našem případě konkrétních, s příslušnou prací spojených lokálních komunit. Na váhu při takovém bádání padají mnohé dílčí limity, dané v uvedených souvislostech především místně, na druhou stranu se v procesu bádání zároveň vyjevují jisté záliby, odkrývá se převažující dobový či skupinový vkus apod.

Hlas Pierra Bourdieu zaznívá taktéž v pracích významného sociologa s mezinárodním renomé Jana Kellera [2015: 52]: „Už počátkem osmdesátých let 20. století se o sociálním kapitálu zmiňuje přední francouzský sociolog Pierre Bourdieu. Rezervuje tento termín pro zdroje druhých lidí, které můžeme v případě potřeby využít ve svůj prospěch. Jde o vhodné kontakty, jež nám umožňují nejen opatřit si služby, k nimž bychom se jinak nedostali, ale také být vnímáni jako členové skupiny vyvolených, kteří mají k takovým službám přístup. Sociálním kapitálem disponují lidé, kteří se nejen mezi sebou znají, ale také se navzájem uznávají. Jde o sítě, které dokážou bohatě zúročit to, co do nich bylo vloženo. Proto si účastníci dávají velkou práci s jejich vytvářením a udržováním. Se stejnou pečlivostí se ohraničují vůči všem, kdo mezi ně nepatří.“

Originálně se k technice a časoprostorovým představám člověka 19. století vyjádřil historik Otto Urban (1938–1996). Výstižně nastiňuje právě souvislost mezi narůstající lidskou činností a měnícím se přírodním prostředím: „Technický důmysl je jedním z podstatných činitelů závažných změn ve vztahu člověka a přírody, dalekosáhlých proměn společenského bytí i vědomí. Vše pronikající technická civilizace od 19. století totálně měnila a mění životní podmínky a prostředí a posouvá člověka do historicky nebyvalých relací“ [Urban 1988: 24].

Načrtnuté představy uvedený historik dále rozvíjí: „Jakým způsobem a s jakými důsledky umožňovala a umožňuje industriální technika změnu časových a prostorových představ lidí, tj. do jaké míry prakticky a reálně měnila podmínky pro to, aby něco bylo pokládáno časově a místně za krátkodobé nebo dlouhodobé, blízké nebo vzdálené? Výchozí situace člověka kolem roku 1800 nám poskytuje v mnohém ještě takřka idylický obraz, který se nepřilíší liší od podmínek několika předchozích staletí. Bezprostřední i zprostředkované zkušenosti byly v širším společenském měřítku většinou omezeny na úzký horizont světa relativně uzavřených malých sociálních struktur pozdně feudální společnosti a povětšinou nepřesahovaly akční radius „pěší túry““ [Urban 1988: 24].

V konečném souhrnu pak Urban dospívá k formulaci závažných důsledků všech probíhajících změn v oblasti nejzákladnějších struktur každodenního života: „Zvláštní význam pro změnu životního stylu a rozbití časoprostorových stereotypů mělo odstranění rozdílu mezi dnem a nocí. Naprostá většina lidí se až do počátku 19. století zcela samozřejmě a bez větších úvah přizpůsobovala přírodnímu rytmu dne a noci a v souvislosti s tím také programovala svou hospodářskou a jinou činnost“ [Urban 1988: 27].

Přednostní pozornost věnuje Otto Urban vývoji osídlení a životnímu stylu českých zemí na počátku industrializace, opět především v průběhu 19. století: „Nahlédneme-li jen zběžně do hospodářské topografie českých zemí tohoto období, dospíváme k poněkud paradoxnímu zjištění, že města nebyla zdaleka výsostným nositelem industrializačního procesu. Celá řada průmyslových závodů vznikala přímo na vesnici, a to nejen v tradičních odvětvích, která procházela zprůmyslněním (např. textil), ale také v těch, která vznikala jako zcela nová (např. strojírenství). Pokud vznikaly nové závody ve městech anebo na předměstích, pak to – s výjimkou několika míst – neznamenalo větší přesuny obyvatelstva. S ohledem na hustotu a strukturu osídlení bylo možno angažovat pracovní sílu v bližším či širším okolí. Pro české země tak příznačné docházení či později dojíždění za prací bylo přirozeným důsledkem tohoto stavu“ [Urban 1983: 35–36]. Není pochyb o tom, že historická etapa průmyslové revoluce skrze své další vývojové fáze pokračuje. A tak dále rozvíjíme inovační podněty a projekty, jež byly započaty v polovině 19. století. Stále jsme na trajektorii, kterou průmyslová revoluce, respektive industrializace tehdy nastavila.

Dodejme k řečenému, že vše se vždy děje a je svými aktéry odehráváno v určitých kulích, bez ohledu na to, zda jde o jevy neměnné či naopak proměnlivé: dnes velmi akcentovaná představa prosazení a sebeprosazení se v tomto smyslu se může týkat rovněž hlasitosti projevu nebo obecně zvuků jako takových. Tomuto tématu se u nás věnuje religionistka a historička vědy Anna Kvíčalová, jež badá nejen v oblasti dějin zvuku, ale pochopitelně i sluchu. Vedle řady dalších jevů zkoumá širší souvislosti sluchových vjemů ve „věku člověka“, a to včetně aktuální problematiky akustického znečištění prostředí (akustický smog). Nijak nepřekvapí, že kulturní význam zvuků se v průběhu času proměňoval. Zvuková

studia (*sound studies*) se v posledních dvaceti letech stala pevně usazenou oblastí bádání realizovaného z pohledu dějin médií, komunikačních studií, antropologie, urbanismu, ekologie atd. Nabízí se tedy otázka, zda skutečně sluch má své vlastní, ve všech oborech lidských aktivit se projevující dějiny [Kvíčalová 2024: 47–60].

Oboustranně podnětné propojení české a slovenské dopravní historie, přesněji řečeno, jejího odborného zkoumání, dosvědčuje následující publikace. Po její krátké reflexi se obrátíme trochu jiným směrem, což však rozhodně neznamená, že by aktuální číslo neoplývalo dalšími pozoruhodnými příspěvky, k jejichž pozornému pročitání své čtenáře v těchto editorialech vždy ponoukáme. Vraťme se ale na chvíli do doby, kdy cestovat po železnici z Čech na Slovensko neznamenovalo překračovat státní hranice.

Pozornost si v těchto relativně nedávných souvislostech zaslouží kniha *Člověk na železnici I. Cestující* [Štemberk – Jakubec – Sabol – Šalanda 2025] a *Člověk na železnici II. Pracující* [Borovcová – Dufek – Hrdina – Kunt – Novotný 2026]. Oba svazky vznikly v rámci řešení grantového projektu NAKI III „Dvě století železnice v českých zemích. Kulturní, socioekonomické a dopravně technické aspekty vývoje českých (československých) železnic“. Dokazuje totiž, že koncept dějin každodennosti lze velmi úspěšně aplikovat i právě na železnici. Uvedená kolektivní monografie si klade za cíl málo probádanou oblast dějin každodennosti na českých (československých) železničních prozkoumat a zpřístupnit širokému okruhu čtenářů. Výklad knihy je objeveně koncipován z pohledu jednotlivých typů cestujících (elita, běžný cestující, turista, dojíždějící za prací a studiem, nedobrovolný cestující a v neposlední řadě voják). Opominuta nejsou ani témata, která je možné označit za společná (nádraží a jeho funkce, jízdní řády, kulturu cestování aj.). Každodennost pracovního života na železnici mapuje druhý svazek. Je opět koncipován z pohledu vybraných profesí, jež železnice zrodila. Hodnotu textu zvyšuje též skutečnost, že je z velké části vystaven na základě systematického pramenného výzkumu v českých, slovenských i zahraničních archivech.

Nejrychlejší cestou, jak se dnes může časopis *Historická sociologie* dostat ke svým čtenářům, je bezpochyby stažení elektronického čísla. To lze ovšem stěží nazvat dopravou (tzv. papírová čísla nepřestáváme vydávat a jejich tradiční koloběh si uchovává své dopravní parametry). Pokud jde o každodennost redakční práce, ani tady vzhledem k digitalizovanému, převážně tedy distančnímu charakteru jejího průběhu nelze případným zvědavcům nic nabídnout. Museli bychom se na podrobnosti ptát jednotlivých členů redakčního týmu, což z respektu k jejich právu na soukromí rozhodně činit nehodláme. V tomto směru se šéfredaktor a autor těchto řádků v jedné osobě nechystá překračovat své obvyklé pravomoci, leda by se snad sám rozhodl něco ze svých editorských rutin sdílet. Nedojde k tomu, bylo by to veskrze nezajímavé, nicméně si troufnu odhadnout, že všechny členy redakce a jejího širšího autorského kruhu přece jenom něco každodenně spojuje. Tímto společným rysem je odhodlání získávat pro náš časopis další čtenáře nejenom vlastní kvalitní odbornou produkci, ale také neúnavným vyhledáváním nových témat a jejich ke spolupráci ochotných autorů. Doufejme, že se nám to i tentokrát alespoň částečně podařilo a čtení *Historické sociologie* se pro vás díky každodennímu úsilí redakčního kruhu už dávno stalo skutečným svátkem.

Literatura

- Borovcová, Alena – Dufek, Pavel – Hrdina, Zdeněk – Kunt, Miroslav – Novotný, Michal [2026]. *Člověk na železnici II. Pracující*. Praha: Karolinum (v tisku).
- Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Keller, Jan [2015]. *Odsouzení k modernitě. Co hledá sociologie a našla beletrie*. Praha: Novela bohémica.
- Kvíčalová, Anna [2024]. Sluch má své dějiny: obrat ke zvuku a případ hluché reformace. *Historická sociologie* 16 (2): 47–60.
- Štemberk, Jan – Jakubec, Ivan – Sabol, Miroslav – Šalanda, Bohuslav [2025]. *Člověk na železnici I. Cestující*. Praha: Karolinum.
- Urban, Otto [1983]. K některým aspektům životního stylu českého měšťanstva v polovině 19. století. In. *Město v české kultuře 19. století*. Národní galerie v Praze, s. 34–42.
- Urban, Otto [1988]. Technika a časoprostorová představa člověka 19. století. In. *Průmysl a technika v novodobé české kultuře*. Praha: Ústav teorie a dějin umění ČSAV.

Bitva u Boyne v moderní (severo)irské paměti

DUŠAN LUŽNÝ*

The Battle of the Boyne in Modern (Northern) Irish Memory

Abstract: The aim of this study is to analyse the ways in which violence is mobilized through memorization practices associated with the Battle of the Boyne (1690), in which the Protestant William III of Orange defeated the Catholic King James II. Subsequently, the violent Protestantisation of Ireland and the consequent division of the island into the Republic of Ireland and Northern Ireland (belonging to the UK) occurred. Analyses of the actual events of 11 July (bonfires), 12 July (Orange Marches) and the painted murals in Belfast (and other Northern Ireland cities) have shown that under the current peaceful situation there is (and continues to be) a strong potential for violent conflict. These festivals are part of Ulster's collective memory and serve not only to commemorate historical events, but also to perpetuate UK affiliation (unionism, loyalism) and reinforce militant sentiment. This happens as a result of strong visibility in public space. The study showed that even in a peaceful situation, war (armed conflict) lives on in the minds of Ulster residents.

Keywords: Troubles; legitimisation of violence; battle of Boyne; Ulster; conflict

DOI: 10.14712/23363525.2026.2

Úvod

Když byla 10. dubna 1998 v Belfastu podepsána tzv. Velkopáteční dohoda (a následně 22. května stejného roku byla potvrzena referendy v Irské republice a v Severním Irsku) bylo ukončeno otevřené krvavé násilí, které je známé pod poněkud eufemistickým označením „The Troubles“. Tyto „problémy“ fakticky představovaly občanskou válku, v níž zahynulo během třiceti let přes 3 500 osob, a to jak vojáků regulérních vojenských složek (především britské armády), tak příslušníků paramilitantních (často teroristických) jednotek, ale také civilistů, včetně dětí. Ukončení otevřené války však neznamená ukončení konfliktu, který tvořil základ násilných akcí. Severní Irsko a jeho hlavní město Belfast žijí v relativním klidu, ale konflikt přetrvává a je udržován. Belfast je stále označován jako „rozdělené město“ [Lepp 2022; Gusic 2020: 193–244; Gregory – Cunningham – Llyod – Shuttleworth 2013: 201–220], neboť jeho obyvatelé žijí v oddělených zónách (čtvrtích). Brány, průjezdy a branky v udržovaných a obnovovaných zdech a vysokých plotech, které v Belfastu (ale také v Derry/Londonderry a dalších městech) oddělují protestantské pro-britské čtvrti od čtvrtí katolických proirských, jsou připraveny k okamžitému uzavření, dojde-li k otevřenému konfliktu. Některé z nich jsou i dnes během noci zavřeny.

* Prof. PhDr. Dušan Lužný, Dr., Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, Olomouc, 779 00. E-mail: dusan.luzny@upol.cz

Přetrvávání severoirského konfliktu je dáno jeho historickými kořeny a dlouhodobým vytvářením odlišných etnonacionálních, náboženských a ideologických identit. Zásadní roli v tomto hraje konstruování kolektivních pamětí, které tvoří základ těchto identit. Minulost je proto stále živá a velmi silná. Je silná proto, že je využívána k vytváření a zdůrazňování odlišností, na kterých jsou postaveny identity. Jak dokládají časté nápisy na belfastských zdech: „Nezapomínáme“. Minulost a její konflikty jsou stále živé, protože jsou součástí kolektivních pamětí.

Tato studie se zaměřuje na jeden z nejvýznačnějších způsobů posilování konfliktu a udržování odlišností prostřednictvím připomínání minulosti. Je jím připomínání bitvy u řeky Boyne, v níž protestantský král Vilém III. Oranžský porazil katolického Jakuba II. Stuarta, čímž začala masivní protestantizace irského obyvatelstva a podřízení irského ostrova britské královské koruně. K bitvě došlo 1. července 1690 a Jakub II. po ní uprchl do Francie. O rok později, 12. července 1691 byla Jakubova armáda definitivně poražena v bitvě u Aughrimu, což znamenalo úplné vítězství Viléma III. Proto je hlavní svátek připomínající Vilémovo vítězství slaven 12. července, a to přesto, že je tento svátek spojován s bitvou u Boyne. Slaví se sice Vilémovo vítězství v bitvě u Boyne, ale oslavy se konají v den bitvy u Aughrimu. Pro současné severoirské protestanty a stoupence spojení se Spojeným královstvím je více než historická důležitější symbolický význam minulosti – tedy Vilémovo vítězství, které se stává také jejich vítězstvím.

Tento text analyzuje způsoby, kterými se posiluje kolektivní paměť a identita za současného udržování konfliktního napětí mezi dvěma skupinami. V této studii se zaměříme jen na jednu stranu konfliktu, tedy na probritské unionisty a severoirské protestanty (součástí této studie tedy nebude kolektivní paměť irských nacionalistů, byť i ta obsahuje bitvu u Boyne, kterou však chápe jako začátek britské genocidy a kolonializace Irska) a ukážeme, jak je touto skupinou připomínána bitva u Boyne a jak je aktualizována v kontextu severoirského konfliktu. Naším konceptuálním východiskem a teoretickým rámcem je teorie kolektivní paměti a pamatování (remembering).

Bitva u Boyne z hlediska historie

Podíváme-li se na širší historické souvislosti a události té doby, nemusí se bitva u Boyne jevit jako událost, která by průlomovým způsobem určila (popř. změnila) historický vývoj Británie a Irska. Šlo spíše o jednu z mnoha historických událostí (a bitev), ke kterým v té době docházelo a které byly rámovány třemi klíčovými spory. Prvním byl spor o dědictví britského království a obsazení anglického a skotského trůnu; druhým bylo soupeření mezi parlamentem a královstvím; a třetím konflikt mezi protestantismem a katolicismem. Šlo o dlouhodobé spory a konflikty, které neovlivňovaly pouze britské ostrovy, ale které zasahovaly většinu Evropy, neboť ve stejné době docházelo k významným geopolitickým a kulturní změnám v Evropě. Podnětem byla síla Francie (resp. francouzský král Ludvík XIV. ve spojení s katolickým Španělskem a papežem), vůči ní se formovaly různé aliance, jakými byla Augšpurská liga (1686), k níž se připojila Anglie a Nizozemí (pod vedením Viléma III. Oranžského) a vznikla tak Vídeňská velká aliance (1689).

Součástí těchto změn byla i Slavná revoluce (Glorious Revolution) v roce 1688, kdy byl z anglického trůnu svržen katolík Jakub II. a na jeho místo nastoupil protestant Vilém Oranžský. Pro kontext připomeňme, že očekávanou nástupkyní Jakuba na trůně byla jeho (první

a protestantská) dcera Marie (manželka Viléma III. Oranžského), ale poté, co druhá Jakubova manželka porodila syna (katolíka) a tím se stala reálnou možností, že na anglický trůn usedne katolík. Tato hrozba vedla některé anglické lordy k sepsání dopisu, kterým vyzvali Viléma Oranžského k převzetí vlády v Anglii. Ten se v listopadu 1688 se svým vojskem vylodil na jihu Anglie. V únoru 1689 byli Vilém III. Oranžský a jeho žena Marie II. jmenováni společně panovníky Anglie, přičemž oba souhlasili s ustanoveními, která byla později nazvána Deklarací práv (Bill of Rights), a která představuje významný milník procesu konstituování v britského ústavního řádu. Významným způsobem došlo k omezení moci panovníka a posílení parlamentu, a současně k znemožnění toho, aby na anglický trůn usedl katolík.

Jakub utekl do Francie, ale měl na ostrovech, především v Irsku a Skotsku, stále silnou podporu. Jeho stoupenci (tzv. jakobité) provedli několik povstání a vedli otevřený boj proti nové protestantské královské moci. V Irsku jakobité chápali válku jako boj za obranu katolicismu a náboženskou toleranci, irskou svéprávnost a možnost vlastnit půdu (otázka vlastnictví půdy byla do dlouhou dobu klíčovým tématem), neboť v důsledku tažení Olivera Cromwela do Irsku (1649–1650) jim byla všechna jejich práva odebrána. Proto Irové podporovali římského katolíka Jakuba II., který byl do té doby považován za krále Anglie, Skotska a Irsku.

Za jejich podpory se Jakub vylodil v Kinsale na jihu Irsku s francouzským vojskem (přibližně 6 000 mužů) a shromáždil celkem 23 500 vojáků. Vilém přistál v severním Irsku (v Carrickfergusu, severně nedaleko od Belfastu), tedy v Ulsteru (což je v kontextu celého téma tohoto textu příznačné) a postupoval na jih s cílem dobít Dublin, přičemž měl k dispozici armádu s 36 000 vojáky z různých evropských zemí. Ke střetu armád došlo nedaleko města Drogheda necelých 50 km severně od Dublinu. Ačkoliv bitva neznamenal zdecimování Jakubova vojska, vedla k útěku Jakuba zpět do Francie odkud se do Irsku či Británie již nikdy nevrátil. Především však představovala symbolické vítězství sil prosazujících jednotu s Británií a protestantismus. Symbolicky také začalo to, co se v irských dějinách označuje jako „plantations“ a kolonializace Irsku, což neobsahuje „jen“ vyvlastňování půdy a její přidělování probritským farmářům, ale také systematické osídlování některých území Irsku, především severní provincie Ulster, z níž vzniklo „Severní Irsko“ jako jedna ze zemí Spojeného království (Anglie, Wales, Skotsko a Severní Irsko).

Kontext bitvy u Boyne umožňuje lépe pochopit kořeny rozdělení irského ostrova na území Irské republiky a Severního Irsku (jako součásti Velké Británie neboli Spojeného království Velké Británie a Severního Irsku). Rozdělení irského ostrova bylo výsledkem historických (a dlouhodobých) náboženských rozdílů (konflikt mezi katolíky a protestanty) a rozdílů politicko-nacionálních (konflikt mezi britskou koloniální politikou a usilováním Irů o nezávislost). V této perspektivě byla bitva u Boyne jen jedním z mnoha momentů v tomto procesu.

Anglická nadvláda nad Irskem začala již ve 12. století, kdy anglonormanská invaze vedla k anglickému vlivu nad některými oblastmi. Tento vliv se postupně rozšiřoval, až se celé Irsko dostalo pod britskou vládu v 16. a 17. století během vlády Tudorců a Stuartovců. Bitva u Boyne představovala začátek nové fáze britské nadvlády na irském ostrově. Zesílilo osídlování Irsku protestantskými osadníky ze Skotska a Anglie, přičemž k nejintenzivnějšímu osídlování docházelo v severní části ostrova (v Ulsteru). Postupně se vyostřovalo napětí (a rozdílné představy o politickém uspořádání země) mezi katolíky, kteří dominantně žili v jižní části ostrova, a protestanty ze severní části.

Mezi irským obyvatelstvem se postupně vytvořila představa irského národa s vlastní minulostí, vlastní kulturou (včetně jazyka) a s oprávněným nárokem na území. V tomto byla historie irského nacionalismu podobná (a paralelní) jiným nacionalismům v Evropě, včetně nacionalismu českého (konstituování irského národa v mnohém připomíná české národní obrození i vznik Československa). Klíčovým momentem v procesu konstituování samostatného Irska bylo Velikonoční povstání (Easter Rising) v roce 1916, kdy irští stoupenci samostatné republiky vedli ozbrojený boj s britskou armádou. Povstání bylo sice potlačeno, ale přispělo k dalšímu růstu podpory irské nezávislosti na Spojeném království a zůstalo definitivně uloženo v irské národní paměti.

I s ohledem na politickou situaci v Evropě získaly snahy irských nacionalistů větší význam, a rychle následovaly další kroky. Ve volbách v roce 1918 ve většině irských volebních obvodů vyhrála strana Sinn Féin a vyhlásila samostatnou Irskou republiku. To Británie odmítla, což vedlo k ozbrojenému konfliktu, v němž Irové zvítězili a 6. prosince 1921 celý irský ostrov vystoupil ze vztahu s Velkou Británií a vznikl Irský svobodný stát, který měl status dominia (obdobně jako Kanada nebo Austrálie). Prakticky okamžitě se severoirský parlament rozhodl, že se tato část Irska znovu sjednotí s Velkou Británií, což bylo následně stvrzeno smlouvou mezi UK a Irskem. Výsledkem bylo rozdělení Irska, resp. irského ostrova.

Je zřejmé (a pro porozumění dalšího vývoje, který následně vedl k násilným konfliktům v podobě „Troubles“, významné), že neurgickým bodem rozdělení bylo náboženství, a nikoliv etnicita či národnost. Protestanté v šesti severních hrabstvích, které jsou známe pod souhrnným označení Ulster, se totiž obávali, že nová Irská republika bude ve své podstatě republikou katolickou, v níž protestanté budou utlačováni. Navíc katolické Irsko chápali jako něco, co odporuje modernizačnímu procesu náboženské tolerance a sekularizace (náboženské neutrality). Nově vzniklá Irská republika si totiž skutečně zakládala na svém katolickém charakteru. Výsledkem vzájemných obav bylo rozdělení ostrova, a tedy promarnění šance na sjednocený irský ostrov a následné prohlubování napětí mezi probritskými protestanty (označovanými také jako „unionisté“ – stoupenci jednoty v UK) a proirskými katolíky (označovanými jako irští nacionalisté nebo republikáni /stoupenci republiky/). Formálně byl celý proces irské emancipace završen v roce 1949 vyhlášením Irské republiky a vystoupení z Britského společenství národů.

Nejdramatičtější konflikt, který z tohoto rozdělení irského ostrova vedl, byl ozbrojený konflikt, který měl charakter občanské války a byl znám jako „Troubles“. Ten se plně rozvinul v období 1960–1998 a měl devastující dopady na možnost soužití mezi probritskými protestanty a proirskými katolíky. Ačkoliv severoirský konflikt formálně skončil, napětí stále existuje. Tento text se snaží ukázat na hluboce zakořeněný potenciál k mezináboženskému konfliktu, který přetrvává i v současnosti, a to také díky aktualizace minulosti.

Bitva u Boyne z hlediska paměti v kontextu severoirského konfliktu

Teoretickým východiskem tohoto textu je koncept paměti, jak je rozpracován v paměťových studiích (memory studies) a příbuzných disciplínách [Erl – Nünning 2010; Olick – Vinitzky-Seroussi – Levy 2011; Rossington – Whitehead 2007; Radstone – Schwarz 2010]. Můžeme rozlišovat mezi individuální pamětí (jejímž obsahem jsou vzpomínky přímých účastníků určité události) a paměti kolektivní (která se dále může dělit na hromadnou

osobní paměť a paměť národní) [Snyder 2002] nebo také mezi kulturní a komunikativní paměti [Assmann 2011; Assmann 2001]. S ohledem na zaměření tohoto textu nás primárně zajímá paměť kolektivní či kulturní, neboť ta určuje kolektivní identitu tím, že strukturuje dějiny a legitimizuje současnost (i potenciální budoucnost). Tento typ paměti rámuje jednotlivé události a aktivity jejich začlenění (nebo naopak vyloučením) z dějin určité skupiny (např. národa či etnické nebo náboženské skupiny) – „minulost je rekonstruována v závislosti na přítomnosti, stejně tak je přítomnost vysvětlována minulostí“ [Le Groff 2007: 36].

Díky tomu, že kolektivní (kulturní) paměť udržuje a zajišťuje předávání ucelený soubor vědění dané skupiny, zajišťuje vědomí jednoty této skupiny a její vymezování se vůči skupině jiné. K tomu využívá různé techniky připomínání (pamatování, vzpomínání), kterými mohou být různé narace, obrazy a symboly, které odkazují na mýtickou či historickou minulost. Kolektivní paměť je vyjadřována, zprostředkována, předávána, udržována texty, obrazy, pohyby, rituály a dalšími materiálními a prostorovými nástroji. To umožňuje studium kolektivní paměti a analýzu jejích obsahů i způsobů jejího udržování (či vytváření) [Lužný – Váně 2017: 584].

Studie paměti zdůrazňují odlišnost mezi reálnou historií či historicitou (jak se události odehrály v minulosti) a pamětí (jaké události z minulosti se aktualizují v paměti a jaký je jim přikládán význam). Pro pochopení mobilizačního potenciálu bitvy u Boyne není příliš důležitý průběh konkrétní bitvy v minulosti, ale význam, který této bitvě přikládají dnešní aktéři. Paměť je totiž struktura prvků (událostí, osobností apod.), kterým je přikládán význam důležitý pro současnost dané pospolitosti i jednotlivců. Bitva u Boyne tak pro současné aktéry představuje symbol, který má širší význam vztahující se k současnosti.

Vzhledem k tomu, že každá bitva má jak vítěze, tak poražené, je bitva u Boyne rozdílně chápána těmi, kteří se chápou jako následovníci vítězného Viléma III. Oranžského a jeho vojska, a těmi, kteří se chápou jako součást poražených. Bitva u Boyne je tak pro jednu stranu symbolem vítězství a hrdosti, a pro stranu druhou je symbolem porážky a ponížení a je tedy součástí kolektivního traumatu.

Pro protestantské unionisty je bitva u Boyne jednou z klíčových událostí, na kterých konstruují kolektivní mýtus a identitu. Je součástí linie následující linie událostí:

- „Írská rebelie“ v roce 1641, během níž irští katolíci povraždili tisíce protestantů (rebelie se postupem času přeměnila na deset let trvající válku, jež byla ukončena Cromwelem; během války zahynuly statisíce lidí).
- Obléhání Derry (1689) představovalo důležitý moment vojenského tažení Viléma III. Město Derry bylo 105 dní obléháno katolickými vojsky Jakuba II., přesto se nakonec ubránilo, když k městu dorazila vojska Viléma.
- Bitva u Boyne (1690).
- Odpor proti „Home Rule“ v letech 1912–1914, což byl zákon, který dával Írsku větší autonomii, včetně vlastního parlamentu a vlády, která však neměla zahraničně politické kompetence. Protestanté v Ulsteru byli ostře proti, což mimo jiné vedlo ke vzniku polovojskové organizace Ulsterských dobrovolníků (Ulster Volunteers), která měla Ulster bránit i ozbrojeně.
- Bitva u Somme (1. července 1916). Šlo o jednu z nejkrvavějších bitev I. světové války, během níž padlo celkem přibližně jeden milion vojáků. Pro ulsterské unionisty má obrovský význam, neboť během prvních okamžiků bitvy padlo více než 5,5 tisíce

příslušníků 36. ulsterské divize. Pro ulsterské unionisty padlí vojáci symbolizují příslušnost k Velké Británii, a také oddanost britské koruně a národu [Campbell 2017: 97].

- Poslední událostí, která je při různých příležitostech připomínána, je vznik Severního Irska (1921), což je událost, která je součástí i paměti irských nacionalistů, ale každé ze soupeřících stran ji interpretuje jako své vítězství. Ulsterští probritští unionisté ji chápou jako ubránění přináležitosti Severního Irska k britské koruně a zabránění irským nacionalistům jeho připojení do Irské republiky.

Podíváme-li se na tyto klíčové prvky unionistické paměti, je zřejmé, že jen několik z nich připomíná slavné vítězství. Vlastně jediným a jednoznačným vítězstvím je právě bitva u Boyne, a částečně úspěšná obrana Derry. Všechny ostatní události jsou spojeny spíše s traumaty. Avšak skutečně oslavované (připomínané) hrdinství se váže spíše na bitvu u Somme, která je pro ulsterské unionisty centrální a jejíž místo v ulsterské nacionalistické paměti odpovídá místu Velikonočního povstání (Easter Rising) v paměti irského nacionalismu [Longley 1991; Beiner 2007: 367].

Pro irské nacionalisty a republikány je bitvy u Boyne naopak součástí dlouhodobé kolonizace a okupace ze strany Velké Británie. Je významnou součástí náboženského útlaču a nesvobody a ponížení irského národa. V irské národní paměti však bitva u Boyne nehraje významnou roli, a není (pochopitelně) nijak připomínána. V irské národní paměti jsou důležité jiné historické události:

- Příchod křesťanství a misie sv. Patrika (5. století). Sv. Patrik představuje patrona Irska a je také tak připomínán. Např. svátek sv. Patrika a s ním spojený průvod, patří dnes k jednomu z nejvýznamnějších irských národních svátků (a to nejen v Irské republice, ale také v jiných částech planety; oslavy v Dublinu jsou také velkou turistickou atrakcí).
- Britská kolonizace Irska, která započala ve 12. století invazí Normanů a pokračoval dále v 16. a 17. století konfiskací půdy původních irských majitelů, zejména katolíků, a předání půdy anglickým a skotským protestantům. Právě tato fáze irských dějin je mimo jiné spojena s bitvou u Boyne.
- Povstání tzv. Irských sjednocených (United Irishmen) v roce 1798, inspirované francouzskou revolucí, bylo pokusem o svržení britské vlády a vytvoření nezávislé irské republiky. Povstání bylo krvavě potlačeno, ale stalo se symbolem irského boje za nezávislost.
- Velký hladomor (Great Famine) v letech 1845–1852 byl jednou z nejtragičtějších událostí v irské historii. Způsobený zhroutením produkce brambor, vedl ke smrti přibližně milionu lidí a emigraci dalších dvou milionů. Hladomor výrazně změnil irskou společnost a demografii, posílil odpor vůči britské nadvládě a urychlil irský nacionalismus.
- „Home Rule“, tedy politický proces, který měl vést k přijetí zákona o irské autonomii v rámci Velké Británie a který vyvrcholil v letech 1912–1914. Ačkoliv byl tento zákon formálně přijat, jeho praktické naplnění se neuskutečnila v důsledku I. světové války.
- Ke klíčovým prvkům irské národní paměti patří Velikonoční povstání (Easter Rising) z roku 1916, které bylo otevřeným a ozbrojeným povstáním irských republikánů proti britské vládě. Došlo k němu v Dublinu, a ačkoliv bylo rychle potlačeno, jeho vůdci se stali národními hrdiny a celé povstání symbolem boje za irskou nezávislost na britské koruně.
- Dalšími prvky v irské republikánské paměti jsou Anglo-irská válka (1919–1921), v níž Irská republikánská armáda (IRA) bojovala proti britským ozbrojeným silám, přičemž

výsledkem byla smlouva, na jejímž základě se vytvořil Irský svobodný stát, ale Severní Irsko zůstalo součástí Velké Británie. Poté následovala občanská válka (1922–1923), která byla výrazem hlubokého rozdělení společnosti na irském ostrově.

- V roce 1949 (v kontextu změn v celkovém poválečném uspořádání Evropy) došlo ke vzniku Irské republiky a k jejímu vystoupení z Britského společenství národů. To znamenalo uzavření úsilí o samostatnost.

Při analýze současné podoby severoirského „problému“ musíme k těmto historickým událostem, které tvoří základ odlišných národních pamětí (a identit) doplnit další, nejnovější události. Je jím vstup Irska do Evropské unie (1973) a naopak vystoupení Velké Británie z EU (2020). Tyto události nejenže ukazují na odlišné směřování těchto dvou národních (a státních) uskupení, ale také se stávají součástí aktualizace severoirského konfliktu – především otázka určení hranic mezi UK a Irskou republikou po Brexitu (souhlas či odmítání hranice na moři, resp. zrušení hranice na pevnině, která by znovu rozdělovala ostrov).

Vidíme tedy dvě odlišné profilované kolektivní paměti, které paralelně existují na irském ostrově a které jsou základem rozdělení tohoto ostrova na pro-britské Severní Irsko a na Irskou republiku. Odlišné kolektivní paměti (a kolektivní identity) vedou k prohlubování konfliktu a k napětí mezi těmito dvěma komunitami. Toto napětí a zdůrazňování odlišností musí být (má-li být funkční) posilováno různými aktivitami. Pokud se na celou situaci díváme z perspektivy studia kolektivní paměti (což je východiskem této studie), pak se nutně musíme zaměřit na význam tzv. memorizačních aktů (memorizačních událostí), neboť právě připomínání si historie (primárně minulosti vlastní komunity) hraje významnou roli v mobilizaci aktérů (jedinců či skupin/organizací). Jinak řečeno: chce-li nějaká skupina zvítězit v dnešním boji, musí dnešní konflikt propojit s bojem, který se odehrál v minulosti. Konkrétně: připomínáním vítězství bitvy u Boyne se v dané skupině podporuje bojovnost a jistota, že stejně jako v minulosti i dnes dojde tato skupina k historickému vítězství. Připomínáním si vítězství mobilizuje daná skupina k další „bitvě“. Na pozadí historické bitvy se tak uskutečňuje nová bitva, a to ve veřejném prostoru – bitva o význam minulosti pro současnost.

Kolektivní paměť tedy tvoří nějakou neměnnou strukturu, ale spíše je procesuální [Olick – Robbins 1998] – je stále znovu vytvářena, potvrzována, měněna a modifikována, a je neustále vyjednávána, byť toto vyjednávání může mít podobu napětí až konfliktu. Jak zdůraznila Barbora Misztal, připomínání může být viděno jako boj nebo vyjednávání mezi konkurenčními narativy a memorizační rituály obsahují neustálé napětí mezi vytvářením, uchováváním a ničením vzpomínek [Misztal 2003: 127]. Odtud vyplývá klíčový význam různých memorizačních praktik, ať již jde o různá výročí a veřejná vzpomínková setkání, svátky, památníky, muzea, hřbitovy, pomníky, ale také umělecká díla či architektura, historické filmy, učebnice, publikované biografie, školní učebnice apod. Připomeňme, že zvláště silně působí kolektivní rituály (demonstrace, pochody, oslavy atd.), které význačně udržují soudržnost určité skupiny, posilují kolektivní i individuální identitu, a také pro příslušníky současné generace ožívují minulost, která by se jinak mohla ztratit v zapomnění.

Konkrétní podoby memorizačních aktů ve vztahu k bitvě u Boyne

Podíváme-li se na dnešní život v Severním Irsku, vidíme neustálou přítomnost nej-různějších memorizačních praktik a různých národně-politických symbolů (nejčastěji

vlažky Spojeného království a Ulsteru) ve veřejném prostoru. Je zřejmé, že ve veřejném prostoru dochází k symbolickému soupeření (boji), který posiluje kolektivní identitu soupeřících stran. Toto soupeření má samozřejmě různou intenzitu v různých lokalitách, a často se odehrává na hranicích (nebo v centru) mezi oblastmi obývanými probritskými unionisty (loajalisty) a proirskými republikány (nacionalisty). V tomto soupeření přitom hrají význačnou roli memorizační praktiky, které současný konflikt vztahují k významným historickým událostem, které jsou součástí kolektivní paměti každé ze soupeřících skupin. Na straně probritských unionistů patří mezi klíčové memorizační praktiky připomínající bitvu u Boyne. Jsou to především: a) hořící hranice (bonfires), b) oranžské pochody, c) muraly.

Hořící hranice (bonfires)

Každý rok v noci 11. července se na různých místech, především však v Belfastu a okolí rozhoří desítky až stovky hranic (např. v roce 2004 bylo zaznamenáno 111 hořících hranic v celém Severním Irsku) [Byrne – Wilson 2024]. Událost většinou začíná odpoledne a vrcholí o půlnoci z 11. na 12. 7. Má charakter lidové (pouliční) slavnosti s reprodukcí hudbou, kdy se lidé (většinou obyvatelé dané ulice, čtvrti či oblasti) druží a veselí.

Hranice mají různou velikost, od několikametrové ve vedlejších ulicích až po hranice vysoké několik desítek metrů. Pravděpodobně nejvyšší hořící hranice měla 64 metrů (210 stop), byla postavena (asi z 17 tisíců palet) a spalena v městečku Larne (Craigyhill Park, Linn Rd.), asi 30 kilometrů severně od Belfastu, v roce 2023. Tato hranice, či událost, má i vlastní facebookovou stránku („Craigyhill bonfire and cultural page“) s 51 tisíci sledujícími (s popisem „This page is about sharing our culture and what the bonfire and the celebrations are all about.“ / „Tato stránka je o sdílení naší kultury a o tom, o čem je táborák a oslava.“) a instagramový účet (s popisem „Helping bringing the community together to celebrate our culture.“).

Stavba hranic a celá oslava je většinou financována ze sbírek a organizují je lokální komunity. Náklady na stavbu hranice v Craigyhill Park se pohybovaly okolo 20 tisíc britských liber (přibližně 600 tisíc českých korun) [BBC 2024]. V případě hořících hranic z 11. 7. jde samozřejmě vždy o komunity loajalistické a probritské. Není neobvyklé, že několik desítek metrů od hořící hranice stojí policejní hlídky, které oddělují komunitu probritských loajalistů a proirských republikánů. Hořící hranice tak jasně osvětlují hranice a napětí mezi těmito dvěma komunitami.

Hořící hranice jsou symbolickými reprezentacemi konfliktu mezi probritskými protestanty a proirskými katolíky. Zdůvodnění smyslu zapalování hranic odkazuje na vítězné tažení Viléma III. Oranžského a na bitvu u Boyne, a je součástí posilování komunitní (probritské) identity. Je také nástrojem tvorby, udržování a posilování lokální hrstosti, vyjádření kolektivní identity a zdůrazňování příslušnosti k širšímu společenství a zřetelnému se přihlášení k „britskosti“. Jejich dalším neopomenutelným efektem je politická socializace dětí a mládeže [Kettner 2015: 258], primárně z dělnických čtvrtí (zde jsou hranice zapalovány nejčastěji), čímž dochází k mezigenerační reprodukci severoirského konfliktu.

Většinou je na vrcholu hranice umístěna vlajka Irské republiky (jejíž spálení pak symbolizuje vítězství nad největším nepřítelem), ale často také vlajka Evropské unie, a Palestiny (to z důvodu loajality irských komunit s bojem Palestinců o samostatný stát). Na

hranici jsou také umísťovány volební plakáty Sinn Fein a fotografie pro-irských politiků [srov. např. *Schalliol 2016*]. To se děje, ačkoliv se oficiální předpisy snaží regulovat a usměrňovat praxi hořících hranic (kromě jiného např. ekologickými požadavky, jako je zákaz pálení pneumatik, apod.), k čemuž patří i snaha omezovat mezikomunitní a mezináboženské (tzv. „sectarian“) konflikty, např. tím, že by součástí slavností nemělo být používání „sektářských či paramilitárních symbolů jako jsou vlajky, emblémy nebo podobizny“ [Byrne – Wilson 2024]. Pálení irské vlajky se přitom začalo objevovat až po roce 1994, kdy došlo k vyhlášení příměří. Stále častěji se také objevují nápisy s akronymy „KAI“ či „KAT“ (což znamená „Kill All Irish“ nebo „Kill All Taigs“, kde „taigs“ je hanlivé označení Irů) [Hall 2022; Hall 2023].

Význam hořících hranic přímo odkazuje k bitvě u Boyne a souvisí s identitou probritských severoirských protestantů, resp. ulsterských loyalistů. Podle narácí a) byly po vyloštění Viléma III. Oranžského v Carrickergusu zapáleny oslavné hranice, b) v průběhu postupu vojska Viléma III. Oranžského měly postupně zapalované a hořící hranice napomoci k navigaci vojsk tohoto vojevůdce směrem k Boyne. Hořící hranice z 11. 7. tedy explicitně odkazují k vítěznému tažení Viléma III. Oranžského a následné ovládnutí irského ostrova britskou monarchií a k dominanci protestantismu.

Hořící hranice 11. 7. představují samostatný svátek, který je označována jako „Eleventh Night“ či „11th Night“ (popř. „bonfire night“), ale je zřejmé, že jsou spojeny se svátkem, který bezprostředně následuje další den. Přesto, zvláště s ohledem na jeho spektakulárnost a místo v severoirském veřejném prostoru, je třeba jej analyzovat samostatně a vnímat ho jakou součást vytváření a udržování ulsterské, probritské a protestantské kolektivní identity a paměti.

Oranžské pochody (orange marches, orange parade)

Pochody mají v Irsku dlouhou tradici a jsou velmi časté. Pravděpodobně první politický pochod se v oblasti dnešního Severního Irsku uskutečnil v roce 1660 a byl organizován irskými protestanty. Vzhledem k tomu, že hlavní historické události (včetně bitvy u Boyne), které tvoří základ ulsterské loyalistické kolektivní paměti, se teprve měly odehrát, tyto první pochody neměly vazbu na minulost [Kelly 2000: 4] a tím také postrádaly legitimizační sílu, kterou disponují dnešní pochody probritských loyalistů. V průběhu času se staly pochody součástí ulsterské identity a jejich počet vzrost – např. v roce 1994 zaznamenal Royal Ulster Constabulary (RUC) 2 792 pochodů během celého roku, přičemž 2 500 bylo unionistických [Fraser 2000: 4]. Nejvýznamnější z pochodů je však zcela jistě ten, který se odehrává 12. července, tedy následující den po svátku pálení hranic. V roce 2024 se uskutečnilo v tento den po celém Severním Irsku více než 500 pochodů s desítkami účastníky [Baldwin – Bulbul 2024]. Tyto pochody jsou často lokální a následně se spojují do jednoho velkého. Irská velká oranžská lóže (jako centrální instituce) informovala, že pochody proběhly v 17 lokalitách Severního Irsku a na jednom místě v Irské republice (týden předtím, tedy 6. 7.) [Stevenson 2024].

Unionistické pochody jsou od svých počátků organizovány oranžskými lóžemi, které představují specifický prvek severoirské (ulsterské) kultury a politiky, a to i mimo Severní Irsko (např. ve Skotsku, Anglii, USA, Austrálii či Kanadě). Orange Order byl založen v roce 1795 po Bitvě u Diamond (Battle of Diamond), což byla protestantská oblast mezi

Loughgall a Portadown, a ve svých počátcích šlo o tajnou (antikatolickou) společnost. Ta byla po dlouhou dobu v napětí s oficiální mocí, ale po vzniku Severního Irska v roce 1921 se stala součástí establishmentu, což dokládá skutečnost, že její nejvýznačnější slavnost, tedy oslava 12. července se stala veřejně uznávaným svátkem. Několik malých pochodů se odehrálo hned následujícím roce (1796) po založení Oranžského řádu, a to i přesto, že tehdejší vláda nesouhlasila s existencí tajných spolků [Fraser 2000: 4–5].

Oranžský řád (The Orange Order, nebo také Loyal Orange Institution /LOI/) měl od začátku charakter náboženského bratrstva, zdůrazňující protestantismus na jedné straně, a „britskost“ na straně druhé. V průběhu vývoje se do popředí více dostává důraz na národní či etnický charakter oranžských řádů a pochodů, což však nijak nesnižuje význam protestantismu a antikaticismu [Govan 2021]. Jak poznamenal Eric P. Kaufmann: „Badatelé zabývající se etnicitou a nacionalismem zdůrazňují, že etnické skupiny jsou vymezeny kulturními znaky, jako je náboženství, jazyk nebo rasa. Skupiny nemusí mít celou škálu kulturních znaků – ulsterští protestanti a katolíci mají stejný přízvuk –, ale je zapotřebí alespoň jeden významný rozdíl. V Ulsteru slouží náboženství jako etnický hraniční znak mezi katolicko-irskými a protestantsko-britskými etnickými skupinami“ [Kaufmann 2007: 3].

Baner loyalistické oranžské lóže č. 1982 zobrazující Viléma III. překračující řeku Boyne. Oranžský pochod v Belfastu (12. 7. 2024). Foto: autor

Ačkoliv jednotlivé lokální oranžské lóže plní řadu různých funkcí a vykazují různé aktivity, organizování oranžských pochodů je jistě jejich hlavní a nejviditelnější aktivitou. Pochody procházejí různými čtvrtěmi měst, často na pomezí probritských a proirských komunit. Jejich nejvýznačnějšími prvky jsou vlajky a banery, které většinou odkazují na konkrétní lóže, a hudební skupiny s bubny a píšťalami (či flétnami). Hudebníci mají na sobě uniformy, a také celkové vyznění průvodu je vojenské, resp. paramilitantní. To dokládají i banery konkrétních bataliónů (praporů). Častým prvkem jsou pochodující jednotky ve vojenských uniformách. Pochody jsou svým aranžmá velmi podobné vojenským přehlídkám, byť bez zbraní. Celkově pochody jako celek (i jejich jednotlivé prvky) demonstrují bojovnost a odhodlanost, až agresivitu.

Význam pochodu je zřejmý – jde o přímou připomínku (memorizační akt) bitvy u Boyne. Na mnoha zobrazeních (především na banerech) je Vilém III. na bílém koni se zdviženou paží s mečem. Časté jsou také nápisy: „Ochránci Bible a koruny“. Pochodující účastníci tak přetvářejí ulice měst v bitevní pole, na které přicházejí „vojenské“ jednotky vybojovat slavné vítězství. Oranžské pochody zpřítomňují minulost a demonstrují svoji sílu a připravenost k boji (být účastníci pochodů nemají zbraně, ani jejich napodobeniny). Jasně jsou také aktualizace historického boje, jako např. heslo: „East Belfast says NO Irish sea border“.

Muraly

Hořící hranice ze svátku „Jedenáctého“ („Eleventh Night“) a oranžské pochody v rámci svátku „Dvanáctého“ („The Twelfth of July“) jsou velmi spektakulární události naplněné vyhrocenými emocemi. Jsou vždy vázány na konkrétní den a nutně jsou tedy časově omezeny – hořící hranice uhasnou a pochody se rozejdou. Co však ve veřejném prostoru zůstává delší dobu jsou malované zdi, tzv. muraly. Ačkoliv se muraly staly součástí řady městských center po celém světě, v Belfastu a dalších severoirských městech představují významnou součást veřejného prostoru s velkým impresivním dopadem. Bez obav lze říci, že politické muraly v Severním Irsku (především v Belfastu) představují naprosto unikátní kulturní fenomén, kterému je po zásluze věnována velká pozornost akademické obce, a to z různých oborových perspektiv [Sluka 1996; Rolston 2003, 2004, 2012; McCormick – Jarman 2005; Lisle 2006; Foraker – McCormick 2009; McAttackney 2011; Crowley 2011; Rapp – Rhomberg 2012; Hill – White 2012; Bush 2013; Goalwin 2013; Anderson – Conlon 2013; Goulding – McCroy 2021], přičemž klíčový význam mají knihy Billa Rolstona s názvem *Drawing Support* [Rolston 1992, 1998, 2003, 2013, 2022].

Vznik muralů jsou v Severním Irsku spojeny s protestantským a probritským loajalismem. První loajalistický mural byl namalován v roce 1908 na Beersbridge Road v Belfastu a jeho motivem byla bitva u Boyne [Rolston 1992: i; srov. též BBC 2024]. Bylo to v období vrcholícího boje irských nacionalistů za irskou samostatnost, na což britská vláda reagovala přípravou ústavní reformy, která měla vyústit buď do federativního uspořádání nebo do unie s decentralizovaným parlamentem pro celé Irsko. S tím zásadně nesouhlasili ulsterští unionisté, kteří požadovali setrvání v pevném svazku s Velkou Británií a britskou královskou korunou. V této situaci severoirští unionisté vytvořili celou řadu politických strategií, mezi které patřila provizorní správa, nelegální paramilitární ozbrojené jednotky (s názvem Ulster Volunteer Force), ale také různé inovace v kulturním boji. K nim patřila

Mural připomínající tažení Viléma III. Jeden z nejnovějších muralů v oblasti Shankill. Nové muraly již často nejsou malovány, ale jde o velkoplošný tisk (říjen 2024). Foto: autor

aktualizace minulosti (a vytváření kolektivní paměti, resp. tvorba memorizačních praktik), v níž se ukázala jako nejvýznamnější bitva u Boyne, resp. vítězství protestantského prince Viléma III. Oranžského nad katolickým králem Anglie a Skotska Jamesem II. V této situaci se začalo stále častěji používat zobrazování Viléma Oranžského při překračování řeky Boyne, a to především ve spojitosti s oslavami 12. července. Oranžské lóže nechaly malovat banery zobrazující různé historické události, především bitvu u Boyne, ale také biblické či jiné náboženské scény a příběhy či osoby [Rolston 2013: i]. Takto se zrodila tradice uni-onistických muralů, jejichž primární funkcí (od počátku do současnosti) byla mobilizace (resp. mobilizace k obraně). Ve 20. letech byla tato tradice již etablována (např. v Derry byl vytvořen mural s motivem bitvy u Boyne, a také s obléháním Derry v roce 1689).

Dnes existuje v Severním Irsku (především v Belfastu, ale i dalších větších městech) velké množství politických muralů různé velikosti a estetické kvality. Často zobrazují jednotlivé bojovníky z období „Troubles“, kteří v dané lokalitě žili, nebo padli v boji. Některé také fungují jako specifické památníky odkazující na tragické události této války a odsuzující „vraždy“ a terorismus ze strany Irské republikánské armády (IRA) (naopak irské muraly, kritizují ulsterský terorismus a připomínají oběti na straně irského obyvatelstva). Velmi působivé jsou muraly zobrazující bojovníky v černém oblečení, s kuklou na obličeji a samopaly. Tyto často i explicitně demonstrovují aktuální připravenost k boji. Typickým je mural v Severním Belfastu (u křižovatky Shore Road a Mount Vernon Road) se dvěma zakuklenými bojovníky mířícími samopaly na diváky a nápisem „Prepared for Peace – Ready for War“ („Připraveni na mír – Nachystáni k válce“).

Ve srovnání s těmito militantními muraly jsou ty s odkazy na bitvu u Boyne spíše kulturní a edukativní. Často totiž obsahují výklad této historické události. Např. mural v městečku Monkstown (Newtownabbey) na severním předměstí Belfastu obsahuje několik tabulí (textových částí), které popisují jeho vylodění a působení. Text začíná takto: „Král Vilém byl v Ulsteru od 14. června 1690 do 26. července 1690, tedy pouhých 12 dní, přesto po sobě zanechal legendu plnou hrdé paměti. Líbilo se mu to, co zde

Mural připomínající vyloďení Viléma III. V Carrickfergusu (říjen 2024). Foto: autor

viděl. „Tato země stojí za to, aby se za ni bojovalo,“ řekl.“ / „King William was in Ulster from Saturday, June 14th, 1690 until Thursday, July 26th, only 12 day, yet he left behind a legend full of proud memory. For his part he liked what he saw. ‘This country is worth fighting for,’ he said.“ Následují části, které popisují některé události Vilémova pobytu v Ulsteru, včetně bitvy u Boyne, a text končí korunovací krále Viléma a královny Marie, a jejich přijetí Declaration of Rights, který byl připraven britským parlamentem a který kromě jiného omezuje královskou moc. Text končí: „Vyhnání Jakuba II. a jeho dědiců bylo rozšířeno na vyloučení všech římských katolíků z trůnu, protože „zkušenost ukázala, že je neslučitelné s bezpečností a blahobytem tohoto protestantského království, aby mu vládl papežský kníže“. Panovník musel ve své korunovační přísaze přísahat, že bude zachovávat protestantské náboženství.“ / „The exclusion of James II and his heirs was extended to exclude all Roman Catholics from the throne, since ‘it hath been found by experience that it is inconsistent with the safety and welfare of this protestand kingdom to be governed by a papist prince’. The Sovereign was required in his coronation oath to swear to maintain the Protestant religion.“

Mural na severním konci ulice Sandy Row a na křižovatce Sandy Row a Linfield Road sice neobsahuje tolik informací z historie, nicméně explicitně připomíná vítězné írské tažení Viléma. Mural zmiňuje, že se Vilém III. shromáždil vojsko složené z Dánů, Angličanů, Holanďanů, francouzských Hugenotů, Prusů, Skotů, Irů, Švýcarů, Poláků, Italů a Norů,

a ráno 12. července 1690 povzbudil své jednotky slovy: „Let ambition fire thy mind.“ / „Nechť ctižádostivost rozpaluje tvou mysl.“

Mural v Carrickfergusu se odlišuje od jiných, neboť se vztahuje ke specifické situaci spojené s tímto městem. Zde se totiž 14. 6. 1690 vylodila Vilémova vojska a pak postupovala dál na jih. Mural zobrazuje toto vylodění, takže jsou na něm vymalovány lodě a vojáci na člunech, veslující k carrickferguské přístavní pevnosti. Nad tím vším je portrét Viléma Oranžského s nápisem: „Budu zachovávat protestantské náboženství a svobody Anglie“ / „I will maintain the Protestant Religion & the Liberties of England.“ Stojí za zmínku, že každoročně během oslav bitvy 12. července se zde odehrávají slavnosti, během nichž se vedle oranžského pochodu také předvádí přistání Vilémova loďstva.

Závěr

V této studii jsme analyzovali tři nejvýznačnější memorizační praktiky odehrávající se ve veřejném prostoru severoirských měst (především v Belfastu). Důraz byl přitom kladen na význam vizuality, neboť jak hořící hranice (svátek 11. července) a oranžské pochody (svátek 12. července), tak i malované zdi (muraly) mají díky své viditelnosti silný dopad. Během terénního výzkumu, který započal v roce 2022 a následně pokračoval v roce 2024, se podařilo dokumentovat velké množství „míst paměti“ (včetně událostí) a analyzovat jejich význam. Jasně se ukázalo propojení času (minulosti i současnosti) a místa, či prostoru. Díky této propojenosti času a prostoru se totiž posiluje dopad různých memorizačních praktik a také vytváření bariér a hranic, které jsou nejen symbolické, ale také prostorové.

Ukázalo se, že kolektivní paměť není statická, ale že jde o dynamický, kontinuální a interaktivní proces vybírání, zpracovávání a ukládání obsahů vědomí, ke kterému dochází v průběhu organizování (strukturaci) minulých (ale i současných) událostí uvnitř interpretačního rámce, a který přináší politickou, sociální či kulturní významnost [Gongaware 2003, 2010]. Minulost je aktualizována, a použita k mobilizaci ve vztahu k současným událostem nebo tématům. Je tedy úzce spojena s mocí, a konfliktem.

Na základě našeho výzkumu můžeme zformulovat následující dílčí závěry:

Událost bitvy u Boyne je součástí unionistické kolektivní paměti a efektivně slouží k posilování kolektivní identity a k mobilizaci. Minulost je v tomto případě stále živá a funkční.

Kontext a aktuální podoba vybraných memorizačních praktik (svátek 11. 7., svátek 12. 7. a muraly) zřetelně odhaluje, že ačkoliv v současné době panuje v Severním Irsku mír, ve veřejném prostoru a také v myslích místních obyvatel válka stále žije (ačkoliv žijí v míru, ve svých myslích jsou lidé ve válce). Analyzované memorizační praktiky, resp. jejich aktualizace, popularita a funkční používání, odrážejí potřebu určitých částí obyvatel Severního Irsku, tedy konkrétně probritských unionistů – kdyby tato potřeba neexistovala, memorizační praktiky by nebyly praktikovány, nebo by měly minimální popularitu.

Potřeba těchto memorizačních praktik je výrazem toho, že v Severním Irsku nebylo dosaženo míru. Ačkoliv byl formálně (po dlouhodobém úsilí) uzavřen mír, ve veřejném prostoru válka stále probíhá. Bezprostřední krvavé násilí (v podobě „Troubles“) se z ozbrojených bojů transformovalo v násilí symbolické. V Severním Irsku mají symbolické memorizační akty řadu podob (včetně pamětních desek, památníků padlých ve světových

válkách, např. v bitvě u Somme v roce 1916), avšak největší memorizační a současně mobilizační efekt, mají memorizační akty burcující (a explicitně či implicitně) vyzývající k boji.

Analýza vybraných memorizačních praktik ukázala, že dramatickost, emocionalitu a mobilizační sílu mohou získat i praktiky, které se vztahují k událostem mimo kontext bezprostředního krvavého násilí („Troubles“) jako je tomu např. připomínáním bitvy u Boyne. Děje se tak především propojováním minulosti se současností, např. použitím vlajky Irské republiky na hořících hranicích, nebo prostřednictvím nápisů odmítajících hranice mezi Irskou republikou jako součástí EU a UK na moři během oranžských pochodů.

Výzkum indikoval dva druhy memorizační aktualizace. První představuje koncentrující memorizaci v určitém čase. Jde o příklad memorizačních aktů, které se odehrávají v určitém vymezeném čase. V případě námi analyzovaných událostí, tedy hořící hranice 11. července a oranžské pochody soustřeďující se okolo 12. července, jde o události s malou frekvencí (jednou za rok) a s velkou mírou emocionality (a s velkou emocionální nákladností). V těchto případech se však význam historických událostí přesouvá do pozadí, a s tím do popředí vystupuje jejich aktualizace a mobilizační síla.

Druhým případem jsou memorizační praktiky přítomné ve veřejném prostoru kontinuálně (v našem případě muraly), jejichž funkčnost se neomezuje jen na časově vymezené období (např. na svátky či připomínky určitých událostí). V případě námi analyzovaných muralů připomínajících bitvu u Boyne se do popředí dostává jejich edukativní funkce a současně se snižuje jejich emocionalita. Ačkoliv jsou tyto muraly implicitně vztaženy k současnosti, jejich mobilizační síla je slabší. Posilují však nadčasovost (a tedy i hloubku) významů.

Můžeme tedy říci, že v současném mírovém Belfastu stále probíhá válka, v níž memorizační praktiky hrají klíčovou roli. Nepřipomínají jen různě vzdálenou historii (od bitvy u Boyne až k událostem „Troubles“), ale především legitimizují potenciální násilí v současnosti – nepřispívají ke zklidnění situace, ale k mobilizaci jedné komunity vůči druhé. V této symbolické válce hraje klíčový význam veřejný prostor; tato válka je také válkou o veřejný prostor. V současném Severním Irsku (zvláště pak v určitých čtvrtích v Belfastu, Derry/Londonderry, Portadown atd.) je veřejný prostor často symbolicky labelován a politizován; je vymezován a ohraničován vlajkami, murály, nápisy, plakáty a dalšími vizuálními prvky, které vyjadřují „vlastnictví“ daného prostoru (mimo jiné také používány grafické prvky na sloupech veřejného osvětlení s písmeny IRA a zobrazením ostřelovací pušky). Hořící hranice, pochody a muraly jsou tedy nejen symbolická představení a formy sociální akce, ale také jsou geografickými strategiemi, kterými určité komunity vymezují své hranice a kontrolují lidi a věci v daném prostoru.

Námi analyzované memorizační praktiky ulsterských unionistů odhalily specifický paradox. Obecně lze sice říci, že memorizační praktiky vztahující se k bitvě u Boyne tematizují vítězství – Vilém III. v bitvě zvítězil, zabránil vzrůstající moci katolíků a započal podmaňování Irska protestanty. Avšak toto připomínání historického vítězství se odehrává v kontextu existujícího traumatu a nevyřešeného problému Severního Irska. To z Vilémova vítězství dělá klíčovou, ale určitě ne konečnou událost ve stále trvajícím historickém procesu. Memorizační praktiky spojené s hořícími hranicemi a oranžskými pochody říkají, že král Vilém III. Oranžský sice zvítězil, ale také, že bitva stále pokračuje.

Muraly tuto nejistotu vyjadřují více explicitněji, když říkají, že aktéři jsou „nachystáni k válce“. Některé muraly sice ukazují okamžik, kdy Vilém překračuje řeku Boyne (nebo

se vyloduje v Carrickfergusu, nebo připomínají úspěšnou obranu Derry nebo bitvu u Somme), ale daleko působivější jsou militantní muraly se zamaskovanými a ozbrojenými bojovníky, kteří chrání probritské protestanty před irskými teroristy. Sdělení těchto muralů (ale i hořících hranic a oranžských pochodů) je tedy obdobné a zřejmé: *jsme připraveni k naší obraně v probíhající válce*.

Jedním z poznatků, které vyplývají z našeho výzkumu je přetrvávající existence traumatu, a to jak na straně unionistů, tak na straně proirských republikánů (jejich perspektivě a aktivitám jsme se v tomto textu nevěnovali). Je zřejmé, že trauma přetrvává, a také to, že v tomto konfliktu není žádný vítěz – žádná strana konfliktu nehlásá vítězství. Není zde žádný vítěz; jsou zde jen bojovníci a oběti.

Poděkování

Tento text je součástí řešení projektu Bojující paměť. Analýza zobrazování a vizuální aktualizace severoirského konfliktu ve veřejném prostoru, který byl podpořen v rámci Fondu na podporu vědecké činnosti na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci (FPVC2024/12).

Literatura

- Anderson, Tom – Condon, Bernard [2013]. In the SHADOW of the Peace Walls: Art, Education, and Social Reconstruction in Northern Ireland. *Art Education* 66 (4): 36–42.
- Assmann, Jan [2011]. Communicative and Cultural Memory. In: Meusburger, Peter – Heffernan, Michael – Wunder, Edgar (eds.). *Cultural Memories. The Geographical Point of View*. Dordrecht: Springer Netherlands, s. 15–28.
- Assmann, Jan [2001]. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka, a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor.
- Baldwin, Sian – Bulbul, Nuray [2024]. Twelfth of July parades: What is the Orange Order? [online]. Dostupné z: <https://www.standard.co.uk/news/uk/twelfth-of-july-parades-orange-order-protestants-b1093846.html> [cit. 20. 7. 2024].
- BBC. [2024]. Why are bonfires lit over the Twelfth? [online]. Dostupné z: <https://www.bbc.com/news/articles/crg4nnpnwee7o> [cit. 18. 7. 2024].
- Beiner, Guy [2007]. Between Trauma and Triumphalism: The Easter Rising, the Somme, and the Crux of Deep Memory in Modern Ireland. *Journal of British Studies* 46 (2): 366–389.
- Bush, Kenneth [2013]. The politics of post-conflict space: the mysterious case of missing graffiti in 'post-troubles' Northern Ireland. *Contemporary Politics* 19 (2): 167–189. DOI: 10.1080/13569775.2013.785829.
- Byrne, Jonny – Wilson, Caroline [2024]. Eleventh Night Bonfires: managing and exploring issues around cultural diversity and good relations. *Shared Space: A research journal on peace, conflict and community relations in Northern Ireland* 4 [online]. Dostupné z: <https://www.community-relations.org.uk/files/communityrelations/media-files/Eleventh%20Night%20Bonfire-%20managing%20and%20exploring%20issues%20around%20cultural%20diversity%20and%20good%20relations.pdf> [cit. 18. 7. 2024].
- Campbell, Sarah [2017]. 'We Are the People'. Protestant Identity and Collective Action in Northern Ireland, 1968–1985. In: Bosi, Lorenzo – De Fazio, Gianluca (eds.). *The Troubles in Northern Ireland and Theories of Social Movements*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 91–110.
- Crowley, Tony [2011]. The Art of Memory: The Murals of Northern Ireland and the Management of History. *Field Day Review* 7: 22–49.
- Erl, Astrid – Nünig, Ansgar (eds.) [2010]. *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin: De Gruyter.

- Forker, Martin – McCormick, Jonathan [2009]. Walls of history: the use of mythomoteurs in Northern Ireland murals. *Irish Studies Review* 17 (4): 423–465. DOI: 10.1080/09670880903315898.
- Fraser, Thomas G. (ed.) [2000]. *The Irish Parading Tradition. Following the Drum*. Basingstoke – London: Macmillan Press.
- Goalwin, Gregory [2013]. The Art of War: Instability, Insecurity, and Ideological Imagery in Northern Ireland's Political Murals, 1979–1998. *International Journal of Politics, Culture, and Society* 26 (3): 189–215.
- Goff, Jacques Le [2007]. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo.
- Gongaware, Timothy B. [2003]. Collective Memories and Collective Identities. Maintaining Unity in Native American Educational Social Movements. *Journal of Contemporary Ethnology* 32 (5): 483–520. DOI: 10.1177/0891241603255674.
- Gongaware, Timothy B. [2010]. Collective Memory Anchors: Collective Identity and Continuity in Social Movements. *Sociological Focus* 43 (3): 214–239. DOI: 10.1080/00380237.2010.10571377.
- Goulding, Stephen – McCroy, Amy [2021]. Representing the (un)finished revolution in Belfast's political murals. *Critical Discourse Studies* 18 (5): 538–564. DOI: 10.1080/17405904.2020.1777176.
- Govan, D. H. [2021]. Towards a religious understanding of the Orange Order: Belfast 1910 to 1914. *Irish Studies Review* 29 (4): 501–514. DOI: 10.1080/09670882.2021.1976445.
- Gregory, Ian N. – Cunningham, Niall A. – Lloyd, C. D. – Shuttleworth, Ian G. – Ell, Paul S. [2013]. *Troubles Geographies. A Spatial History of Religion and Society in Ireland*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Gusic, Ivan [2020]. *Contesting Peace in the Postwar City. Belfast, Mitrovica and Mostar*. Palgrave Macmillan.
- Hall, Amanda [2022]. Northern Ireland: Paramilitary groups using cultural celebrations to assert control and challenge peace. University of Reading. [online]. Dostupné z: <https://research.reading.ac.uk/research-blog/2022/07/08/northern-ireland-paramilitary-groups-celebrations> [cit. 22. 10. 2024].
- Hall, Amanda [2023]. Vanity of the Bonfires? Eleventh Night Bonfires and Loyalist Influence After Negotiated Settlement in Northern Ireland. *Terrorism and Political Violence* 35 (8): 1753–1774. DOI: 10.1080/09546553.2022.2081077.
- Hill, Andrew – White, Andrew [2012]. Painting Peace? Murals and the Northern Ireland Peace Process. *Irish Political Studies* 27 (1): 71–88. DOI: 10.1080/07907184.2012.636184.
- Kaufmann, Eric P. [2007]. *The Orange Order. A Contemporary Northern Irish History*. Oxford: Oxford University Press.
- Kelly, James [2000]. The Emergence of Political Parading, 1660–1800. In: Fraser, Thomas G. (ed.) [2000]. *The Irish Parading Tradition. Following the Drum*. Basingstoke – London: MacMillan Press.
- Kettner, Karen Lynn [2015]. 'What's the news? Nothing but bonfires'. The Eleventh Night Bonfire: tradition and change. (PhD thesis). Belfast: Queen's University Belfast.
- Lepp, Eric [2022]. Civil Sanctuary. Clearly Marked Spaces of Civility in Divided Urban Settings. *Journal of Intervention and Statebuilding* 16 (4): 455–474.
- Lisle, Debbie [2006]. Local Symbols, Global Networks: Rereading the Murals of Belfast. *Alternatives: Global, Local, Political* 31 (1): 27–52.
- Longley, Edna [1991]. The Rising, the Somme and Irish Memory. In: Dhonnchadha, Máirín Ní – Dorgan, Theo (eds.). *Revising the Rising*. Derry: Field Day, s. 29–49.
- Lužný, Dušan – Váně, Jan [2017]. Koncept kolektivní paměti – základní východiska a závěry. *Historický časopis* 65 (4): 557–590.
- McAtackney, Laura [2011]. Peace maintenance and political messages: The significance of walls during and after the Northern Irish 'Troubles'. *Journal of Social Archaeology* 11 (1): 77–98.
- McCormick, Jonathan – Jarman, Neil [2005]. Death of a Mural. *Journal of Material Culture* 10 (1): 49–71.
- Misztal, Barbara A. [2003]. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead – Philadelphia: Open University Press.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce [1998]. Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology* 24: 105–140.
- Olick, Jeffrey K. – Vinitzky-Seroussi, Vered – Levy, Daniel (eds.). [2011]. *The Collective Memory Reader*. Oxford: Oxford University Press.
- Radstone, Susannah – Schwarz, Bill (eds.) [2010]. *Memory. Histories, Theories, Debates*. New York: Fordham University Press.

- Rapp, Maximilian – Rhomberg, Markus [2012]. Seeking a Neutral Identity in Northern Ireland's Political Wall Paintings. *Peace Review* 24 (4): 470–477.
- Rolston, Bill [1992]. *Drawing Support: Murals in the North of Ireland*. Belfast: Beyond the Pale Publications.
- Rolston, Bill [1998]. *Drawing Support 2: Murals of War and Peace*. Belfast: Beyond the Pale Publications.
- Rolston, Bill [2003]. *Drawing Support 3: Murals and Transition in the North of Ireland*. Belfast: Beyond the Pale Publications.
- Rolston, Bill [2004]. The War of the Walls: political murals in Northern Ireland. *Museum International* 56 (3): 38–45. DOI: 10.1111/j.1350-0775.2004.00480.x.
- Rolston, Bill [2012]. Re-imaging: Mural painting and the state in Northern Ireland. *International Journal of Cultural Studies* 15 (5): 447–466.
- Rolston, Bill [2013]. *Drawing Support 4: Murals and Conflict Transformation in the North of Ireland*. Belfast: Beyond the Pale Publications.
- Rolston, Bill [2022]. *Drawing Support 5: Murals, Memory and Identity in the North of Ireland*. Belfast: Beyond the Pale Books.
- Rolston, Bill [2023]. Changing the Political Landscape: Murals and Transition in Northern Ireland. *Irish Studies Review* 11 (1): 3–16. DOI: 10.1080/0967088032000057861.
- Rossington, Michael – Whitehead, Anne (eds.) [2007]. *Theories of Memory: A Reader*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Schalliol, David [2016]. Bonfires of Belfast. *Contexts* 15 (3): 50–59. DOI 10.1177/1536504216662250.
- Sluka, Jeffrey A. [1996]. The Writing's on the Wall. Peace process images, symbols and murals in Northern Ireland. *Critique of Anthropology* 16 (4): 381–394.
- Snyder, Tim [2002]. Memory of Sovereignty and Sovereignty over Memory: Twentieth-Century Poland, Ukraine, and Lithuania. In: Müller, Jan-Werner (ed.). *Memory and Power in Postwar Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 39–40.
- Stevenson, Edward [2024]. *2024 Twelfth* [online]. Dostupné z: <https://www.goli.org.uk/the-twelfth-2024> [cit. 18. 7. 2024].

Dušan Lužný je profesorem na Katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie UPOL v Olomouci a Katedře sociologie a sociální práce ZČU v Plzni. Věnuje se sociologii náboženství, studiu nových náboženství a náboženské paměti.

Cestovatelé a emigranti z Českých zemí a jejich reflexe otrokářství na jihu USA v první polovině 19. století prismatickým mýtu ztracené věci

LUKÁŠ PERUTKA*

Travelers and Emigrants from the Czech Lands and Their Reflections on Slavery in the American South in the First Half of the 19th Century Through the Prism of the Lost Cause Myth

Abstract: This article aims to explore the authentic opinions of travellers from the Czech lands on the institution of slavery in the southern United States during the first half of the 19th century. In the form of a probe, it focuses on five people who visited this region and therefore had eyewitness experience with the social conditions there. They were Karel Antonín Postl, Vilém Pflanzler, Vojta Náprstek, Gottfried (Bohumír) Menzel and Antonín Michael Dignowity. The effort was to determine to what extent they were able to formulate their own opinion on slavery and how the apologetic and romanticizing view that we today call the Lost Cause Myth influenced them. The working hypothesis is that since they were liberals, humanists who mostly rejected the Austrian political and social system, they had to reject unequivocally the myth. After all, they still had experience with serfdom and related *corvée*. However, this hypothesis was confirmed only partially. Most travellers rejected the Lost Cause Myth and condemned slavery. Nevertheless, Karel Antonín Postl was more conciliatory towards it than others, and Antonín Michael Dignowity considered slavery wrong, but, on the other hand, regarded African Americans as inferior, grounding his opinion in the ideas of Social Darwinism.

Keywords: travelling; slavery; southern United States of America; Lost Cause Myth; Karel Antonín Postl (Charles Sealsfield); Gottfried (Bohumír) Menzel; Antonín Michael Dignowity

DOI: 10.14712/23363525.2026.3

Spojené státy americké se v průběhu 19. století staly vzorem, nadějí a snem mnoha intelektuálů z Českých zemí. Jejich sympatiím se těšilo republikánské a federativní zřízení a také všudypřítomná svoboda – náboženská, ekonomická i politická.¹ Přesto existovala jedna instituce, která trochu narušovala onen obraz Spojených států jakožto „majáku naděje a svobody“, a sice otrokářství.

Otroctví ve formě, v jaké fungovalo za oceánem, bylo v české společnosti opředeno tajemstvím a názory na něj se lišily, a to i v rámci periodik zastávajících více liberální stanoviska. Toto zmatení se dá vysvětlit nedostatkem přesných informací o instituci, nepochopením jejího smyslu a připodobňováním k nevolnictví a robotě, nebo snahou o zlepšování obrazu Spojených států. Je pravdou, že se Středoevropa do styku s otroctvím dostávala jen okrajově. Šlo především o cestovatele do blízkých či vzdálených zemí.

* Doc. Mgr. Lukáš Perutka, Ph.D., Katedra historie FF UP, Na Hradě 5, Olomouc 771 80. Tel.: 585633238, e-mail: lukas.perutka@upol.cz

¹ Mezi obdivovateli se nalézali třeba národní buditelé jako byl novinář a historik Jakub Malý, literát Karel Havlíček Borovský nebo národopisec Vojta Náprstek a mnozí další.

Málokdo z nich ale zavítal na jih Spojených států amerických, kde se otrokářství velmi dařilo i v průběhu 19. století a kde mělo svá specifika. Informátoři se pak od roku 1848 stávali také emigranti, kteří se vydávali za oceán poprvé v masovějším měřítku. Většina jich ale mířila na sever USA, kde již instituce nefungovala, a proto byl i jejich pohled vzdálený a převzatý spíše z rétoriky abolitionistů. Nejbližší zkušenost měli vystěhovalci v Texasu, kde žilo podle statistik 781 Čechů [Kownslar 2004: 134], ale i oni se uchýlovali spíše do okresů, kde otrokářství nebylo tak rozšířené, případně o něm nezanechali podrobné zprávy.

Cílem této studie ovšem není zkoumat jednotlivé zkrácené názory, které se objevovaly v českém i krajanském tisku, ale snahou je zaměřit se formou sondy konkrétně na několik osob, které přišly na jihu Spojených států s otrokářstvím přímo do styku v době, když tam bylo rozšířené, tedy do roku 1865. Právě v jejich spisech se totiž nalézá mnohem komplexnější pohled a reflexe celé instituce, než jakého byli schopni novináři, či dopisovatelé, kteří se s ní setkali jen v přenesené formě. Navíc zevrubná analýza novinových článků o otroctví by přesáhla rozsah této práce.

Ve studii bude použita metoda historické sondy, přičemž jejím objektem jsou spisovatel Karel Postl, písaří pod pseudonymem Charles Sealsfield, katolický kněz a botanik Gottfried (Bohumír) Menzel, revolucionáři Vilém Pflanzler a Vojta Náprstek a doktor z Kutné Hory Antonín Michael Dignowity. Všichni tito autoři se nějakým způsobem věnovali otázce otrokářství na jihu USA a mohli ji zhodnotit na základě osobní zkušenosti. Asi nejvíce se tématu věnoval Karel Postl, který ji popsal především ve svém cestopisu *The United States of North America as they are in their Political, Religious and Social Relations* a v jednom románu, který vyšel v USA pod názvem *Life in the New World; or Sketches of American Society*.² Zmínky se nacházejí i v jeho ostatní tvorbě, ale argumenty jsou víceméně totožné. Důkladně se problematice věnoval i Gottfried Menzel, především ve své knize popisující různé aspekty života v USA: *Die Vereinigten Staaten von Nordamerika mit besonderer Rücksicht auf deutsche Auswanderung dahin nach eigener Anschauung beschrieben*. Tuto práci sepsal z poznámek ze svého krátkého pobytu ve Spojených státech mezi léty 1849 a 1851. Otrokářství rozebral v jedné z kapitol, na základě vlastního pozorování především v Louisianě a dobové literatury [Menzel 1853: 146–163]. Drobnější zmínky se nacházejí v cestovním deníku Viléma Pflanzera, který editoval Zdeněk Šolle [1981] a v různých archivních dokumentech (deník, dopisy, projevy) Vojty Náprstka. Podobně skrovně se otrokářství věnoval Dignowity. Ten sice sepsal a sám vydal rozsáhlé paměti *Bohemia under Austrian Despotism*, ale samotné téma zhodnotil spíše v kratších dokumentech, především v korespondenci s prezidentem Abrahamem Lincolnem. Ta je uložena v Library of Congress ve fondu Abraham Lincoln Papers.

Jejich texty budou podrobeny kritické kvalitativní analýze obsahu, abychom mohli určit, nakolik se dokázali s otroctvím seznámit do té míry, že si na něj dokázali utvořit vlastní názor. Díky tomu bude možné zodpovědět hlavní výzkumnou otázku této práce, zdali jejich výpovědi připomínají tzv. mýtus ztracené věci, který v té době (a svým způsobem dodnes) neustále opakovali jižanští apologeti této instituce. Základní hypotézou pak

² Tento název to sice nedává tušit, ale román se týká života na plantáži. Lépe to odráží podtitul německého vydání, které bylo součástí série o životě na obou stranách oceánu: Pflanzlerleben (Život na plantážích) a Die Farbigen (Barevní). Jedna z kapitol se dokonce jmenuje „Debata o otrokářství“, kde autor nechává mluvit jak obhájece, tak kritiky, aby nakonec zaujal svůj typický postoj někde mezi.

je, že ovlivnění být nemohli, neboť přicházeli z naprosto odlišného prostředí a vzhledem k vlastním zkušenostem z národního útlaču a konzervatismu v Rakousku nemohli být otroctví nakloněni.

K vymezení teoretického rámce nám poslouží kniha amerického historika Richarda Bonekempera III. s příznačným názvem *The Myth of the Lost Cause: Why the South Fought the Civil War and Why the North Won*.³ Ten ve své práci identifikoval hned sedm důležitých bodů, které definují tento mýtus ztracené věci. Pět z nich se týká americké občanské války, a tudíž nejsou pro tuto studii relevantní. Dva zbývající se ale soustředí právě na otrokářství. První z nich hovoří o zobrazování instituce jako velmi benevolentní. Symbióza pánů a jejich otroků měla přinášet oběma stranám značné výhody. O otroky bylo postaráno a dostalo se jim slušného zacházení a výchovy. Na druhé straně se jejich vlastníci, osvobození od tvrdé práce, mohli věnovat pěstování vyšší kultury. Zejména v místech, kde klima bránilo bělochům pracovat. Mnozí Jižané, zejména duchovní, obhajovali tento vztah, protože měl být posvěcen Biblí. Našli se dokonce tací, kteří označili systém jako ideál komunismu kvůli spravedlivé dělbě práce.⁴ Kritikům také bylo připomínáno, že po zákazu obchodu s otroky v roce 1808 se o ně jejich pánové na jihu USA museli lépe starat, protože jich byl nedostatek. Nadto mínili, že v 50. a 60. letech bylo již otrokářství na ústupu, a tudíž jej nebylo třeba odstranit, zejména ozbrojeným konfliktem. Pokud už mělo dojít k abolicí, pak postupně a velmi opatrně, aby nedošlo ke vzpouře. Druhý bod pak zmiňuje, že americká občanská válka se vedla kvůli právům jednotlivých států a nikoli otrokářství, které v tomto ohledu nehrálo prakticky žádnou roli, neboť nepředstavovalo významný problém a nebylo zdrojem rozepří mezi lidmi na Severu a na Jihu [Bonekemper 2015: 1–3].

Literát Charles Sealsfield

Karel Antonín Postl (1793–1864) se narodil v malé vesničce Popice u Znojma. Tam také trávil své mládí, než se přestěhoval do Prahy, kde vystudoval univerzitu. Věnoval se teologii a tou se také zabýval do roku 1823 jakožto tajemník velmistra Rytířského řádu křižovníků s červenou hvězdou. Jeho povolání mu umožnilo cestovat po habsburské monarchii, kde seznal, že konzervativní přístup ministerského předsedy Klemense Metternicha mu není vůbec sympatický. V roce 1823 proto emigroval, aby mohl najít stát, který by více odpovídal jeho liberálním představám. Po krátké zastávce ve Švýcarsku se vydal za oceán do Spojených států amerických. Tam strávil prakticky zbytek 20. let (s výjimkou asi ročního pobytu v Německu), než se vrátil do Evropy, nejprve do Londýna a pak do Švýcarska. USA navštívil později ještě dvakrát, ale jeho publikace se zakládají spíše na jeho předchozí zkušenosti. Jde o díla jak prozaická, tak mnohem důležitější spisy politické geografie. Vše publikoval pod pseudonymem Charles Sealsfield [Polišenský 1996: 18–19].

³ Mýtus ztracené věci: proč Jih bojoval v občanské válce a proč Sever vyhrál. Bonekemper nebyl první, kdo se tímto fenoménem vědecky zabýval. Patří mu ale primát v jeho systematizaci a tematickém členění. Z jiných autorů zmiňme například dvě legendy historiografie občanské války v USA Jamese McPhersona [McPherson 2007] a Garyho W. Gallaghera [Gallagher 2008]. Kromě nich přispěli k pochopení tohoto fenoménu také William C. Davis [Davis 2018], Gaines M. Foster [Foster 1987] nebo Alan T. Nolan [Nolan 2000].

⁴ Šlo o názor amerického společenského teoretika George Fitzhuga. Ve svých dílech tvrdil, že otrokářství je forma komunismu a je lepší, než kapitalistické vykořisťování chudých pracujících [Fitzhug 1857: 324–325].

Postl představuje člověka z českého prostředí, který měl nejdelší, a tudíž největší zkušenost s otrokářstvím. Nestrávil sice v USA víc času než Antonín Michael Dignowity, ale působil v Louisianě tedy v jednom ze států, kde tato instituce prostupovala celou společností a bylo velmi obtížné se jí vyhnout. To ostatně dostihlo i Postla, který měl podle svých vlastních slov, která se ale nedají ověřit, dokonce otroky vlastnit [Uhlendorf 1922: 185].

Díky jeho životním osudům byl pak jeho postoj k této instituci velmi ambivalentní. Spojené státy považoval za nejvyspělejší zemi na světě, a proto o ni měl obavy, když viděl, že vlastnictví otroků představuje riziko, které mohlo rozbít jednotu Unie. Podle jeho názoru nešlo o nějakou stranickou politiku, ale problém, který se bytostně dotýkal každého občana. Všichni měli na věc svůj vyhraněný názor a kritizovali své oponenty, čímž přispívali k polarizaci společnosti. Díky prezidentům z Jihu se dařilo udržovat *status quo*, ale Sealsfield se obával, jak dlouho mohl tento stav vydržet [Sealsfield 1828b: 55].

Ve svých knihách se nejprve věnoval každodennosti otroků a díky tomu jako jeden z prvních autorů seznámil s tímto tématem detailně středoevropskou společnost. Muži vstávali v pět ráno a pracovali do sedmi, kdy byla snídaně (polévka s kukuřičným opečeným chlebem, který nahrazoval pšeničný a žitný, se slaninou a solí). Poté byli rozděleni na tři skupiny, první pracovala v tzv. *džíně*,⁵ druhá na polích sbírala bavlnu a třetí pracovala v dílnách, například truhlářských na výrobu nábytku. Ženy pracovaly buď na polích, nebo byly v domácnosti jako uklízečky a kuchařky. Ty byly vždy dvě, jedna pro bělochy a druhá pro černochoy. Na oběd vydávaly kukuřičný chleba, kukuřičný pudink, sůl a čerstvé maso. Na večeri pak otroci dostávali kukuřičný chleba a polévku bez masa. Zřídka, ale někdy přece, dostali i whisky [Sealsfield 1828a: 131–132].

V Mississippi a v méně rozvinutých státech žili otroci v polorozpadlých chatrčích z neotesaných kmenů, ale v Louisianě měli i lépe vypadající a udržované dřevěnice. V letních měsících nosili jako oblečení hrubé bavlněné košile (trička) a kalhoty s mokasíny. V zimě jim majitelé opatřili kabát z vlněné deky a bavlněné kalhoty [Sealsfield 1828a: 130, 133].

Práce na plantážích zabírala šest dní v týdnu od rozbřesku do setmění. Sbírala se bavlna tří druhů: zelená, černá a mexická, přičemž ta poslední byla nejkvalitnější. První bylo možné sesbírat asi 70 kilogramů za den, u zbylých dvou to bylo maximálně 45. Chomáčky se odtrhly od rostliny i se semínkem, daly se do koše, pak se sušily na dřevěných plošinách a teprve poté putovaly do *džíny*. Tam se semínko oddělilo od bavlny, která se pak slisovala do balíku a šla na export. V neděli mívali otroci volno a mohli být se svou rodinou. Mnoho z nich ale pokračovalo, byť méně intenzivně, v práci na plantážích. Jiní se oddávali muzice, tanci, kouření, nebo popíjení, což Postl po šesti dnech dřiny sice schvaloval, ale více si cenil těch, co navštěvovali kostel a četli si v Bibli. Církevní obřady jako svatby ale podle něj byly málo časté. Když se dva mladí otroci měli rádi, pán jim dovolil být spolu, dokonce i když každý pracoval na jiné a vzdálenější plantáži. Podle Postla za tím stál i kalkul, protože potomek pak připadl majiteli a on jej, až vyrostl, mohl zpeněžit [Sealsfield 1828a: 127, 132–133, 149].

Poněkud zmateně se Postl dotkl tématu pohlavního styku mezi pány a otrokyněmi. Je očividné, že jeho morální zásady a katolická výchova byly konfrontovány s nepřijemnou realitou, a proto si na několika místech protiřečí. Eufemisticky popsal, že se černošské ženy často staraly o své pány, kteří by se bez jejich pomoci ani nedostali do postele. Sám ale tvrdil, že toho nebyl nikdy svědkem [Sealsfield 1828a: 130]. Do rozpaků jej ale přiváděl

⁵ Budova se strojem na odzrňování bavlny.

velký počet mulatů, který na Jihu potkával. Uznal sice, že jde o potomky pohlavního styku mezi bělochy a černochy, hned ale dodal, že za to může klima, které ponoukalo lidi k vášni. Rovněž bagatelizoval jejich počet jako „hrstku“ a neopomněl upozornit, že jižanští páni byli kavalíři věrní svým manželkám [*Sealsfield 1828a: 175–176*].

Fyzické tresty, jichž byl Postl svědkem, se ale omlouvat ani nepokoušel, neboť se špatným zacházením nesouhlasil. Pokud se otrok dopustil nějakého přečinu, měl být potrestán 39 ranami bičem. Pokud utekl, plantážník okamžitě v novinách zveřejnil upozornění a většinou následovalo stíhání. Postlem velmi otřásl, když byl svědkem jednoho úspěšného dopadení. Ve své knize popisuje hrůznou scénu, kdy dvěma otrokům nasadili železné obojky, hnali je před sebou na koních a pobízeli bičem. Krvavá záda pak svědčila o tom, že náhonci s jejich použitím neváhali. Třetí otrok měl obojek připoutaný rovnou k sedlu a musel udržovat krok s cválajícím koněm. Jelikož běžel bos, měl nohy úplně zkrvavené [*Sealsfield 1828a: 28–29*].

Fyzické tresty byly pro Postla jedním z důvodů, proč považoval otrokářství za vážně škodlivé zlo a opovrhoval jím. V severních státech, kterými měl na mysli například Tennessee nebo Virginii, se podle jeho názoru nakládalo s otroky lépe, než tomu bylo na tzv. dolním Jihu (v angličtině *Deeper* nebo *Lower South*). Což připisoval i přítomnosti Francouzů v Louisianě, které označil za velmi brutální. Kritizoval ale také to, že instituce vytvářela feudální společenský systém. Markantní rozdíl viděl například při přejezdu mezi Ohiem a Kentucký. Krásné upravené rodinné farmy se najednou měnily na plantáže tabáku, jež byly velmi zanedbané. Rovněž mu vadilo, že otrokářství mělo nepěkné společenské implikace, které narušovaly ideál rovnostářství. Podle něj byli chudí farmáři a dělníci (bez otroků) na Jihu považováni aristokraty za méněcenné [*Sealsfield 1828a: 19, 100, 171*].

Jinak byl ale Postl vůči otrokářství smířlivý a změnu viděl až v daleké budoucnosti, za několik let nebo staletí. „Mělo by se vyžadovat, aby se s otroky zacházelo humánně, a za tímto účelem by mohl být přijat zákon. Otroci se pak zdokonalí a stanou se připravení k emancipaci, která jim může být udělena v budoucnu, aniž by představovala nebezpečí nebo nepříjemnosti pro jejich pány.“ Proto podle něj k osvobození nepřistoupili ani takoví velcíci jako George Washington, Thomas Jefferson, nebo Patrick Henry. Věděli prý, že by to otrokům nepomohlo a jen by to představovalo problém pro civilizovanou společnost. Podle jeho názoru proto bylo třeba je nejprve dovedět, aby byli schopní žít na svobodě a chápat ji, jinak by jih Spojených států mohl skončit ve stejném chaosu jako republika na Haiti [*Sealsfield 1828a: 177–178; Sealsfield 1844: 142*].

Postlova obhajoba otrokářství jde ale ještě mnohem dál a na několika místech svých děl uvedl tři hlavní důvody, proč nebylo možné tuto instituci zrušit. Předně to byla povaha černochů. Někteří byli sice věrní a čestní vůči pánům, ale tisíce z nich měly zlou a krutou povahu. Tuto svou myšlenku pak uzavřel svým tradičním nerozhodným způsobem: „... jestli je to vrozené nebo jako důsledek otroctví nechávám na jiných“ [*Sealsfield, 1828a: 176–177*]. Dále pak popsal blahodárný efekt zotročování s ujištěním, že černoši byli domestikováni rádi a svou pozici by nevyměnili za svobodu německých rolníků [*Sealsfield 1828a: 132*]. Na jiném místě vysvětloval, že by byli v predominantně bílé společnosti příliš na očích, což se v Evropě propuštěným nevolníkům stát nemohlo. Celou záležitost pak uzavřel tím, že šlo o čistě americkou věc a cizinci by se nám, neboť Postl se považoval za Američana, do toho neměli plést, jelikož o situaci nic nevěděli a nemohli jí tudíž porozumět [*Sealsfield 1844: 224*].

Druhým bodem obhajoby byly majetkové obtíže. Na jihu Spojených států amerických se totiž v první polovině 19. století investovalo převážně do půdy a do otroků [McPherson 1988: 97]. Postlovy postavy tak vysvětlují, že v nich mají uloženy své peníze a o propuštění budou uvažovat, až náklady na jejich pořízení splatí sami otroci nebo vláda [Sealsfield 1844: 202]. Dále pak ještě tuto otázku rozvedl, jak bylo jeho zvykem ambivalentně: „Obchodování s ostatními lidskými stvořeními jako s dobytkem jistě bylo a je nespravedlivé. Ale stejně tak by bylo nespravedlivé zasahovat do majetku, který byl děděn z generace na generaci. Tento stav byl stvrzen v průběhu času a [nelze jej odstranit], aniž by došlo k přijetí určité veřejné kompenzace“ [Sealsfield 1828a: 177]. Aby ale nebyli jižanští aristokraté osočeni z mamonu, který jich byl nedůstojný a byl výsadou kapitalistů ze severu USA, Postl hned popsal, jak tamní majitelé manufaktur bohatli na úkor svých dělníků, což považoval za stejně nespravedlivé [Sealsfield 1844: 202].

Poslední bod obhajoby byl zřejmě natolik rozšířený, že jej Postl uvedl hned na několika místech. Podle něj byly životní podmínky a klima v nejvíce otrokářských státech jako Louisiana nebo Mississippi tak špatné, že tam běloši nemohli na plantážích pracovat, protože tomu nebyli uzpůsobeni. Naopak černoši byli z Afriky zvyklí na vysoké teploty, a proto bylo otrokářství nutným zlem, jak tyto oblasti zkultivovat. Kdyby ale pod dozorem nepracovali, tak by to zruinovalo i jejich pány, a to by jim jistě neprospělo [Sealsfield 1844: 207, 338]. Aby tyto své argumenty podpořil Postl uvádí: „Stovky vážených farmářů, kteří nedbali této pravdy, za to zaplatily svými životy. Chtěli rychle zbohatnout, ale nemohli si dovolit otroky, a proto pracovali sami. Důsledkem bylo, že se brzy stali obětmi svých mylných představ. Na podnebí Louisiany si musíte zvykat postupně. Je nemožné snažit se to uspěchat. Čím je člověk silnější a zdravější, tím větší je zde riziko. Lidé, kteří byli zlákáni vyhlídkou na bohatství, se pokusili pracovat v tomto klimatu stejně, jak byli zvyklí na Severu, ale onemocněli a zemřeli, aniž by zaopatřili své děti, které pak byly odkázány na dobrodiní cizích lidí“ [Sealsfield 1828a: 204]. Jinými slovy, pokud se někdo pokusil vzepřít přírodním podmínkám, dopadlo to špatně s ním i jeho rodinnými příslušníky.

Spolužáci Vilém Pflanzler a Vojta Náprstek

Patrně prvním česky psaným autentickým textem o Spojených státech amerických je cestovní deník Viléma Pflanzera. Narodil se roku 1825 do rodiny pozdějšího horažďovického sládky a měšťana a byl spolužákem Vojty Náprstka, který jej dokonce zmínil mezi svými přáteli, s nimiž se v létě chodil koupat. V roce 1847 se oba mladí muži opět sešli, tentokrát jako studenti práv vídeňské univerzity. Právě tady se Vilém rozhodl opustit Rakousko a vydat se za oceán, k čemuž nakonec svými dopisy přesvědčil i Náprstka. Na rozdíl od něj ale nejel do Ameriky na zkušenou a za studiem, ale měl v plánu zbohatnout a usadit se tam. Politický útlak v Rakousku jej zajímal spíše okrajově, stejně jako republikanismus v USA [Šolle 1981: 121–122].

Z jeho deníku vyplývá, že v létě roku 1847 odjel do Brém a do Baltimoru se dostal 23. září. Několik měsíců se potuloval na severu USA a 10. prosince odjel na zimu na jih do New Orleans, kde se setkal i s otrokářstvím. Pflanzler tam nicméně nevydržel dlouho. Mohl získat práci v Mexiku, ale nakonec se rozhodl stát se sládkem ve Wisconsinu. K tomu bylo ale zapotřebí zkušeností, kterých hodlal nabýt zpět v Rakousku. V květnu 1848 proto

odplul zpátky do Evropy, z níž se ale už nevrátil a zbytek života trávil v monarchii v Pécsu (Pětikostel v Uhrách) a ve Vídni.

Poprvé se setkal s otroky 10. prosince na lodi do New Orleans, jelikož, aby ušetřil, plul v nákladovém prostoru, spal na svém kabátu přikryt pláštěm a kufr mu sloužil jako polštář. K jeho překvapení se tam nalézali i otroci spolu s dalšími domácími zvířaty [Šolle 1981: 143]. Otroctví pak poznal v Louisianě, nelíbilo se mu a označil je za škaredé. Osadníci s černochoy zacházeli jako s dobyt看kem. Tři až čtyři žili v jedné chaloupce, kterých tam bylo hodně, pak pracovali a nad sebou měli honce, což byli také otroci. Když pánové nebyli s jejich prací spokojeni, dostalo se jim bití. Sám byl svědkem výkonu takového trestu, neboť popsal tzv. žebřík (skřípec), na který byli mučení připoutáni. Exekuci měli na starosti běloši opásaní pistolemi, kteří dohlíželi nad celými plantážemi. Otroci podle něj žili v hrozných podmínkách, neustále ve strachu a byli krmeni špatnou stravou. Dostali pouze smrdutý špek a hrubý chléb, nebo kaši z turecké pšenice (kukuřice) [Šolle 1981: 149–150].

Vojta Náprstek pak svého přítele Pflanzera následoval o rok později. Zapojil se totiž do revolučních událostí jak ve Vídni, tak v Praze a byl na něj rakouskou policií vydán zatykač. Rozhodl se proto nejprve skrývat, aby si nakonec k nelibosti svých příbuzných (bratra a matky) splnil sen a odjel za oceán. Nejprve působil v New Yorku, ale tam se mu nedařilo najít odpovídající zaměstnání a dostal se do finančních potíží. Jediným jeho významným počinem v tomto velkoměstě tak bylo vytvoření emigrantského Československého spolku, který sliboval sociální podporu v nemoci a vzdělávací a společenské aktivity. Jeho význam ale nebyl velký, vzhledem k malému počtu členů. I z toho důvodu odešel v roce 1850 Náprstek do města Milwaukee ve Wisconsinu, kde se usadil na delší dobu. Otevřel si zde obchod s knihami, papírnickými potřebami, hudebními nástroji a dalším zbožím. V roce 1852 se rozhodl vydávat antiklerikální noviny *Milwaukie Flug-Blätter*. Ironií osudu tak první české periodikum v Americe bylo psáno německy. Náprstek ale chápal, že německá komunita je početnější a Češi většinou byli znalí jejich jazyka [Šámal 2017: 54–72].

Ke konci jeho pobytu v USA nastala pro Náprstka doba cestování, která dokládá jeho humanistické citění. Nejprve se v roce 1856 přidal k expedici k dakotským Indiánům, kde jim projevil své sympatie, aby se následně na podzim stal jedním z podporovatelů republikánského prezidentského kandidáta Johna Frémonta. Několikrát vystoupil v rámci jeho kampaně a apeloval na české a německé přistěhovalce, aby mu odevzdali svůj hlas. Během těchto diskurzů se poprvé významněji věnoval i tématu otrokářství. Z jeho konceptů přednášek vyplývá, že mu vadilo několik věcí: špatné zacházení, potrava, práce, systém aukcí a žádné vzdělávání. Proto agitoval proti Demokratické straně, která se snažila otrokářství nejen zachovat, ale i rozšířit. Jako příklad uvádí dva zákony, a sice Fugitive Slave Act z roku 1850 a Kansas-Nebraska Act z roku 1854.⁶ To mělo ohrožovat i svobodu Severanů, a proto bylo potřeba mít takovou vládu, která by toto barbarské otroctví zakázala.⁷

⁶ První z nich zavázal federální vládu, aby na Sever uprchlé otroky předávala bez soudu jejich pánům na jihu. Druhý pak umožnil samotným osadníkům obou těchto teritorií, aby se rozhodli, zdali chtějí povolit otrokářství. To popřelo tzv. Missourský kompromis, který zapovídal tuto instituci na sever od 38. rovnoběžky 30. minuty.

⁷ Archiv Náprstkova muzea, fond Vojta Náprstek (1826–1894) NAD 38, karton 77, Náprstkovy poznámky týkající se českého hnutí v Americe, agitace pro republikány a proti otroctví.

Je pravdou, že na podzim roku 1856 Náprstek ještě neměl s otrokářstvím osobní zkušenost, ale v jeho názorech jej utvrdila i taková osobnost jakou byl Frederick Douglass.⁸ Navíc v první polovině roku 1857 odjel na jih, kde si své názory upevnil. V Charlestonu v Jižní Karolíně se v hospodě setkal se dvěma Němci Stoeppelem a Melchersem „... o otroctví rozprávka, na které taky jeho bratr [Melcherse] a jiní podíl brali; černoch není víc než dobře oblečený orangutan, ale mnohý černoch má více za necht [sic!], než on v celé kotrbě.“⁹ – Dále je porovnával s psy, věrni svému pánu a falešní [k] cizinci. – Teď teprve mám znova příčinu většinu něm[eckého] národa nenávidět, tak jsou všichni na jihu. Pfui!“¹⁰ Na jiném místě pak nechává promlouvat dalšího imigranta z Německa v jeho mateřštině: „Kdyby se tady někdo vyslovil proti otroctví, rád bych jej viděl viset, i kdyby to byl můj bratr.“¹¹ Je příznačné, že Náprstek si i do tématu otrokářství projektoval své české národovectví, aniž by se zabýval tím, že středoevropanští imigranti z velké části otroky nevlastnili.

Humanista mezi otrokáři

Zřejmě nejobsáhlejší výpověď o otrokářství a Spojených státech amerických vůbec před vypuknutím občanské války v roce 1861 nám poskytuje katolický kněz Gottfried Menzel.¹² Ten se narodil 6. června 1798 rolníku a pozdějšímu fojtovi Antonínovi a jeho ženě Magdaléně v Krásném Lese. Jelikož se tato obec nachází v severních Čechách, na Frýdlantsku v regionu Sudet, nelze s jistotou určit jeho národnost. Všechna jeho publikovaná díla jsou v němčině, ale to v polovině 19. století mnoho neznamenal, neboť právě tento jazyk byl v hojné míře užíván vědci a vzdělanci. Menzel byl ale polyglotem a slovem i písmem zvládl také latinu, angličtinu a rovněž mluvil i česky. Podporoval také Národní muzeum v Praze a zejména v Texasu bývá dodnes označován za prvního českého katolického kněze na jihu USA [*Naše dějiny* 1939: 14].

Právě v Krásném lese místní farář rozpoznal Menzelovo nadání a přesvědčil jeho otce, aby v roce 1814 začal navštěvovat gymnázium v Praze. Po šesti letech strádání způsobených špatnou finanční situací jeho rodiny a ekonomickým kolapsem rakouského impéria v důsledku Napoleonských válek, Menzel odmaturoval a přestěhoval se do Litoměřic, kde byl v roce 1824 vysvěcen na kněze. Vrátil se na sever Čech, kde se začal zajímat o přírodní vědy a kde také v roce 1879 zemřel. Jeho život zde byl přerušen pouze jednou, a sice jeho dvouletým pobytem v Texasu a ve Spojených státech amerických mezi léty 1849 a 1851.

Za oceán se Menzel vypravil kvůli svému zájmu o přírodní vědy, dále jako průvodce a misionář u německy mluvících krajanů a také jako člověk se zájmem o život a sociální zajištění vystěhovalců. Většinu času strávil v Texasu v okolí městeček New Braunfels a Fredericksburg, kde působil jako kněz. V roce 1851 odtud odjel napříč Spojenými státy do

⁸ Tamtéž, karton 48, Dopis Fredericka Douglassa Vojtovi Náprstkovi, 24. září 1856, bez čísla.

⁹ Lehce pejorativní označení hlavy. Dnes bychom použili termín palice, makovice nebo kebulé.

¹⁰ Archiv Náprstkova muzea, fond Vojta Náprstek (1826–1894) NAD 38, karton 24, Kostra k deníku Vojty Náprstka, s. 155.

¹¹ Ibid., s. 156. V originále: „Wenn hier ein Kerl gegen die Sklaverei spräche, würde ich mich freuen ihn hängen zu sehn [sic!], selbst wenn mein Bruder wäre.“

¹² V této práci se přidržím německé formy jeho jména, neboť jej uváděl u svých německy psaných prací. V českém prostředí byl ale uváděn jako Bohumír Menzl. *Blahověst*, 4. 12. 1851, s. 584.

New Yorku, odkud odplul domů. Právě tato zkušenost z jižních států pak Menzelem, coby humanistou, velmi otřásla.

Velké sympatie, podobně jako Náprstek, choval k domorodému obyvatelstvu. Jeho úpadek přičítal zejména alkoholu a také špatnému zacházení ze strany Američanů. Podle jeho zkušeností byly zprávy o krvelačnosti Indiánů přehnané: „V Texasu je ještě okolo 20 indiánských kmenů, já jich teprv 8 poznal. Oni jsou všickni chytrí, všickni dobří střelcové se střelami i s puškami, všickni jsou k podivu výborní jezdci a tuze šikovní ve sdělování svých myšlének tvářením a pohledem. Já jsem se, obzvláště na Claně častěji s celými haufy těch divokých myslivců sešel, ale vždy jsem s nimi dosti dobře vyšel; často je to překvapilo, že jednotlivý člověk se odváží, beze zbraně tam cestovati. Mým brejlím se dosti vynadiviti nemohli. Kdo zcela beze strachu, přívětivě se k nim chová, a jestliže na člověka dorážejí, jim mužně vstříc se postaví, ten nejlépe s nimi vyjde.“¹³ Podle Menzela tedy stačila odvaha, bezbrannost a přívětivost a první obyvatelé se přestali chovat agresivně.

Mnohem podrobněji se ale Menzel věnoval situaci otroků, kterou vnímal ještě bolestivěji, obzvláště když se dostal do New Orleans, kde byl svědkem jedné aukce. Z nabytých zkušeností věděl, že černoši k sobě uvnitř rodiny chovali silnou lásku a jejich rozdělení pro ně bylo velmi smutné. K tomu ale v nastaveném systému docházelo velmi často. Menzel například viděl 40letého otce a jeho 15letou dceru, jak byli málem vydraženi každý jiným majitelem. Velmi emocionální výstup mladé černošky donutil kupce změnit své plány, a nakonec získal oba dva. Menzel litoval, že ani jeho ani jiný popis, nemohl vystihnout drama, k němuž na těchto místech docházelo. Nicméně podotknul, že historky o aukcích rozhodně nepřehánějí. Opovrženě také poznamenal, že se k lidem na Jihu chovají jako k dobytku [Menzel 1853: 159–160].

Ačkoliv Američany označil za jinak vstřícné, o otrokářství se s ním na Jihu odmítali bavit. Dokonce nesměl ani hovořit s černochoy a už vůbec si nemohl dovolit cokoliv kritizovat. Na rozdíl od Francouzů pak chválil německé přistěhovalce, že jen velmi málo z nich vlastnilo otroky. Byli to pravděpodobně oni, kteří mu vysvětlili, jak instituce na Jihu fungovala, přičemž další informace pak tento vnímavý kněz vyčetl z knih nebo je získal vlastním pozorováním [Menzel 1853: 161].

Na základě svého výzkumu pak Menzel tvrdil, že otrokářství rozhodně nebyl systém, který by byl v úpadku a šel ke svému zániku. Naopak uvedl čísla, podle nichž se ročně dovezlo na 12 tisíc nových otroků z Afriky, a to i přes všeobecný zákaz obchodu s nimi. Podle něj se na něm pořád dalo vydělat hodně peněz, a to i přes smutný fakt, že úmrtnost na lodích byla velká a dosahovala až 25 %. Menzel také odmítl, že by tato instituce nepůsobila napětí mezi státy na severu a na jihu USA. Vzájemná nevráživost naopak trvala už od 18. století, kdy bylo na Severu otrokářství zrušeno a mnozí občané se toho v kongresu snažili dosáhnout i na Jihu. Stoupence tohoto proudu označil jako abolitionisty. Proti nim pak vystupovali zastánci této instituce: „Co je vám do našich vnitřních záležitostí? My víme, jak se v této situaci zachovat a je to naše věc; my se do vašich věcí také nepleteme“ [Menzel 1853: 149–150]. Šlo o tradiční výmluvu, kterou uvádí již Postl a očividně se stále užívala i v době Gottfrieda Menzela.

Menzel podrobil kritice i další z jižanských argumentů, který tvrdil, že černoši byli neschopní dosáhnout vyšší úrovně civilizovanosti, že jim bylo otroctví souzeno a bylo

¹³ Blahověst, 4. 12. 1851, s. 584. Ponecháno v originálním znění jen s úpravou dvojitého „v“ na jednoduché.

pro ně ideální. Pokud by černoši měli získat svobodu, neučinilo by je to šťastnými a brzy by o ni beztak přišli. Menzel váhal, zdali šlo o mylná tvrzení anebo pouze o výmluvu, jak ospravedlnit toto drsné zlo [Menzel 1853: 152]. Na základě svých pozorování pak cestovatel sice potvrdil nižší úroveň kultivovanosti, ale bral ji jako důsledek otroctví a absence vzdělávání. Černochoy naopak viděl jako velmi učenlivé, neboť zvládali řemeslo i bez nějakého vedení. Byli mistry v chování zvířat a jejich ovládání, například jako vozkové. Uměli dobře počítat, rychle se naučili číst a psát. Byli velmi bedliví při pozorování přírody a rádi se kochali jejími krásami. Od jiných autorů pak Menzel převzal informace o Afroameričanech, kteří skládali verše v latině a o úžasu evropského publika při sledování divadelních her Iry Aldridge. Byli také velmi veselí a společenští, milovali hudbu, zpěv a tanec a tyto činnosti často v rodinném kruhu provozovali až do pozdního večera. Měli velký cit pro rodinu, milovali své děti a pokud s nimi jejich pánové zacházeli dobrosrdečně, pak k nim přilnuli a byli schopní se pro ně hrdinně obětovat. Byli rovněž velmi silně věřící, přičemž jim nejlépe svědčili metodističtí kazatelé se svou ohnivou výmluvností. Bohužel ale na to vše měli málo času a nebylo jim umožněno, aby se v tomto ohledu vzdělávali. Na závěr tohoto obšírného popisu, kterým Menzel rozbíjí většinu argumentů Jižanů, si ponechal to hlavní. Soudil, že idea rovnosti jim nebyla cizí a že si naopak uvědomovali, že jim byla jejich základní lidská práva jejich pány upírána [Menzel 1853: 152–154].

Na jiném místě Menzel rozebral tradiční jižanský názor, že s otroky bylo zacházeno slušně, jako s drahými koňmi a že se měli lépe než dělníci v průmyslových zemích. Na to uvedl, že černoši sloužící v domácnostech hodných pánů měli obstojné postavení, byli dobře živeni a měli hezké oblečení. Jenže většina jich pracovala, často bičována, na polích až do vyčerpání. Žili také v hrozných podmínkách. V domech, do kterých přšelo, místo oken měli jen díry a žádnou podlahu. V zimě se v nich prakticky nedalo vydržet. Navíc měli jejich majitelé sklony ke krutosti. On sám byl svědkem, jak jeden z nich mladé dívce zlomil ruku. Úvahu pak zakončil jednoznačným prohlášením, že by s otroky žádný evropský dělník určitě neměnil [Menzel 1853: 158–159].

V závěru svého pojednání Menzel kritizoval nejen Jižany, ale také Seveřany, kteří bohatli díky textilnímu průmyslu založenému na levné bavlně. Navíc ani jedna strana neměla adekvátní řešení. Představa abolicionistů odstěhovat všechny černochoy do Afriky byla kvůli jejich počtu nerealná. Na druhou stranu snaha Jižanů instituci zachovat s tím, že bez ní by vypuklo krvavé povstání, byla pro českého kněze také špatná. Sám proto přišel s možným řešením, urgoval investovat do vzdělávání otroků, dokud byl ještě čas a zároveň varoval. „Co děláte pro vyřešení této velké otázky? Je to snad zákaz čtení a psaní pro otroky? Odpírání jakéhokoliv vzdělávání? Běda tomu, kdo slepě přehlíží hrozící nebezpečí, neboť nakonec se masa více než tři milionů černochoů zbaví svých okovů“ [Menzel 1853: 151, 152, 161–162].

Čeští Texasané

Nejvíce krajanů v zámorí se mohlo dostat do kontaktu s otrokářstvím v Texasu, avšak jejich osady se nacházely spíše daleko od plantáží. Otroky proto nevlastnili a této instituci ani příliš nerozuměli. Ve svých retrospektivních a neautentických vzpomínkách sice většina z nich prohlašovala, že přáli svobodu každému, a proto stáli v občanské válce na

straně Severu. Nicméně podrobnější výzkum ukázal, že se pouze nechtěli zapojit do tohoto konfliktu.¹⁴

Jeich názory na otrokářství jsou tak značně útržkovité. Například pastor Josef Arnošt Bergmann věnoval tématu tři věty. „Abyste si ale otroctví toto, ovšem křesťana nehodné, i co do tělesného živobytí nějak hrozně nevykládali, musím Vám povědět, že tito černoši žijí v mnohém ohledu lépe nežli chudobný lid u nás. Dostávají denně dvakrát kávu, maso a chléb třikrát, k tomu dobrého mléka, co jen chtějí, neboť každý takový sadař (Pflanzer) má obvykle více nežli 1000 kusů hovězího dobytka. Jsou přidržováni obdělávati pole, pánům dobytek pásti ošetřovati a čistiti; viděl jsem tyto otroky, jak s dolary si hráli do důlku, tak jako u Vás chlapci s knoflíky“ [Bergmann 1851: 1142]. Je patrné, že protestantský pastor otrokářství zlehčoval.

Pouze jeden Čech měl vlastnit otroka, a sice Jan Reymershoffer. Podle legendy se měl zapojit do distribuce českých novin z Wisconsinu s názvem *Slávie*, které vzbudily mezi anglicky mluvícím obyvatelstvem v okolí zájem, neboť se domnívali, že titul souvisí s otrokářstvím.¹⁵ Brzy ale zjistili, že týdeník je abolicionistický a straní Severu, a proto začali Reymershofferovi vyhrožovat. Aby unikl trestu, koupil si tento český krajan otroka – devítileté děvčátko [Machann – Mendel 1983: 217; Vlha 2013: 190]. Mnohem pravděpodobněji ale je, že si chtěl pouze vylepšit svůj společenský statut.

Jediným Čechem mezi Texasany, který se problematice otrokářství do konce občanské války věnoval důkladněji, byl Antonín Michael Dignowity, poměrně známá a pitoreskní postava krajanské Ameriky. Narodil se v Kutné Hoře v roce 1810 do rodiny horníka a podomního obchodníka. Podobně jako řada dalších se chtěl vyhnout vojenské službě, ale nezamířil do Spojených států rovnou. Nejprve se ukrýval v Prusku a následně v Polsku, kde se zapojil do listopadového protiruského povstání. To bylo ale neúspěšné a Dignowity se roku 1832 dostal do Ameriky. Pohyboval se většinou v jižanských státech, měl se podílet na nezávislosti Texasu, ale někteří jeho biografové se o tom nezmiňují. Je doložitelné, že se na konci třicátých let vyskytoval v Arkansasu a Mississippi, kde vystudoval medicínu, pohyboval se mezi Indiány kmene Čeroků a našel zde i svou manželku Amandu McCann. V roce 1846 se stal dobrovolníkem ve válce s Mexikem, dostal se do Texasu, kde jej v San Antoniu místní obyvatelé prosili, aby zůstal jako jejich doktor. Tam také žil až do své smrti 22. dubna 1875, vyjma let americké občanské války [A *Twentieth Century History of Southwest Texas* 1907: 176–177].

Dignowity byl mimořádným úkazem a svérázem české Ameriky ještě v dobách, kdy byla migrace záležitostí jednotlivců. Ačkoliv prakticky celý život prožil na jihu USA, nikdy se z něj nestal ani otrokář, ani obhájce této instituce. Bohužel z jeho názorů na toto téma se dochovaly spíše fragmenty. Předně je to pět dopisů prezidentu Abrahamu Lincolnovi a pak brožurka *Reconstruction of Texas a Failure!*.¹⁶ Obě díla pocházejí z doby americké občanské války, či let bezprostředně po ní a mohlo by se zdát, že Dignowity byl pouze oportunistou, jenž se snažil využít situace. Ovšem to by neodpovídalo názorům, které sepsal již v knize svých pamětí.

¹⁴ Podrobnější informace k tomuto problému se nacházejí v článku [Perutka 2016: 201–211].

¹⁵ Slávie zní podobně jako „slave“ – anglicky otrok.

¹⁶ Jde o soubor různých dokumentů, které Dignowity poskládal dohromady ke stejnojmenné zprávě generála Josepha J. Reynoldse pověřeného správou vojenského distriktu Texas během rekonstrukce. Jde o tři žádosti americkému kongresu a biografie Dignowitěho.

V nich je na téma otrokářství spíše skoupý, protože zde zejména vysvětlil své revoluční názory na konzervativní pořádky, které vládly ve střední Evropě a stylizoval se do role bojovníka proti despotickému útlaku ze strany tamních elit. Zároveň ale osvětlil americkému publiku svůj život v Rakousku a přiblížil život tamních nevolníků. Přičemž robota a nevolnictví pro něj byly totéž, stejně jako otrokářství za oceánem. Zotročování Slovanů církví a habsburskou monarchií ale bylo podle jeho soudu mentálně i fyzicky horší než v USA, protože černoši nebyli osvícení natolik, aby chápali tíhu svých okovů. Dignowity také vysvětluje, že hlavním důvodem jeho útěku za oceán bylo, aby nebyl zotročen vojenskou službou [*Dignowity 1859: 34, 52, 58, 87*]. Bohužel se do dnešních dní nedochovaly další dva díly jeho pamětí, které se týkaly jeho života v Texasu. Ačkoli by byly rovněž plné narcismu a jeho osobních strastí s americkými soudy, mohly poodhalit mnohá tajemství jeho života za oceánem a formování jeho názorů na otrokářství [*Machann – Mendl 2001: 193*].

Jeho revoluční povaha a liberální světonázor ale nebyly jedinými důvody, proč se Dignowity vyhýbal otrokářství. Většinu času za oceánem strávil v německé komunitě v San Antoniu, která se tam začala vytvářet už ve 40. letech 19. století. Žil tedy podobně jako Menzel mezi lidmi se stejnými nebo alespoň podobnými názory. Migranty, kteří přijeli se svými rodinami farmařit a plantážní hospodářství a instituce otrokářství jim byla vzdálena jak ideově, tak fyzicky. Dignowity tak nemohl cítit nutkání se amerikanizovat na jižanský způsob tak jako to před ním udělal Postl, nebo jak se o to snažil Reymershoffer. Dignowity také nepřišel do kontaktu s Čechy, kteří se usazovali více na severu. Je úsměvné, že jej proto někteří historikové označují za Němce nebo dokonce Poláka [srov. *Vlha 2013: 53*]. Dignowity ale o svém původu nepochyboval, označoval se za stejného Slovana, jakým byl Valdštejn [*Dignowity 1859: 71*].

V materiálech publikovaných později se Dignowity stylizuje do role zásadového odpůrce Jihu. „Texaští uprchlíci“ sepsali jeho biografii v roce 1865 pro presidenta Johnsona, ale lze se domnívat, že na ní český vystěhovalec sám participoval. Na jedné straně tak lze konstatovat, že se v ní hodně přehání, ale alespoň to ilustruje postoje Dignowitěho ve zralém věku. Když v roce 1832 přišel do USA, prý hned spěchal do Jižní Karolíny, aby zabránil možnému odtržení tohoto státu od zbytku Unie.¹⁷ V roce 1835 pomáhal Texasanům vybojovat jejich nezávislost, ale jakmile zjistil, že jde pouze o snahu rozšířit otrokářství dále na západ, znechuceně odešel. Očividně mu to ale nebránilo vrátit se o 11 let později a bojovat tentokrát za další rozšiřování teritoria USA na úkor Mexika. Po usazení v San Antoniu Dignowity cíleně organizoval imigraci německého obyvatelstva, aby byl Texas více svobodným státem. V letech 1849 a 1850 měl dokonce vést politickou stranu proti otrokářství a stejně laděné noviny v San Antoniu [*Dignowity 1868: 10*]. O většině těchto událostí Dignowitěho biografové mlčí, případně je interpretují jinak. Smyslem tohoto dokumentu totiž byl vylicit texaského doktora jako dlouholetého a sveřepého bojovníka proti secesi jižních států a otrokářství.

¹⁷ Tato příhoda je patrně ze všech neabsurdnější, těžko předpokládat, že by se Dignowity ve Spojených státech tak rychle zorientoval, aby pochopil oč v tzv. „krizi anulování“ [*Tindall – Shi 1994: 198–203*] ve skutečnosti jde. V zásadě šlo snahu Jižní Karolíny odmítnout federální zákon o clech na základě principu svébytnosti jednotlivých států Unie. Ovšem v dané době se především řešily poplatky, a nikoliv práva jednotlivých států, téma akcentované až v občanské válce.

Ještě, než začala střelba na Fort Sumter a fakticky i válka, musel Dignowity z Texasu kvůli svým názorům uprchnout. Houstona se totiž snažil přesvědčit, aby nedělal referendum o vystoupení z Unie a povolal dobrovolníky do armády a zasáhl proti příznivcům konfederace [*Dignowity 1868: 11*]. V lidové slovesnosti se udržela legenda o tom, že jej domů dokonce přišla varovat jedna černoška. Dignowitého sice nezastihla, ale jeho synovi vyličila, kterak má být jeho otec pověšen na náměstí. Ten nelenil a přichystal pro otce koně, na kterém měl dojet do Washingtonu [*Maresh – Hudson 1934: 47*]. I tuto historku je ale třeba brát s velkou rezervou.

Bylo to nicméně ve Washingtonu, kde Dignowity formuloval své názory na otrokářství a nutno dodat, že jen potvrzují jeho jistou osobní rozpolcenost, když si na mnoha místech protiřečí. V jedné věci měl nicméně jasno, a sice když argumentoval proti jižanským otrokářům, jež označoval za chátru, která se snažila rozbít jednotu Spojených států [*Dignowity 1868: 9–12*].¹⁸ V jeho textu lze také objevit inspiraci marxismem a třídním bojem. Otrokáři propagovali svou instituci, coby velkého nepřítele svobodné práce, neboť se tato menšina chtěla obohatit na úkor většiny. Navrhoval proto morální revoluci, jež by ukončila tento stav, obchod a dražby až by v USA nebylo lidské bytosti vlastněné jako otrok [*Dignowity 1868: 6–8*].

Na druhou stranu během války podněcoval prezidenta Abrahama Lincolna, aby vytvořil černošské regimenty, které po válce pošle do Mexika bojovat s Francouzi.¹⁹ Tím zbaví jižního souseda vlivu cizích mocností a „[...] to vyústí ve vytvoření proudu emigrace černochů do Mexika – což by mělo být podporováno všemi možnými prostředky, dokud tato země [USA] není kompletně zbavena černošského elementu.“²⁰ V duchu sociálního darwinismu té doby, který měl Dignowity založen na frenologii – studiu lebky [*Dignowity 1859: 58–59*], se domníval, že soužití skvělé bílé rasy a podřadné černé není možné. V Mexiku naproti tomu žila rasa hnědá, a tudíž s černochy kompatibilní.²¹

Diskuse a závěr

Z výše zmíněných pasáží je patrné, že všichni sledovaní si na základě svých cestovatelských zkušeností utvořili na instituci otrokářství názor. Snad jen Pflanzler a Náprstek neposkytují ve svých písemnostech důkladný rozbor instituce. Pokud jde o základní hypotézu, ta se potvrdila pouze částečně. Ne všichni čeští cestovatelé po jihu USA otrokářství odmítali, nebo zvládli odolat narativu ztracené věci. Je proto na místě pátrat po důvodech těchto rozdílných pohledů na tuto instituci, s níž měli všichni zmínění autentickou zkušenost. Odpověď poskytuje především jejich rozdílné vnímání otrokářství v místě a čase.

Pokud jde o bod číslo jedna mýtu ztracené věci, tedy zobrazování života otroků a jejich pánů, byl největším apologetou Karel Antonín Postl. Sice ne ve všech bodech, ale rozhodně

¹⁸ V dopise Lincolnovi je označuje jako *Secesion Rabble* [sic!]. Library of Congress, Abraham Lincoln Papers, Series 1. General Correspondence. 1833–1916, Anthony M. Dignowity Abrahamu Lincolnovi, 15. 6. 1861, s. 3. Online. Dostupné z: <<https://www.loc.gov/item/mal3221300>> [cit. 11. 10. 2025].

¹⁹ Francouzská expedice v Mexiku byla dílem Napoleona III a jeho koloniálních ambicí. Pod tlakem dalších mocností se nakonec rozhodl vytvořit v Mexiku císařství, do jehož čela byl dosazen Maximilián Habsburský.

²⁰ Library of Congress, Abraham Lincoln Papers, Series 1. General Correspondence. 1833–1916, Anthony M. Dignowity Abrahamu Lincolnovi, 8. 4. 1864, s. 3. Online. Dostupné z: <<https://www.loc.gov/item/mal3221300>> [cit. 11. 10. 2025].

²¹ Tamtéž.

je z jeho spisů a beletrie patrné, že argumenty otrokářů uznával. Instituci líčil jako nutné zlo, protože na Jihu ve vysokých teplotách nikdo jiný práci nemohl zastat. Navíc bylo podle něj o Afroameričany dobře postaráno a měli se lépe než německý farmář nebo severoamerický dělník. Ve svých spisech popisoval jižanskou společnost jako idylickou, jako by vykresloval moravskou vesnici. Na druhou stranu nesouhlasil s fyzickým trestáním a ve vzdálené budoucnosti si dovedl představit abolicí, avšak teprve po důkladném vzdělání, jinak by propuštění představovali riziko pro civilizovanou společnost, jelikož byli špatné povahy. Kromě toho citoval i ekonomické problémy, které by to způsobilo.

Tento přístup se v případě Postla dal očekávat z několika důvodů. Zaprvé, Postl se dostal do USA nejdříve ze zkoumaných cestovatelů a imigrantů. Bylo to již v roce 1823 a trávil tam poměrně hodně času (v USA byl čtyřikrát a celkem 15 let). Právě jeho brzký příchod zapříčinil, že instituce fungovala bez výraznější kritiky a stále byla považovaná víceméně za legitimní v celém západním světě, a to i přes fakt, že nedávno Velká Británie zakázala obchod s otroky v Atlantiku. Abolicionistické hnutí v USA se teprve rodilo a nemělo větší vliv ve společnosti. Ostatně i v severních státech, kde bylo otroků jen málo, byla většina společnosti rasistická i během občanské války a po ní [Escott 2020: 1–7, 128–130]. Zadruhé, Postl trávil značnou část svého pobytu v Americe na Jihu, konkrétně v Louisianě, kde bylo otrokářství velmi rozšířené. Pravděpodobně také otroky vlastnil, jelikož jeho beletrie popisuje aristokratickou společnost a aby tam jako cizinec pronikl, musel svůj společenský statut zvýšit nákupem otroků. Zatřetí, Postl byl nepochybně ovlivněn revolucí na Haiti v roce 1804 a v pozdějších spisech pravděpodobně i povstáním Nata Turnera z roku 1831 [Opatrný 2017: 105–107]. Obě tyto události, kdy osvobození/zběhnutí otroci vraždili své bílé pány významně ovlivnily jižanskou společnost, která je užívala jako argumenty pro zachování otrokářství. Začtvrté, Postl se považoval za Američana, což v jeho ideovém světě znamenalo lepšího člověka než poddaného evropských monarchů. V jeho spisech je tak znát úpěnlivá snaha své nové občanství hájit a vymezit se vůči cizincům, kteří tamní společnosti nerozumějí. Pokud bychom se podívali na aspekt, který shledává na otrokářství nejhorší, a sice fyzické tresty, o těch mluví výhradně ve spojitosti s Francouzi. Ostatně podobné tendence lze pozorovat i u Vojty Náprstka, který také ve svých spisech dává do souvislosti nelichotivý pohled na otrokářství s německými přistěhovalci a nikoli rodilými Američany.

Dignowity zastával více ambivalentní pozice a dost často si i protiřečil. Také on se objevil v USA brzy, a to ve 30. letech 19. století. Podobně jako Postl se ocitl na jihu USA, ať už v Arkansasu, nebo později v Texasu. Na rozdíl od Postla se ale pohyboval především v prostředí německých imigrantů. Díky tomu nezastával pozici obhajoby, ale na druhou stranu byl ovlivněný anglosaským prostředím v tom smyslu, že aplikoval na Afroameričany principy sociálního darwinismu, tedy vědeckého rasismu a nadřazenosti bílé rasy. V duchu liberalismu považoval otrokářství za překážku svobodné práce a jako takové nemělo zrušeno. Avšak byl zastáncem toho, aby se propuštění vystěhovali do Mexika, protože bílá a černá rasa pro něj nebyly kompatibilní. Tímto aktem by se navíc v Texasu a potažmo celých Spojených státech uvolnila půda k tomu, aby uspokojila evropské migranty, které považoval za základ budoucího socioekonomického rozvoje své nové vlasti.

Tři zbývající cestovatelé byli liberální revolucionáři a humanisté, proto se v jejich narativě stopy po mýtu ztracené věci nenalézají. Je ovšem třeba zmínit, že Pflanzler a Náprstek

se mu příliš nevěnují, pouze kategoricky odsuzují otrokářství. Gottfried Menzel je naopak ve svých spisech velmi detailní a boří takřka všechny aspekty jižanského mýtu. Na rozdíl od Náprstka tak zároveň činí bez národoveckého zabarvení, protože pocházel z německého prostředí a jakožto polyglot a intelektuál k českému nacionalismu netíhl. Jeho humanismus vycházel především z jeho kněžského postavení a v otrokářství nespatořoval soulad s Biblií, jak to činili mnozí intelektuálové na jihu USA. Oproti Postlovi a Dignowitěmu tam pobýval relativně krátce, navíc mezi německými farmáři v okolí San Antonia. Nicméně navštívil i Louisianu, kde na něj instituce zapůsobila silně a negativně. Především kvůli aukci otroků, jíž byl svědkem. Byla to pro něj zcela nová a důležitá zkušenost k formování jeho názoru na tamní společnost. Podle jeho soudu nebylo otrokářství zdaleka v úpadku a dařilo se mu dobře jednak díky systematickému a plánovanému rozmnožování otroků a také kvůli pašování, kterému rozhodně nebyla učiněna přítrž. Afroameričany navíc nelíčil jako necivilizova(tel)né barbary, ale jako pracovité, učenlivé a kreativní lidi, kteří jsou schopni umělecké tvorby a intelektuálních debat stejně jako běloši. Vymezuje se také vůči srovnávání s evropským nevolnictvím a poddanstvím. Oproti Postlovi tvrdí, že by s otroky ani chudí Evropané neměnili. Jediné místo, kde uhýbá z kritiky instituce, lze spatřit v jeho popisu domácího služebnictva, jejichž životní podmínky hodnotí kladně. Zde je ale potřeba zdůraznit, že Menzel neměl v úmyslu otrokářství hájit, spíše se vyhnul jinému (tentokrát abolicionistickému) mýtu o jižanské společnosti. Ten ji líčil jako plnou násilníků vyžívajících se v tělesných trestech, krvelačnou a se zpusťou krajinou na pokraji úpadku [Davis 2018].

Druhým bodem mýtu ztracené věci bylo tvrzení, že občanská válka se nevedla kvůli otrokářství, ale kvůli právům jednotlivých států. Jejím proponentem byl například viceprezident Konfederace Alexander H. Stephens, který po konfliktu sepsal knihu se sugestivním titulem: *A Constitutional View of the Late War Between the States* (Ústavní pohled na uplynulou válku mezi státy) [Stephens 1868]. Otroctví tak nemělo v žádném případě vytvářet tenze mezi severními a jižními státy USA. Zde se dá konstatovat, že všichni zkoumaní muži z Českých zemí tuto tezi odmítli. Všichni měli možnost srovnávat situaci napříč Spojenými státy, a tudíž jim nemohlo uniknout, že otrokářství se projevuje minimálně v politických animozitách. Postl byl v USA, když se diskutovalo nad schváleným Missouriským kompromisem [Tindall – Shi 1994: 186–187]. Dignowity byl svědkem války s Mexikem [McPherson 1988: 47–77]. Během Menzelova pobytu v roce 1850 učinil americký kongres ústupek jižním státům, když schválil nový zákon o uprchlých otrocích. Ti mohli být dopadeni i ve svobodných státech a ihned navraceni svým pánům, navíc za spolupráce bělošského obyvatelstva. V praxi to znamenalo, že jižanský otrokář mohl na Severu ukázat prakticky na kohokoliv, odpřisáhnout, že jde o otroka a ve spolupráci s místními jej poslat na Jih [Campbell 1970]. Náprstek (ostatně také Postl) byl zase přítomen konfliktu zvanému krvácející Kansas [McPherson 1988: 145–169]. Není proto překvapením, že instituci otrokářství považovali za problém způsobující frikci mezi Severem a Jihem.

Závěrem lze prohlásit, že cestovatelé z Českých zemí, kteří měli přímou zkušenost s institucí otrokářství v jižních státech USA, v hodnocení sociálních poměrů většinově obstáli. Nenechali si vnutit jižanskou obhajobu a na sociální systém si zvládli vytvořit vlastní názor, který byl v několika případech detailní a fundovaný. Výjimkou byl Karel Antonín Postl, který dlouhodobě mezi otrokáři žil, a tudíž do svých děl zakomponoval řadu jejich argumentů, které jsou dodnes základem jižanské apologetiky. Všichni ostatní

obhajobu, která je v dnešní době souhrnně nazývána mýtem ztracené věci, jednoznačně odmítli. Náprstek a Pflanzler tak učinili bez hlubšího rozboru a stručně, avšak velmi radikálně a rezolutně, jak bylo příznačné pro řadu revolucionářů z roku 1848, které spojoval boj proti národnostnímu útlaku v Rakousku. Gottfried Menzel byl humanistou a asi nejvíce analyzoval argumenty otrokářů a postupně je jeden po druhém vyvracel jako nesmysly a považoval je pouze za plané výmluvy. Jistou výjimkou byl jen Antonín Michael Dignowity. Ten sice nepodléhal názorům Jižanů a otrokářství odmítal, ale na druhou stranu přejímal pavědecké názory sociálního darwinismu a Afroameričany hodnotil jako méněcenné.

Poděkování

Príspevek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2026_018).

Prameny a literatura

- A *Twentieth Century History of Southwest Texas*, I. [1907]. Chicago: The Lewis Publishing Company.
- Bergmann, Josef Arnošt [1851]. Výjimky z přátelského dopisu z Ameriky. *Moravské noviny*, 3. 12. 1851, s. 1142.
- Bonekemper, Edward H. [2015]. *The Myth of the Lost Cause: Why the South Fought the Civil War and Why the North Won*. Washington: Regner History.
- Campbell, Stanley W. [1970]. *The Slave Catchers: Enforcement of the Fugitive Slave Law, 1850–1860*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Davis, William C. [2018]. *The Cause Lost: Myths and Realities of the Confederacy*. London: Lume Books, e-pub.
- Dignowity, Anthony M. [1859]. *Bohemia under Austrian Despotism*. New York: Anthony M. Dignowity.
- Dignowity, Anthony M. [1868]. *Reconstruction of Texas a failure!* Washington: Anthony M. Dignowity.
- Escott, Paul D. [2020]. *The Worst Passions of Human Nature. White Supremacy in Civil War North*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Fitzhugh, George [1857]. *Cannibals all! or, Slaves without masters*. Richmond: A. Morris.
- Foster, Gaines M. [1987]. *Ghosts of the Confederacy: Defeat, the Lost Cause, and the Emergence of the New South, 1865 to 1913*. New York: OUP.
- Gallagher, Gary W. [2008]. *Causes won, lost, and forgotten: How Hollywood and popular art shape what we know about the Civil War*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Kownslar, Allan O. [2004]. *The European Texans*. College Station: Texas A&M University Press.
- Machann, Clinton – Wendl, James W. [2001]. *Krásná Amerika. A Study of the Texas Czechs, 1851–1939*. Fort Worth: Eakin Press.
- Mareš, Henry R. – Hudson, Estelle [1934]. *Czech Pioneers of the Southwest*. Dallas: Southwest Press.
- McPherson, James [1988]. *Battle Cry of Freedom. The Civil War Era*. Oxford: OUP.
- McPherson, James [2007]. *This Mighty Scourge. Perspectives on the Civil War*. Oxford: OUP.
- Menzel, Gottfried [1853]. *Die Vereinigten Staaten von Nordamerika mit besonderer Rücksicht auf deutsche Auswanderung dahin nach eigener Anschauung beschrieben*. Berlin: Georg Reimer.
- Naše Dějiny*. [1939]. Granger: Našinec.
- Nolan, Alan T. [2000]. The Anatomy of the Myth. In: Gallagher, Gary W. – Nolan, Alan T. (eds.). *The Myth of the Lost Cause and Civil War History*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, e-pub.
- Opatrný, Josef [2017]. *Válka Severu proti Jihu*. Praha: Karolinum.
- Perutka, Lukáš [2016]. Čeští Texasané a americká občanská válka. *Historický obzor* 27 (9/10): 201–211.
- Polišenský, Josef [1996]. *Úvod do studia dějin vystěholectví do Ameriky*, II. Praha: Karolinum.
- Sealsfield, Charles [1828a]. *The Americans as they are; Described in a Tour through the Valley of the Mississippi*. London: Hurst, Chance, and Co.

- Sealsfield, Charles [1828b]. *The United States of North America as they are in their Political, Religious and Social Relations*. London: W. Simpkin and R. Marshall.
- Sealsfield, Charles [1844]. *Life in the New World; or Sketches of American Society*. New York: New World Press.
- Stephens, Alexander H. [1868]. *A Constitutional View of the Late War Between the States; Its Causes, Character, Conduct and Results, presented as a series of Colloquies at Liberty Hall, I*. Philadelphia: National Publishing Company.
- Šámal, Martin [2017]. *Jsem svobodný... Edice rodinné korespondence Vojty Náprstka 1848–1858*. Praha: Národní muzeum.
- Šolle, Zdeněk [1981]. Deník Viléma Pflanzera. Ke vzniku plánu Vojty Náprstka na cestu do Ameriky. *Studie o rukopisech XX*: 119–158.
- Šolle, Zdeněk [1994]. *Vojta Náprstek a jeho doba*. Praha: Felis.
- Tindall, George B. – Shi, David E. [1994]. *USA*. Praha: Lidové noviny.
- Uhlendorf, Bernhard Alexander [1922]. *Charles Sealsfield. Ethnic Elements and National Problems in his Works*. Chicago: University of Illinois.
- Vlha, Marek [2013]. *Mezi starou vlastí a Amerikou. Počátky české krajanské komunity v USA 19. století v transatlantické perspektivě*. Disertační práce: Masarykova Univerzita v Brně.

Lukáš Perutka je historik pracující na Univerzitě Palackého v Olomouci. Mezi jeho výzkumné zájmy patří trojstranné vztahy mezi Spojenými státy, Evropou a Latinskou Amerikou a migrace ze střední Evropy na americký kontinent.

Pražský strukturalismus jako základ eurasijství

LIUBOV STEPANOVA*

Prague Structuralism as the Foundation of Eurasianism

Abstract: The article analyzes the Prague phase of the Eurasian movement (1921–1938) as an epistemological experiment applying structural linguistics to questions of civilizational identity and geopolitics. The premise is that Eurasianism was not merely a political manifesto of Russian émigré intellectuals, but a complex scholarly theory shaped in dialogue with the Prague Linguistic Circle. Through analysis of three key thinkers – Nikolai Trubetzkoy, Petr Savitsky, and Lev Karsavin – the article reconstructs the mechanism of transfer of the structural method from language to civilization (geostructuralism) and identifies its epistemological limits: the conflation of descriptive and normative claims, the reproduction of Orientalist asymmetry despite proclaimed anti-universalism, and the postulation of a civilizational subject without the voices of those it claimed to represent. Braudel's *longue durée* and concepts of postcolonial theory (Said, Spivak) serve as comparative frameworks. The article concludes that the lasting contribution of the Eurasian legacy lies not in its political programme, but in its epistemological gesture: conceiving space as an active formative force shaping culture, language, and identity.

Keywords: Eurasianism; Prague structuralism; geostructuralism; *mestorazvitiye*; postcolonial theory

DOI: 10.14712/23363525.2026.4

Studie analyzuje pražskou fázi eurasijského hnutí (1921–1938) jako epistemologický experiment, jenž aplikoval metody strukturální lingvistiky na otázky civilizační identity a geopolitiky. Vycházíme z premisy, že eurasijství nebylo pouze politickým manifestem ruské emigrace, nýbrž komplexní vědeckou teorií, zformovanou v dialogu s Pražským lingvistickým kroužkem (PLK) a aspirující na status vědecké syntézy geografie, lingvistiky a historiosofie.

Eurasijství dvacátých a třicátých let 20. století nebylo nahodilým jevem, bylo přímým důsledkem několika souběžných krizí: rozpadu ruské státnosti po roce 1917, vyčerpání evropského univerzalizmu po první světové válce a krize tradiční vědy (pozitivismu) v humanitních oborech. V neposlední řadě šlo o krizi identity ruské emigrace, která v exilu hledala nové zdůvodnění vlastní existence. Jak poznamenává Sergej Glebov, eurasijství „nevzniklo jako hotová doktrína, ale jako série odpovědí na otázky po smyslu Ruska, po platnosti evropských kategorií a po možnosti jiného uspořádání světa“ [Glebov 2017: 4].

Právě v místě, kde se tyto historické zlomy protnuly, mohl eurasijský projekt vzniknout – nikoliv navzdory tragickým okolnostem, ale díky nim, jako pokus o jejich intelektuální překonání. Geografickým i mentálním centrem tohoto setkání se stala meziválečná

* Liubov Stepanova, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, obor Historická sociologie, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8 – Libeň, Česko. Tel.: +420773571785, e-mail: lillianstefans@gmail.com

Praha. Tato skutečnost nebyla náhodná, nýbrž byla výsledkem vědomé politiky prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka. Ten v rámci tzv. „Ruské pomocné akce“ proměnil českou metropoli v klíčové centrum ruské vědy a kultury v exilu. Catherine Andreyev a Ivan Savický dokládají, že do roku 1924 pobývalo v Československu přibližně pět tisíc ruských studentů a na tři sta vědců. Praha se tak stala „největší ruskou univerzitou za hranicemi Ruska“ [Andreyev – Savický 2004: 58]. Marc Raeff v této souvislosti mluví o ojedinělém experimentu, v němž hostitelský stát neposkytoval pouze azyl, ale aktivně vytvářel podmínky pro plnohodnotný akademický život [Raeff 1990].

Právě zde, v živém tvůrčím dialogu s rodícím se Pražským lingvistickým kroužkem (PLK), získalo eurasijství svou přísnou, systémovou a vědeckou podobu. Tato metodologická kázeň mu umožnila aspirovat na víc než jen politický manifest: eurasijství se v pražském prostředí zformovalo jako komplexní akademická teorie. Patrick Sériot přesvědčivě ukázal, že mezi pražským strukturalismem a eurasijstvím existovala hluboká „strukturální homologie“ – obě tradice sdílely přesvědčení, že celek předchází svým částem a že identita každého prvku je dána jeho místem v systému [Sériot 1999: 24].

Tuto metodologickou shodu ztělesňoval Roman Jakobson, spoluzakladatel PLK a aktivní účastník eurasijského hnutí, který lingvistický strukturalismus a eurasijskou kulturní teorii chápal jako dvě roviny téhož projektu [Toman 1995].

Tato studie přistupuje k pražským eurasijcům skrze tři analytické perspektivy:

1. *Historicko-sociologický pohled* zkoumá okolnosti zrodu projektu: intelektuální klima meziválečné Prahy a personální propojení mezi lingvisty a eurasijci.
2. *Kriticko-geopolitický pohled* analyzuje, jakým způsobem eurasijci konstruovali pojem „eurasijský prostor“ jako nástroj, skrze který se operace moci a vědění (*pouvoir-savoir* ve foucaultovském smyslu) měnily v jazyk „přírodní nutnosti“ [Bassin 2015: 198].
3. *Dekoloniální perspektiva* odhaluje vnitřní limity eurasijské teorie: ptá se, kdo byl do projektu zahrnut jako aktivní subjekt a kdo z něj byl vytěsňen jako pouhý objekt popisu [Glebov 2017].

Výklad sleduje cestu od obecného kontextu ke konkrétním pojmům: nejprve se věnuje prostředí meziválečné Prahy (oddíl 2.1), poté analyzujeme zásadní posun v díle Nikolaje Trubeckého, který aplikoval metodu fonologie na analýzu civilizací (oddíl 2.2). V oddíle 2.3 rozebíráme klíčový koncept Petra Savického mestorazvitije, tedy pojetí prostoru jako organického celku. Studii uzavírá oddíl 2.4, který navrhuje pojem „geostrukturalismus“ jako analytickou kategorii pro eurasijský epistemologický projekt.

Myšlenkový kontext meziválečné Prahy

Konec evropské sebejistoty a hledání nových cest

Intelektuální zakladatelé eurasijství vytvářeli svůj projekt v kontextu krize evropské civilizační sebejistoty, kterou první světová válka proměnila nejen v politický a ekonomický, ale především v metafyzický fakt. Tato krize nevznikla ze dne na den; zrála desítky let jako důsledek rozpadu tří pilířů, na nichž stála moderní Evropa: víry v neustálý pokrok, přesvědčení o neomylnosti rozumu a pocitu civilizační nadřazenosti Západu.

První světová válka nebyla jen politickým otřesem, ale tento proces pouze završila a učinila jej v očích celé generace nezvratným. Tam, kde devatenácté století spatřovalo

postupný pohyb k rozumu, svobodě a blahobytu, začátek století dvacátého odhalil pravý opak: právě národy Evropy se ukázaly schopny průmyslového ničení sobě rovných v měřítku, jež nemělo v dějinách precedent. Jak poznamenává Eric Hobsbawm, první světová válka „nebyla jen politickou katastrofou, ale byla koncepční katastrofou, rozbitím samotného rámce, v němž Evropa chápala sebe samu“ [1994, s. 22].

Klíčová Spenglerova teze nespočívá v pouhém pesimismu, ale v metodologickém popření samotné možnosti jednotných univerzálních dějin lidstva. Jak Spengler formuluje: „Namísto monotónního obrazu lineárních světových dějin [...] vidím fenomén mnoha mocných kultur“ [Spengler 1918: 29]. „Pokrok“ v západním slova smyslu je specifickým výrazem faustovské vůle k nekonečnu, bez jakéhokoli univerzálního významu. V Spenglerově perspektivě má každá kultura vlastní „duši“ a vlastní prožívání prostoru a času, a tyto duše jsou si navzájem v zásadě neprostopupné.

Spenglerovská typologie poskytla ruským myslitelům v emigraci hotový konceptuální jazyk, umožňující hovořit o Rusku-Eurasii jako o svěbytném kulturním typu neredukovatelném na evropskou matici a unikátním ve svém historickém vývoji.

Eurasijci zde nadto navázali na starší tradici Nikolaje Danilevského, který již v 19. století mluvil o „kulturně-historických typech“. Jak však podotýká Marlène Laruelle, eurasijci šli dál: zatímco Danilevskij používal biologická přirovnání, eurasijci přinesli moderní vědeckou metodu. Začali civilizace zkoumat jako ucelené systémy vztahů [Laruelle 2008: 22].

Trubeckoj, ačkoli Spenglera kritizoval za estetismus a nedostatečnou metodologickou přísnost, pracoval v témže intelektuálním horizontu. Právě zde narážíme na klíčový rozpor mezi eurasijci a evropskými pesimisty. Zatímco Spengler viděl v Rusku jen „příslib“ budoucí kultury, která se teprve musí narodit, eurasijci jako Nikolaj Trubeckoj tvrdili, že tato kultura již dávno existuje. Popsali ji jako unikátní civilizaci stepi, v níž se mísí prvky slovanské, turkické a pravoslavné. Tuto civilizaci podle nich nebylo třeba vymýšlet, ale pouze vědecky rozpoznat.

Eurasijci trvali na tom, že tato forma již existuje v podobě stepní, turkicko-pravoslavné, mnohonárodní civilizace, kterou není třeba vytvářet, nýbrž pochopit. Jak poznamenává Mark Bassin, „eurasijci v podstatě obrátili spenglerovský argument proti Spenglerovi samotnému: využili jeho relativismus k podkopání jeho vlastní implicitní hierarchie, v níž Rusko zůstávalo nehotovým projektem“ [Bassin 2015: 199].

Zajímavé je, že Trubeckého argumenty v mnohém předběhly svou dobu. Jeho kritika Západu se podobá tomu, co o padesát let později popsal Edward Said jako orientalismus. Said tvrdil, že Západ si vytvořil falešný obraz „Východu“, aby nad ním mohl dominovat. Trubeckoj dělal něco podobného, ale z opačné strany: bránil právo Eurasie mluvit sama za sebe a nenechat se hodnotit evropskými měřítky. Zároveň se však dopouštěl chyby, když ve snaze popřít evropský univerzalizmus vytvořil nový, „eurasijský univerzalizmus“, který v exilu vnímal jako jedinou pravdu [Glebov 2017]. Jinak řečeno, tam, kde Said zpochybňuje právo Západu mluvit o Východu, Trubeckoj prosazuje právo Eurasie mluvit sama o sobě. Přičemž však zůstává uvnitř elitářského intelektuálního rámce, reprodukcijícího vlastní hierarchie vyloučení. Tato paradoxní struktura, kritika univerzalizmu, jež sama produkuje nový univerzalizmus, je jedním z ústředních problémů, k nimž se tato studie opakovaně vrací.

Spenglerovský intelektuální horizont poskytl eurasijství nezbytný předpoklad: legimitaci civilizační plurality. Avšak samotná pluralita ještě nebyla projektem. Byla pouze

negací evropského univerzalizmu. Aby se eurasijství mohlo stát pozitivní teorií, muselo nalézt vlastní metodologický aparát. Tento aparát našlo, jak uvidíme dále, ve strukturální lingvistice, a právě toto nalezení se odehrálo v Praze, nikoli v Sofii, kde bylo eurasijství založeno, ani v Berlíně, kde pobývala početná ruská emigrace.

Díky Masarykově podpoře a unikátnímu setkání ruských vědců s českým prostředím (zejména s Pražským lingvistickým kroužkem) se z československé metropole stala intelektuální laboratoř. Zde eurasijství provedlo svůj rozhodující „epistemologický skok“: přestalo být pouhou kritikou kultury a stalo se ambiciózní vědeckou teorií o vztahu mezi jazykem, geografii a člověkem.

Krise evropského univerzalizmu

Edmund Husserl v přednáškách z roku 1935, jež tvoří základ posmrtně vydaného textu *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie* (1936), stanovil diagnózu jinak. Zatímco Spengler viděl krizi jako biologické stárí kultury, německý filozof Edmund Husserl ji popsal jako selhání samotné vědy. Podle Husserla se evropské myšlení od dob Galilea dopustilo zásadní chyby: začalo svět popisovat výhradně skrze matematiku a čísla. Příroda se stala souborem rovnic, z nichž se vytratil člověk.

Evropská věda počínaje Galileem popisovala ji jako souhrn kvantitativních vztahů, čímž vytěšňovala za závorku životní svět¹, předvědeckou zkušenost, v níž jediné jsou zakotveny smysl, hodnota a osobní prožitek. Husserl tuto situaci charakterizoval jako „krizi evropského lidství“ a varoval, že věda, která produkuje technicky účinné vědění při současné ztrátě odpovědi na otázku po smyslu lidské existence, ohrožuje samu podstatu evropské racionality [Husserl 1936: 15]. Ve formulaci, jíž Husserl uzavírá vídeňskou přednášku z roku 1935: „Právě v naléhavém životním zájmu nás všech [...] je nezbytné provést radikální reflexi o tom, co se vlastně stalo s evropskou vědou a s evropským lidstvím“ [Husserl 1935: 324].

Tato diagnóza přímo rezonuje s eurasijskou kritikou západního racionalismu, byť mezi Husserlem a eurasijci existoval zásadní rozdíl v tom, co z krize vyvozovali. Husserl usiloval o obnovu evropské racionality zevnitř, prostřednictvím transcendentální fenomenologie. Eurasijci naopak chápali krizi jako důkaz principiální omezenosti samotného evropského projektu.

Florovskij, jeden ze zakladatelů eurasijského hnutí (jenž se od něj později distancoval), tuto problematiku transponoval do teologického jazyka. V *Cestách ruské teologie* (1937) přímo hovořil o tom, že právě odtržení od patristické tradice a „západní zajetí“² teologie učinily ruskou kulturu zranitelnou vůči revolučnímu nihilismu [Florovskij 1937: 499]. Florovskij tvrdil, že ruská kultura se ocitla v „západním zajetí“. Ruské myšlení se podle něj natolik odcizilo svým vlastním kořenům (východnímu pravoslaví), že zůstalo bezbranné vůči moderním ideologiím, jako byl komunismus. Florovského řešením nebyla další modernizace podle Západu, ale návrat k vlastní „civilizační matici“, k původním duchovním pramenům Ruska [Florovskij 1937].

¹ *Lebenswelt* (německy)

² *Zapadnoje pleněnije* (rusky)

Max Weber, jehož práce byly v ruském akademickém prostředí dobře známy ještě před emigrací, popsal strukturální mechanismus tohoto rozchodu se sociologickou přesností. Popsal moderní dobu jako proces „odkouzlení světa“³. Tradiční hodnoty a smysl byly nahrazeny chladnou počtářskou, úřednickou a vědeckou logikou. Weber si všiml, že v takovém světě neexistuje žádná „jediná pravda“, ale jen boj mezi různými světonázory a hodnotový pluralismus. Formální racionalita se stává totální, a právě proto hodnotově neutrální.

Věda nám sice řekne, „jak“ věci fungují, ale neřekne nám, „proč“ tu jsme nebo „jakého boha“ si vybrat. V přednášce *Věda jako povolání* (přednesena v Mnichově 7. listopadu 1917, publikována 1919) Weber tuto situaci formuluje s onou otevřeností, kterou meziválečná generace vnímala jako osobní výzvu: „Údělem naší doby [...] je, že právě nejvyšší a nejušlechtilější hodnoty ustoupily z veřejného života“ [Weber 1919: 35].

Spengler, Husserl, Weber a Florovskij konvergují v diagnóze jedné a téže krize, byť každý ji pojmenovává jinak: jako vyčerpání faustovské kultury, jako krizi evropských věd, jako odkouzlení, jako západní zajetí. Eurasijství se situuje právě do tohoto diagnostického pole, přijímá diagnózu, ale odmítá terapie nabízené zevnitř západní tradice. Jeho specifická odpověď spočívá v přenesení otázky z temporální roviny (kam směřujeme?) do roviny prostorové (odkud promlouváme?). Toto přenesení definuje eurasijský projekt a nalezne svůj plný výraz v konceptech Trubeckého a Savického, analyzovaných v dalších oddílech.

Pro ruské bílé emigranty, kteří se ocitli v Praze, měla tato celoevropská krize osobně prožitý rozměr. Opustili vlast nejen pod tlakem sovětské moci, uprchli před dvojím zhroucením. Zhroutilo se imperiální Rusko s jeho pravoslavně-samoděržavním civilizačním nárokem, totéž Rusko, jež považovali za svůj domov i svůj úděl. Avšak i západní liberalismus, jemuž část z nich alespoň zčásti důvěřovala jako alternativě, prokázal své selhání: zrodil bitvu u Verdunu, technologii ničení v průmyslovém měřítku a politickou krizi, z níž současně vyrostly fašismus i bolševismus.

Historik Marc Raeff popsal jejich situaci s mrazivou přesností: ruská emigrace byla odsouzena žít ve dvou nostalgických najednou – toužili po Rusku, které přestalo existovat, a po Evropě, která přestala dávat smysl [Raeff 1990]. Eurasijství vzniklo jako pokus najít „třetí cestu“ – prostor mimo tato dvě selhání.

Postavení emigrace mělo specifický epistemologický důsledek: odříznutost od ruských institucí přiměla vědce k mimořádné metodologické sebereflexi a paradoxně umožnila radikálnější přemýšlení o základech světa, než bylo dostupné akademikům v bezpečí jejich univerzit [Andrejev – Savický 2004; Glebov 2017].

Trubeckoj formuloval logiku dvojího popření s nevšední intelektuální jasností již v prvním velkém eurasijském manifestu – *Evropa a lidstvo*⁴, vydaném v Sofii v roce 1920. Kritizoval představu o univerzální hodnotě evropské civilizace. Trubeckoj trval na tom, že takzvaný pokrok není objektivním historickým zákonem, nýbrž specifickým produktem románsko-germánské kultury, násilně předkládaným zbytku světa jako obecně závazná norma.

³ *Entzauberung der Welt (německy)* – proces narůstající racionalizace, v němž jsou tradiční horizonty smyslu postupně destruovány.

⁴ *Jevropa i čelověčestvo (rusky)*

Jak upozorňuje Laruelle, Trubeckoj touto kritikou „o několik desetiletí předjímá postkoloniální dekonstrukci západního univerzalizmu“ [Laruelle 2008: 28]. Trubeckoj prohlásil: „To, že se Evropané považují za zástupce celého lidstva, je podvod a sebeklam.“ Jeho kritika byla radikální – nepochyboval jen detaily, ale samotný nárok Západu mluvit za všechny. Zároveň vnímal bolševismus jako „zrcadlové dvojče“ Západu – obě tyto síly podle něj chtěly ovládnout svět skrze jedinou, vnucenou pravdu [Trubeckoj 1920: 34]. Andreas Umland doplňuje, že „radikalita Trubeckého spočívala v tom, že zpochybňoval samotný fundament Západu – nárok na univerzalitu“ [Shekhovtsov – Umland 2009: 14].

Tímto gestem se eurasijství vymezilo proti oběma stranám. Laruelle v této souvislosti upozorňuje na fascinující paradox: Trubeckoj mluvil jako zástupce kdysi mocného impéria, ale cítil se být obětí západní kolonizace. Laruelle v této souvislosti upozorňuje na pozoruhodnou paralelu: „Trubeckého gesto vůči evropskému univerzalizmu strukturně připomíná Aimé Césaireův *Discours sur le colonialisme* (1950) s tím zásadním rozdílem, že Césaire mluvil z pozice kolonizovaného, zatímco Trubeckoj z pozice příslušníka imperiální elity, jež se sama cítila být kolonizována“ [Laruelle 2008: 31]. Tato rozpolcenost – imperiální nárok a zároveň pocit ublížení – zůstává jedním z nejzajímavějších rysů eurasijského myšlení dodnes.

Strukturální logika eurasijského projektu

Zde se ukazuje strukturní zvláštnost eurasijského projektu, kterou je třeba analyticky fixovat, neboť určuje jak jeho teoretickou sílu, tak jeho historickou zranitelnost. Eurasijský projekt se definoval skrze to, čím není. Projekt se definuje především prostřednictvím negace, nikoli pozitivním obsahem. Eurasie nebyla ani Západem, ani sovětským Ruskem. Eurasijská civilizace nebyla ani evropským liberalismem, ani bolševickým komunismem. Tento princip „negace“ (popření) je pro pochopení hnutí zásadní. Pozitivní program – tedy to, co eurasijství skutečně je – se začal rozpracovávat až později a byl vždy mnohem spornější než onen jasný odpor vůči nepřátelům. Jde o strukturní princip, který se s nutností reprodukuje tam, kde je identita budována prostřednictvím odporu vůči vnějšímu nepříteli.

Šlo o intelektuály bez státu, bez univerzity, bez stabilního publika. Právě tato jejich „sociální beztížnost“ jim umožnila tvořit teorie s radikalismem, který by si profesor na stabilní univerzitě nikdy nemohl dovolit. Eurasijci fungovali jako jednotný celek jen do té doby, dokud měli společné protivníky, kteří je nutili držet řady.

Historik Pavel Kolář upozorňuje, že tento vzorec, tedy budování jednoty skrze obraz vnější hrozby, je typický nejen pro politické režimy, ale i pro intelektuální hnutí [Kolář 2023: 48]. Úspěch eurasijství jako projektu závisel na tom, že konfrontace ze strany Západu a bolševického Ruska byla neustále přítomná.

Když ke konci dvacátých let sovětská moc definitivně upevnila své postavení a vzniklo takzvané prosovětské křídlo eurasijství⁵, hnutí přišlo o jednoho ze svých dvou konstitutivních oponentů. Jednota se okamžitě rozpadla. Geografický determinismus Savického a teologický personalismus Karsavina, lingvistický strukturalismus Trubeckého a právní

⁵ Jehož stoupenci (především Sergej Efron a Dmitrij Svjatopolk-Mírskij) považovali za možné a nutné spolupracovat s bolševiky jakožto s praktickými budovateli eurasijské státnosti [Bassin, 2015: 212].

etatismus Alexejeva – to vše bylo v konečném důsledku neslučitelné v rámci jednoho projektu.

V dopise Savickému z roku 1931 Trubeckoj konstatoval s příznačnou střízlivostí: „Naše hnutí drží pohromadě to, proti čemu jsme; v okamžiku, kdy se pokusíme říct, čím vlastně jsme, zjistíme, že každý z nás to myslí jinak“ [cit. dle Glebov 2017: 192]. Glebov na základě studia archivní korespondence dokládá, že „eurasijství nezemřelo na nedostatek idejí, nýbrž na přebytek neslučitelných vizí, které nedokázalo usmířit, jakmile ztratilo jednotícího nepřítele“ [Glebov 2017: 211].

K polovině třicátých let eurasijství jako organizované intelektuální hnutí přestalo existovat. Symbolickým datem konce je rok 1938, rok smrti Trubeckého, jenž zemřel ve Vídni po anšlusu Rakouska v důsledku šoku způsobeného výsledkem na gestapu [Toman 1995: 199].

Toto konstatování nikterak nezmenšuje analytickou hodnotu nástrojů, které eurasijství v procesu svého sebeustavení vyvinulo. Koncepce *mestorazvitije*, idea jazykového svazu jako civilizační jednotky, typologie temporálních režimů, kritika eurocentrismu jako epistemologického násilí – s nimi všemi se nadále pracuje, ovšem ve zcela odlišných politických kontextech.

Právě v této oddělitelnosti teoretických nástrojů od jejich rodného kontextu spočívá skutečný přínos meziválečného eurasijství k intelektuálním dějinám dvacátého století. Jak konstatuje Bassin: „Trvale živá součást eurasijského dědictví nespočívá v jeho politickém programu, nýbrž v jeho epistemologickém gestu, v přesvědčení, že prostor není neutrálním kontejnerem, ale aktivní silou utvářející kulturu, jazyk a identitu“ [Bassin 2015: 212].

Oddíl 2.2 analyzuje strukturální metodu Trubeckého. Oddíl 2.3 zkoumá prostorovou ontologii Savického a jeho koncept *mestorazvitije*. Oddíl 2.4 navrhuje syntetický pojem geostrukturalismu a identifikuje meze eurasijské originality.

N. S. Trubeckoj a aplikace strukturální metody

Mechanismus transferu od jazyka k civilizaci

Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (1890–1938) patří k oněm vzácným myslitelům. Potomek starobylého knížecího rodu, syn rektora Moskevské univerzity, vynikajícím způsobem vzdělaný v tradici ruské klasické filologie. Ve Vídni se stal světově uznávaným vědcem, který pomáhal definovat moderní lingvistiku. Právě jeho osobní situace, postavení geniálního vědce, který ztratil vlast, se stala motorem pro jeden z myšlenkových experimentů: pokus popsat Rusko-Eurasií pomocí metod vědy o jazyku.

V *Základech fonologie* (*Grundzüge der Phonologie*, 1939) systematicky rozlišil fonetiku a fonologii jako dvě samostatné disciplíny: první zkoumá zvuky řeči jako fyzikální jevy, druhá zkoumá zvuky jako funkční jednotky jazykového systému, rozlišující významy. Jak shrnuje Henning Andersen, Trubeckoj „ukázal, že fonémy nemají význam samy o sobě, nýbrž pouze prostřednictvím svých vzájemných opozic v rámci systému“ [Andersen 2010: 18]. Právě osvobození analytického objektu od jeho fyzické substance ve prospěch zkoumání jeho místa v systému vztahů se stala metodologickým nástrojem, který Trubeckoj přenesl na popis civilizace.

Pro pochopení eurasijství je však podstatnější to, jakým způsobem metoda, vyvinutá pro popis jazyka, byla aplikována na popis civilizačního celku. Tento transfer představoval

vědomou teoretickou operaci, pečlivě budovanou po téměř dvě desetiletí v korespondenci s Jakobsonem, v eurasijských sbornících, v lingvistických publikacích.

Jak upozorňuje Sériot, „právě zde, v bodě průsečíku lingvistiky a historiosofie, se nachází současně hlavní intelektuální síla eurasijské teorie i její strukturní zranitelnost“ [Sériot 1999: 127]. Abychom pochopili mechanismus transferu v jeho plné složitosti, je nutné nejprve rekonstruovat samotnou metodu v její výchozí lingvistické podobě, a poté sledovat, které vlastnosti této metody se při přenosu zachovaly a které byly mlčky opuštěny nebo transformovány.

První princip: jazyk je systém opozic, nikoli soubor nezávislých prvků. Foném existuje nikoli sám o sobě, ale pouze ve vztahu k ostatním fonémům systému: /b/ je /b/ právě proto, že se liší od /p/ rysem znělosti, od /d/ místem tvoření, od /v/ způsobem tvoření. Odstraňte systém, a foném přestane existovat jako jednotka a promění se v pouhou fyzikální zvukovou vlnu.

V aplikaci na civilizaci se tento princip transformuje následovně: eurasijská civilizace existuje nikoli sama o sobě, ale pouze ve vztahu k „románsko-germánskému“ Západu a k „mongolskému“ Východu a „islámskému“ Jihu.

Obdobně jako foném se Eurasie konstituuje prostřednictvím svých opozic. Tento transfer je metodologicky elegantní, avšak okamžitě plodí analytický problém: je-li identita Eurasie definována popřením Západu, pak závisí na existenci Západu jako jasně vymezeného objektu.

Co se stane s eurasijskou identitou, přestane-li být Západ jednotným a protikladným? Právě to se historicky stalo k polovině třicátých let, kdy se západní univerzalizmus roztříštil na liberální demokracii, fašismus a komunismus, a eurasijské hnutí okamžitě ztratilo jednotu, neboť pozbyl zřetelného „jiného“⁶ [Glebov 2017: 195].

Druhý princip: systém disponuje vnitřní logikou, neredukovatelnou na součet prvků – struktura je primární vůči substanci. Zkoumat je třeba nikoli substanci prvku, ale jeho funkci a místo v systému. Při přenosu na civilizaci to znamená: není důležité, z jakých etnických, náboženských nebo hospodářských prvků je eurasijská civilizace složena, důležitá je její systémová struktura. To otevírá možnost zahrnout do „Eurasie“ nejrozmanitější národy a spojit je nikoli krví či vírou, ale „strukturální“ příslušností k jednomu civilizačnímu areálu. Pro Trubeckého nebylo důležité, z jakých národů (Rusů, Tatarů, Kazachů atd.) je Eurasie složena. Důležitý byl „princip organizace“. To mu umožnilo spojit velmi odlišné národy do jednoho celku ne na základě krve, ale na základě společného „systému“.

Ve fonologii je struktura operacionálně definovatelná: je to souhrn opozic mezi konečným počtem verifikovatelných jednotek. *Co je „strukturou“ civilizace, souhrnem jakých opozic, mezi jakými jednotkami?* Trubeckoj tuto otázku neřeší, nýbrž obchází, apeluje na intuitivně zřejmou „jednotu“ eurasijského prostoru, kterou sám postuluje jako výchozí bod. Jak upozorňuje Laruelle, „v okamžiku, kdy Trubeckoj přecházel od jazyka k civilizaci, opouštěl půdu empirie a vstupoval na území ontologie, ale nadále používal jazyk empirie, a právě tato záměna propůjčovala jeho argumentům jejich přesvědčivost i jejich problematičnost“ [Laruelle 2008: 45].

⁶ Sociologie „jinakosti“ (alterita): Zkoumá, jak si společnost vytváří identitu skrze definování někoho jako „jiného“ (kulturní, etnická, sociální odlišnost). Cizí je zde spíše myšlenková konstrukce než objektivní fakt.

Třetí princip: jazyky jsou typologicky srovnatelné prostřednictvím univerzálních opozic, nezávisle na genetické příbuznosti. Při přenosu na civilizace to umožňuje srovnávat je nikoli podle původu, ale podle „typu“, a tím konstruovat eurasijský typ jako odlišný od západního, bez ohledu na otázku historických vlivů a výpůjček.

Čtvrtý princip: jazyky, které se nacházely v kontaktu v jednom geografickém areálu po delší dobu, konvergují strukturně a vytvářejí jazykový svaz⁷, nezávisle na genetické příslušnosti. Tento princip, lingvisticky verifikovatelný, představuje bod, v němž se lingvistika a eurasijská geografická filozofie setkávají, a právě zde se transfer od jazyka k civilizaci jeví jako nejpřesvědčivější, a tudíž nejnebezpečnější ve své zdánlivé samozřejmosti.

Jindřich Toman v monografii o dějinách Pražského lingvistického kroužku detailně sleduje, jak Jakobson a Trubeckoj společně rozpracovávali pojem *jazykový svaz* v aplikaci na eurasijské jazyky. V roce 1931 Jakobson publikoval studii *K charakteristice eurasijského jazykového svazu*, v níž ukázal, že ruština, turkické, mongolské a ugrofinské jazyky navzdory veškeré genetické rozmanitosti vykazují stabilní typologické podobnosti. Především korelaci tvrdých a měkkých souhlásek, vysvětlitelné dlouhodobým areálním kontaktem [Toman 1995: 142]. Šlo o empiricky verifikovatelnou lingvistickou hypotézu. Pojem *jazykový svaz* se pevně usadil v typologii a areálním lingvistice; jeho heuristická hodnota je dodnes nezpochybnitelná.

Trubeckoj však učinil další krok, který principiálně změnil status argumentu. Ve studiích *Pohled na ruské dějiny nikoli ze Západu, ale z Východu* (1925) a *Obecně-eurasijský nacionalismus* (1927) přenesl pojem jazykového svazu na pojem civilizačního svazu. Trubeckoj udělal odvážný (a vědecky neprokázaný) skok: tvrdil, že pokud sousedící národy mluví podobně, musí mít i podobnou kulturu, náboženství a politiku. Eurasijský civilizační svaz tak prohlásil za vědecký fakt.

Strukturní podobnost jazyků v areálu, zachycená lingvistickými metodami, nedokazuje strukturní jednotu civilizací téhož areálu. Kulturní konvergence fungují podle jiných mechanismů, s jiným tempem, s jinou selektivitou a s principiálně odlišnými možnostmi formální verifikace [Bassin 2015: 204].

Je nezbytné zdůraznit, že mechanismus transferu měl nikoli dva, ale tři účastníky, a třetí z nich často zůstává ve stínu. Pjotr Savickij, geograf a ekonom, vypracoval koncepci *mestorazvitije*, neboť myšlenku, že národy a kultury se utvářejí nikoli samy o sobě, ale v nerozlučné jednotě s geografickým prostředím svého vývoje.

Stepní prostor Eurasie není pouhou kulisou, je aktivním konstitutivním činitelem kulturních a lingvistických forem. Jak ukazuje Sériot, právě Savickij měl značný vliv na Trubeckého a Jakobsona při utváření pojmu eurasijského *jazykového svazu*. Zatímco západní strukturalismus viděl systém jako soubor rozdílů, ten „pražsko-ruský“ viděl systém jako živý organismus. Eurasie tak pro ně nebyla jen mapou, ale subjektem s vlastní „duší“ a cílem [Sériot 1999: 193].

Transfer od jazykového svazu k civilizačnímu svazu v této logice není pouhým prodloužením, je nutným důsledkem jednotné geografické teorie. „Pro de Saussura je struktura systém negativních opozic; pro Trubeckého a Jakobsona je struktura pozitivní organický celek, vazba mezi již existujícími věcmi“ [Sériot 2014: 215]. Tento rozdíl má přímé důsledky pro pochopení povahy eurasijské civilizační teorie.

⁷ *Sprachbund* (německy)

Sériot v práci *Structure and the Whole* (2014) přesvědčivě ukazuje, že klíčovým epistemologickým aspektem pražského strukturalismu v jeho ruské variantě nebyla ani tak saussurovská lingvistika, jako spíše přesvědčení, že systém nejenže „má strukturu“, ale disponuje vnitřní účelností⁸, směřuje ke svému cíli, realizuje v něm založený typ [Sériot 2014: 98]. Toto teleologické rozměry strukturalismu byl zvláště silně vyjádřen především u Trubeckého a Jakobsona, a právě on sloužil jako skrytý most mezi lingvistikou a historiosofií.

V tezích Pražského lingvistického kroužku z roku 1929 je zafixována idea „účelnosti“ jazykových systémů: jazyk nejenže „má“ strukturu, on „směřuje“ k určitému funkčnímu stavu. Eurasijská civilizace rovněž „směřuje“ ke svému organickému typu, rovněž disponuje vnitřní účelností, rovněž realizuje v ní založený princip. „Eurasie“ tím získávala nejen strukturu, ale i historické předurčení, což celý projekt činilo nikoli pouze deskriptivním, ale normativním. „Eurasie“ se z analytické kategorie proměňovala ve skutečný subjekt dějin, disponující vlastní „duší“, ve smyslu téměř spenglerovském, nikoli lingvistickém“ [Sériot 2014: 221].

Apelace na strukturalismus plnila pro eurasijský projekt specifickou legitimizační funkci. V podmínkách, kdy byli emigrantští intelektuálové zbaveni institucionální základny, akademických pozic a národního státu jako zdroje autority, se „vědeckost“ teoretického jazyka stávala klíčovým zdrojem symbolického kapitálu. „Eurasijci nepretendovali pouze na politický program, ale na „eurasijskou vědu“, všeobšáhlou disciplínu synteticky spojující geografii, lingvistiku, historii, ekonomiku a filozofii“ [Glebov 2017: 78]. Kritizovat eurasijství znamenalo kritizovat Trubeckého jako špičkového lingvistu, což si málokdo z odborné veřejnosti dovolil.

Zaměření na otázku mechanismu transferu je tím, co umožňuje to, co je v eurasijství vědeckým nástrojem, zachovávajícím analytickou hodnotu mimo politický kontext, od toho, co je ontologickým postulátem, maskujícím se za vědecký závěr. Toto rozlišení je klíčem k pochopení celého eurasijského projektu, a zároveň klíčem k jeho kritickému čtení.

Trubeckoj jako anti-orientalista, reprodukující orientalismus

Spis *Evropa a lidstvo* (*Jevropa i čelověčestvo*, 1920) zaujímá v dějinách kritického myšlení 20. století zcela specifické a dosud nedoceněné místo. Nejedná se pouze o první eurasijský manifest; jde o jednu z nejranějších systematických dekonstrukcí evropského univerzalizmu jakožto epistemologické operace moci. Tento text vznikl půl století předtím, než postkoloniální teorie vypracovala aparát pro popis těchto procesů.

Jak upozorňuje Laruelle, „Trubeckoj touto kritikou o několik desetiletí předjímá postkoloniální dekonstrukci západního univerzalizmu“ [Laruelle 2008: 28]. Chápat *Evropu a lidstvo* výlučně jako politický text či historické svědectví znamená nepochopit ji: je to především teoretické gesto, jehož struktura si zasluhuje pečlivou analýzu.

Argumentace Trubeckého se rozvíjí v několika po sobě jdoucích krocích, z nichž každý je metodologicky významný. Výchozím bodem je zjištění, že západní civilizace provedla operaci, kterou lze označit za nelegitimní zobecnění partikulárního: prohlásila svou specifickou cestu vývoje za univerzální a svá měřítka pokroku za objektivní pravdu. Trubeckoj

⁸ *Zweckmäßigkeit* (německy)

tuto myšlenku formuluje s nekompromisní ostrostí: „Románo-Germáni si zvykli považovat svou civilizaci za obecně lidskou. To je nepravda a sebeklam“ [Trubeckoj 1920: 34]. Za tímto tvrzením stojí hlubší poznatek: samotný pojem „zaostalosti“ předpokládá jednotnou škálu, na níž jsou národy umístěny výše či níže. Avšak tato škála není neutrálním měřicím nástrojem; je zkonstruována západním myšlením jako nástroj symbolické moci legitimizující kulturní a politickou dominanci.

Trubeckoj rozlišuje dva druhy „pokroku“: pokrok jako abstraktní zdokonalování (které neexistuje) a pokrok jako Románo-germanizaci, tedy pohyb k jednomu konkrétnímu typu civilizace, který je vydáván za normu. Andreas Umland doplňuje, že radikalita Trubeckého spočívala v tom, že nezpochybňoval pouze dílčí aspekty evropského projektu, ale jeho samotný fundament, jímž je nárok na univerzalitu [Shekhovtsov – Umland 2009: 14]. Edward Said v roce 1978 nazve podobnou strategií „produkce objektu vědění“: západní věda vytváří takový obraz nezápadního světa, který činí západní dominanci racionální a nezbytnou [Said 1978].

Kritika Trubeckého se nezastavuje u dekonstrukce západního univerzalizmu, naopak okamžitě přechází ke stavbě kontra-objektu. Místo „Západu jako normy“ zaujímá „Eurasie jako specifická civilizace“. Při bližším ohledání to však není překonání orientalismu, ale jeho zrcadlová inverze, a rozdíl mezi těmito dvěma operacemi je zásadní. Jak uvádí Glebov (2017), Trubeckoj kritizoval Západ za univerzalizaci vlastní zkušenosti, aby vzápětí učinil totéž s rusko-eurasijskou zkušeností, pouze v opačném směru.

Said v *Orientalismu* ukázal, že orientalizující gesto nespočívá v konkrétním obsahu výroků o nezápadním světě, ale v samotné strukturní pozici. Existuje subjekt, který ví, a existuje objekt, o němž se ví. Existuje centrum produkující popisy a existuje periferie sloužící jako materiál popisu. Trubeckoj sice útočí na obsah západního orientalismu, ale zachovává jeho strukturu. Subjektem vědění o Eurasii se stává skupina ruských emigrantských vědců v Praze, Vídni či Berlíně. Objektem vědění zůstávají Kazaši, Mongolové, Jakuti či Tataři – s tím rozdílem, že jsou nyní „zahrnováni“ do eurasijské civilizace, namísto aby byli vylučováni z té evropské.

Gayatri Chakravorty Spivak (*Can the Subaltern Speak?*, 1988) položila otázku principiálně důležitou pro posouzení eurasijského projektu: Když intelektuální tradice „reprezentuje“ ty, kteří jsou zbaveni hlasu, nevyhnutelně zaujímá místo subjektu výpovědi a tím reprodukuje asymetrii, kterou se snaží odstranit. Nejde o otázku svědomitosti mluvčího: jde o strukturní problém, neřešitelný na úrovni individuální etiky [Spivak 1988: 32].

V aplikaci na eurasijství tento argument odhaluje svou analytickou sílu. „Eurasijská věda“, produkovaná ve vídeňských a pražských knihovnách, hovořila o Eurasii, ale nikoli spolu s ní. V textech Trubeckého, Savického, Alexejeva, Karsavina jsou národy Střední Asie, Mongolska, Kazachstánu, Jakutska přítomny jako objekty popisu, jako části systému, jako svědectví civilizační jednoty, ale nikoli však jako subjekty produkující vlastní vědění o sobě samých. Jsou zahrnovány do Eurasie, ale na toto zahrnutí se jich nikdo neptá. Jsou prohlašovány za nositele „eurasijského typu“, ale není jim přiznáno právo určovat, co tento typ pro ně samotné znamená.

Zde se odhaluje hluboká dvojznačnost eurasijského „anti-univerzalizmu“. Nejednalo se o projekt dekoloniální, nýbrž alternativně-imperiální. Eurasijství neodmítalo hegemonii jako princip, ale pouze dávalo přednost hegemonii eurasijské s Ruskem jako „symfonickým“ centrem.

V tomto rámci hlas kazašských, mongolských, perských či jakutských národů není slyšet: jsou přítomny v eurasijském narativu jako objekty popisu, nikoli jako subjekty vědění o sobě samých. Jak to formuluje Glebov: „Eurasijská věda‘ byla produkováána vzdělanými ruskými aristokraty ve vídeňských a pražských knihovnách, což neruší její intelektuální výkony, ale činí nemožným nekritické přijetí jejích nároků na civilizační reprezentativnost“ [Glebov 2017: 143].

Tento paradox nepopírá analytickou hodnotu nástrojů, které eurasijci vyvinuli, ale stanovuje nezbytný odstup mezi těmito nástroji a historiosofickými postuláty, na nichž byly původně vybudovány. Kritika rétoriky pokroku rezonuje s pozdějšími debatami o „pluralitních modernitách“ (Shmuel Eisenstadt), o „provincializaci Evropy“ (Dipesh Chakrabarty), o „dekoloniálním obratu“ (Walter D. Mignolo).

„Turanský prvek“ jako konstruktivní gesto

Je-li kritika západního univerzalizmu negativním jádrem eurasijského programu, proti čemu se projekt vymezuje, pak „turanský prvek“ představuje jeho pozitivní obsah: materiál, z něhož je konstruována alternativa. Právě zde se klasické eurasijství rozchází s hlavním proudem ruského nacionalistického myšlení a současně odhaluje své vnitřní rozpory.

K pochopení radikality Trubeckého gesta je nejprve nutné rekonstruovat pozadí, na němž bylo učiněno. Ruské historické myšlení 19. století vypracovalo ustálený narativ, v němž „tatarské jho“ (mongolská nadvláda ve 13.–15. století) vystupovalo jako historická katastrofa, jež přerušila organický vývoj ruské civilizace a nadlouho ji odklonila od evropské cesty.

Tento narativ sdíleli historikové nejrozmanitějších politických orientací od Karamzina přes Solovjova po Klučevského. Mongolské a turkické dědictví bylo chápáno jako cosi vnějšího, převzatého, podléhajícího překonání: Rusko bylo nahlíženo jako „západní“ civilizace, násilně odkloněná na východ a usilující o návrat k vlastním počátkům.

Trubeckoj v pracích *Evropa a lidstvo* (1920) a *Pohled na ruské dějiny nikoli ze Západu, ale z Východu* (1925) provedl principiální obrat. Tvrdil, že mongolská nadvláda nebyla přerušením vývoje, ale organickou etapou utváření eurasijské státnosti. Mongolská říše podle něj vytvořila administrativní a komunikační struktury, které Moskevská Rus převzala a které určily její charakter. Turkické a mongolské národy nejsou cizorodým prvkem v dějinách Eurasie, nýbrž její konstitutivní složkou: bez „turanského“ substrátu eurasijská civilizace jako taková neexistuje a je pouze východní periferií evropské. Laruelle v této souvislosti poznamenává, že „Trubeckoj tímto gestem přetvořil mongolské dědictví z traumatu na fundament, a to byl v kontextu ruské historiografie revoluční akt“ [Laruelle 2008: 62].

Pojem „turanský“ má u Trubeckého především lingvistické základy. V 19. století se tak označovaly jazyky aglutinativního typu (turkické, mongolské, ugrofinské). Orientalista Max Müller, jenž tento termín zpopularizoval v padesátých letech devatenáctého století, jej používal jako pohodlnou negativní kategorii vyjadřující: „neindoevropské a nesemitské“. Již v tomto východním bodě nese pojem stopu eurocentricity: „turanské“ je definováno absencí rysů, které jsou významné pro evropskou klasifikaci, nikoli svým vlastním pozitivním obsahem.

Trubeckoj tento termín přebírá, avšak pokouší se jej naplnit novým obsahem. V lingvistických studiích dvacátých let ukazuje, že turkické, mongolské a ugrofinské jazyky

vykazují stabilní typologické podobnosti, vysvětlitelné jak jejich areálním sblížením, tak některými společnými typologickými rysy. Roman Jakobson tuto koncepci v roce 1931 podpořil a rozvinul do komplexního vědeckého systému [Toman 1995: 142].

Přenos lingvistického pojmu „turanského“ do civilizačního registru však plodí metodologický problém, který Trubeckoj zcela neřeší: lingvistická podobnost je verifikovatelná – je popsatelná formálními operacemi s konkrétním jazykovým materiálem; „civilizační“ podobnost turanských národů zůstává do značné míry postulovaná, nikoli prokázaná. Shoda jazykového a „civilizačního“ areálu je přijímána jako danost, ačkoli sama potřebuje zdůvodnění.

Zásadní otázkou je: *jaký je status „turanského prvku“ jako intelektuálního gesta vůči turkickým a mongolským národům?* Trubeckoj nabízí inkluzi, nikoli exkluzi: asijské národy nejsou objektem civilizační mise, nýbrž organickými účastníky eurasijské civilizace, přinášejícími vlastní příspěvek k jejímu uspořádání. Ve srovnání s převládajícím narativem o „tatarském jhu“ to je skutečně radikální posun, zasluhující uznání jako takový.

Zároveň je však nutné zaznamenat strukturní asymetrii tohoto zahrnutí. Trubeckoj mluví o turanských národech, ale nikdy nemluví *s nimi*. Popisuje jejich kultury, jejich historickou roli, jejich jazykové systémy. Avšak tyto popisy se budují na základě ruský psané etnografické literatury, německé orientalistiky a vlastních lingvistických pozorování. V obsáhlé korespondenci Trubeckého s Jakobsonem není jediný dopis kazašskému, mongolskému, tatarskému nebo burjatskému intelektuálovi [Jakobson 1975]. Eurasijské sborníky (*Ischod k Vostoku, Na putjach, Jevrazijskij vremennik*) neobsahují jediný text napsaný příslušníkem oněch národů, jejichž civilizační přínos proklamují.

Said v *Orientalismu* rozlišil „latentní“ a „manifestní“ orientalismus: první je hlubková strukturní orientace na vědění o Východu jako o něčem principiálně odlišném a určeném touto odlišností; druhý – konkrétní výroky, které mohou být jak nepřátelské, tak nadšené [Said 1978: 201]. Eurasijství je příkladem manifestně pozitivního, ale strukturně latentního orientalismu: nadšené zahrnutí turanských národů do „symfonie“ eurasijské civilizace neruší okolnost, že toto zahrnutí se provádí zvenčí, bez účasti zahrnutých. Pojem „pozitivní orientalismus“ přesně popisuje tuto konfiguraci: vnější subjekt konstruuje pozitivní obraz nezápadního „jiného“ (jeho moudrosti, jeho civilizačního přínosu, jeho duchovní nadřazenosti), avšak zachovává pozici producenta vědění. Pozitivní znaménko hodnocení neodstraňuje asymetrii vztahu.

Ziyi Gökalp (1876–1924), osmanský sociolog a jeden z hlavních ideologů tureckého nacionalismu rovněž pracoval s pojmem „turanské“ kulturní jednoty turkických národů, rovněž se opíral o lingvistická data jako o svědectví kulturní příbuznosti, rovněž polemizoval se západní kulturní dominancí. Mezi projekty Gökalpa a Trubeckého však existuje principiální strukturní rozdíl: Gökalp mluví *zevnitř* turanského světa, zatímco Trubeckoj o něm mluví *zvenčí* . Tento rozdíl nesmí být všichni problémy spojené s Gökalpovým projektem, ale je zásadní pro pochopení epistemologického statutu „turanského prvku“ u Trubeckého: Gökalp produkuje vědění o svém světě jako jeho účastník; Trubeckoj produkuje vědění o cizím světě jako jeho pozorovatel, byť soucitný [Laruelle 2008: 68].

Toto pozorování je důležité rovněž proto, že odhaluje to, co v eurasijském projektu chybí: spolupráce s turkickými nebo mongolskými intelektuály, kteří ve stejném období vedli aktivní diskuse o své kulturní identitě, dějinách a budoucnosti, jak v emigraci, tak v sovětských republikách. Džadidismus (hnutí za reformu muslimského vzdělávání ve

Střední Asii a Povolží, dosahující rozkvětu na přelomu devatenáctého a dvacátého století) vypracoval vlastní kritiku eurocentrismu a vlastní koncepcie turkické kulturní svébytnosti, přičemž zevnitř těch samých kultur, o nichž eurasijci psali zvenčí.

Eurasijství tuto tradici nezahrnulo a ani nezmínilo. Jak upozorňuje Adeeb Khalid, „džadidismus představoval přesně ten druh autonomní nezápadní sebereflexe, jež eurasijci teoreticky vyžadovali, ale jež ve skutečnosti neviděli, neboť hleděli na turkický svět optikou ruské orientalistiky, nikoli optikou samotných turkických intelektuálů“ [Khalid 1998: 7].

„Turanský prvek“ jako konceptuální gesto zůstává významným příspěvkem k dekonstrukci lineárních dějin. Snaha spatřovat v jazykové a kulturní rozmanitosti Eurasie bohatství, nikoliv zaostalost, předběhla svou epochu. Problémem však zůstává, že tento popis odráží turkický a mongolský svět tak, jak vypadá zevnitř ruské exilové tradice, nikoliv tak, jak se popisuje sám.

Mezera mezi těmito dvěma popisy – to je prostor, který eurasijství ponechalo nevyplněný: nikoli proto, že nechtělo, nýbrž proto, že samotná struktura jeho epistemologického projektu pro něj nenechávala místo. Tato strukturální omezení, současně s analytickými nástroji, které eurasijství navzdory nim vyvinulo, budou dále sledovány v oddíle 2.3, věnované prostorovému myšlení Savického, a v oddíle 2.4, která se pokusí uchopit celý eurasijský projekt skrze syntetický pojem „geostrukturalismu“.

P. N. Savickij a ontologie prostoru

Zatímco Nikolaj Trubeckoj představoval lingvistické a ideologické ohnisko eurasijství, Pjotr Nikolajevič Savickij (1895–1968) nabídl nnutí jeho vědeckou, geografickou a ekonomickou dimenzi. Jeho role byla v rámci eurasijského kroužku unikátní: nebyl jen teoretikem, ale především empirikem, který usiloval o to, aby historiosofické vize podložil exaktními daty z oblasti geografie, klimatologie a ekonomie.

Biografie konceptu

Pjotr Nikolajevič Savickij (1895–1968) se narodil v Černigově, vystudoval Petrohradský polytechnický institut, po revoluci emigroval a usadil se v Praze, kde se stal jedním z hlavních organizátorů eurasijského hnutí a jeho nejpraktičtější orientovaným teoretikem. Po druhé světové válce byl zatčen sovětskými orgány a strávil deset let v táboře; teprve v roce 1956 se vrátil do Prahy, kde pracoval až do své smrti v roce 1968 [Andrejev – Savický 2004: 189].

Koncept *mestorazvitije* je hlavním teoretickým přínosem Savického k eurasijské myšlence a patrně nejtrvalejším prvkem celé eurasijské teorie. Na rozdíl od mnoha jiných eurasijských pojmů neztratil svou analytickou hodnotu se zánikem ideologického kontextu, jenž jej zrodil, a nadále je diskutován v současné geografii, historické sociologii a teorii místa.

Jak upozorňuje Bassin, „*mestorazvitije* je jedním z mála eurasijských konceptů, které přežily svůj rodný kontext – a to proto, že uchopily skutečný problém: otázku, jak prostor spoluvytváří dějiny“ [Bassin 2015: 201].

Savickij definuje *mestorazvitije* jako „dialektickou jednotu geografického prostředí a historického procesu“ [Savickij 1927: 282]. V této stručné formulaci se skrývají tři klíčové principy:

1. Nejde o jednostranný geografický determinismus (kde prostředí diktuje osud), ale o vzájemné, konstitutivní působení. Prostředí formuje dějiny, ale dějiny a lidská činnost zpětně přetvářejí prostředí.
2. Oddělení „geografie“ a „historie“ je podle Savického pouze analytickou abstrakcí. V realitě tvoří nerozlučný celek, v němž krajina není jen jevištěm událostí, nýbrž aktivním činitelem formujícím sociální struktury a kulturní archetypy.
3. Savickij ukazuje, že interakce mezi člověkem a prostorem (např. symbióza stepi a kočovníka či lesa a zemědělce) vytváří v průběhu staletí trvalé vzorce, které disponují obrovskou stabilitou a přetrvávají i radikální politické otřesy.

Krajina, klima, půdy, řeky a stepní prostory nejsou v této koncepci pouhým pozadím historických událostí, nýbrž aktivními konstitutivními činiteli, formujícími sociální struktury, ekonomické modely, politické formy a kulturní archetypy. Step plodí kočovníka a kočovník plodí step: v tom smyslu, že hospodářské praktiky nomádství naopak formují krajinu, udržují určité typy vegetace a zabraňují jiným. Les plodí usedlého zemědělce a zemědělec vytváří les jinak, než step vytváří kočovníka.

Geneze konceptu *mestorazvitije* je výsledkem syntézy tří zásadních myšlenkových tradic, které Savickij originálním způsobem propojil:

1. Ruská pedologická škola (V. Dokučajev): Vasilij Dokučajev revolucionizoval chápání půdy jako živého, dynamického systému. Pro Savického byla klíčová Dokučajevova metoda integrace: půdu nelze pochopit bez klimatu, reliéfu a vegetace. Toto zonální členění Eurasie (tundra, tajga, step) se stalo základem pro Savického geografii civilizací. Půda zde funguje jako „zrcadlo krajiny“ a materiální základ identity.
2. Německá klasická geografie (K. Ritter, F. Ratzel): Savickij čerpal z Ritterovy koncepce *Erdkunde* (Země jako aktivní princip) a Ratzelova pojmu *Lebensraum*. Je však nutné zdůraznit Savického kritický odstup od pozdější německé geopolitiky (Haushofer). Zatímco německá škola budovala teorii *ovládání* prostoru, Savickij vytvářel teorii prostoru jako subjektu. Geopolitika pro něj byla disciplínou moci, zatímco *mestorazvitije* disciplínou porozumění.
3. Pravoslavná organicistická filosofie: Tradice „vševjednoty“⁹ (Solovjov, Florenskij) dodala konceptu metafyzický rozměr. „Mesto“ v Savického pojetí není jen souhrnem fyzikálních dat; je to ontologický základ historické existence národa. Tento mysticko-organický prvek odlišoval Savického eurasijskou geografii od čistě pozitivistické vědy a činil ji pevnou součástí širšího eurasijského světónázoru.

Savickij v Praze neustále zdokonaloval tento systém jako „geostrukturalismus“ – pokus nalézt v chaosu revolucí a válek pevné body, o které se může opřít identita Ruska-Eurasie. Právě tento ontologický nárok na prostor bude podroben kritické analýze v závěru této studie.

Braudelovská *longue durée* jako srovnávací rámec

Jedním z nejvíce podnětných aspektů konceptu *mestorazvitije* je jeho strukturální analógie k pojmu „dlouhé trvání“¹⁰, který vypracoval francouzský historik Fernand Brau-

⁹ *Vsejedinstvo* (rusky)

¹⁰ *Longue durée* (francouzsky)

del (1902–1985), především ve své analýze středomořského světa. Ve svém stěžejním díle *Středomoří a středomořský svět za éry Filipa II.* (1949) Braudel definoval tři temporální roviny, v nichž se odvíjejí dějiny:

- *Události*¹¹: Krátkodobý čas politických dějů, válek a biografí, který Braudel metaforicky označil za „pěnu na povrchu hlubokých proudů“ [Braudel 1949: 21].
- *Konjunktury*¹²: Střednědobé cykly ekonomického a sociálního vývoje v řádu desetiletí.
- *Dlouhé trvání*: Téměř nehybný čas struktur, určený geografickými, klimatickými a demografickými konstantami v horizontech staletí a tisíciletí.

Mezi Savického *mestorazvitijem* a Braudelovým *dlouhým trváním* existuje zřejmá shoda, která je v odborné literatuře často reflektována. Oba koncepty: (1) postulují primát dlouhodobých struktur nad krátkodobými událostmi; (2) přiznávají geografickému prostředí aktivní, konstitutivní roli v historickém procesu; (3) vyžadují integrativní, multidisciplinární metodu – spojení historie, geografie, ekonomiky a antropologie; (4) skepticky přistupují k vysvětlením, jež apelují na individuální jednání a politická rozhodnutí jako na primární historické činitele¹³.

Navzdory těmto metodologickým shodám existuje mezi Savickým a Braudelem zásadní epistemologický rozdíl. Zatímco Braudel rozpracovával *dlouhé trvání* jako deskriptivní nástroj – jeho cílem bylo vědecky vysvětlit, jak středomořský svět fungoval – Savickij svůj koncept konstruoval v rámci normativního historiosofického projektu.

Savickému nešlo pouze o to vysvětlit, jak se Rusko-Eurasie stala tím, čím je, ale především o to zdůvodnit, jaká má být její budoucí trajektorie. Jak uvádí Marlene Laruelle [2008: 71], právě v tomto přechodu od vědeckého popisu k ideologickému předpisu tkví síla i slabost *mestorazvitija*: jako analytická kategorie funguje precizně, jako politický program se však mění v ideologii.

Braudelova teorie zůstává otevřena neustálé empirické verifikaci a kritice; Savického koncept v sobě nese metafyzický prvek, který je v rámci eurasijské víry v „osudovost prostoru“ nevyvratitelný. Toto rozlišení je klíčové pro pochopení eurasijství nikoli jako „čisté vědy“, ale jako specifické formy vědecky kódovaného světonázoru.

Haushofer a Savickij

Srovnání eurasijské koncepce Savického s německou geopolitikou Karla Haushofera (1869–1946) je analyticky produktivní. Nikoli proto, že by mezi nimi existovala genealogická vazba či přímé vzájemné ovlivnění, nýbrž právě proto, že jejich paralelismus při principiálním rozchodu závěrů odhaluje klíčovou metodologickou otázku: *co přesně dělá s geografickými daty teoretik, usilující z nich vyvodit politický program?*

¹¹ *Événements* (francouzsky)

¹² *Conjonctures* (francouzsky)

¹³ Je fascinující, že se v tomto případě jedná o paralelní objev. Savickij rozpracovával svou teorii ve 20. letech v pražské emigraci, zatímco Braudel formuloval své myšlenky ve 40. letech v německém zajetí, kde psal *Středomoří* z paměti. Nevěděli o sobě, pracovali v odlišných disciplinárních kontextech, v odlišných jazycích a s odlišným empirickým materiálem. Tato strukturní shoda svědčí o tom, že oba myslitelé reagovali na stejný intelektuální problém: nespokojenost s pozitivistickou historiografií, která redukovala dějiny na pouhý řetězec událostí.

Oba myslitelé vycházeli z tradice sahající k německé „politické geografii“ Friedricha Ratzela a švédského geopolitika Rudolfa Kjelléna (1864–1922), jenž jako první zavedl samotný termín „geopolitika“ do akademického oběhu.

Oba se rovněž opírali o koncepci „osového prostoru“ (*Heartland*) britského geografa Halforda Mackindera (1861–1947), formulovanou v přednášce *Geographical Pivot of History* (1904) a rozvinutou v knize *Democratic Ideals and Reality* (1919). Mackinder postuloval, že kontrola nad „osovým prostorem“ – jádrem Eurasie, nedostupným námořním mocnostem – je klíčem ke světovému panství [Mackinder 1919: 150].

Haushofer přijal mackinderovský model a využil jej k zdůvodnění eurasijského „kontinentálního bloku“ proti atlantickým námořním mocnostem, Británii a USA. Savickij přijal tentýž model, avšak interpretoval jej odlišně: „osový prostor“ Eurasie není zdrojem pro německou či jinou expanzi, nýbrž samostatným subjektem, civilizací, kterou je třeba chápat zevnitř, nikoli dobývat zvenčí. Oba tedy vycházeli z Mackindera, avšak Haushofer na něm stavěl teorii expanze, Savickij – teorii soběstačnosti.

Politické závěry, k nimž Haushofer a Savickij docházejí z principiálně obdobných geografických premis, jsou diametrálně protichůdné, a právě tento rozdíl je hlavní analytickou událostí jejich srovnání. Pro Haushofera geografický determinismus zdůvodňoval německou expanzi. Německo, situované uprostřed Evropy, je „sevěreno“ mezi námořními mocnostmi Západu a eurasijským prostorem Východu. Jeho „životní prostor“ je nedostatečný pro zajištění demografického a ekonomického růstu. Musí se tudíž rozšířit na Východ, tam, kde se nachází *Lebensraum* nezbytný pro jeho biologické a národní přežití. Tento závěr není přísným logickým důsledkem geografických dat: je normativním politicko-ideologickým konstatováním, opírajícím se o nacionalistické a rasové premisy, jež jsou do analýzy vnášeny zvenčí a maskovány jako geografické „zákonitosti“.

Pro Savického Eurasie disponuje unikátním „kontinentálním“ charakterem: je ekonomicky soběstačná, geograficky uzavřená, má vlastní civilizační logiku, neredukovatelnou na evropskou ani asijskou. Savickij chápe Eurasii v měřítku, který v zásadě odpovídá hranicím carského Ruska a poté Sovětského svazu. Musí se tudíž rozvíjet jako „třetí kontinent“, minimalizující závislost na západním kapitalismu. Ani tento závěr není přísným důsledkem geografických dat: je normativní historiosofickou volbou, založenou na specifickém pojetí civilizační svébytnosti, jež je do geografické analýzy vnášeno zvenčí.

Srovnání Haushofera a Savického jasně ukazuje, že jeden a tentýž fakt (vnitřní poloha v eurasijské stepi) může generovat zcela opačné politické imperativy: buď „expanzi“, nebo „autarkii“. Mezi geografickým faktem a politickým závěrem neexistuje logická nutnost, nýbrž normativní volba, která se maskuje jako přírodní zákonitost. Jak trefně konstatuje Mark Bassin: „Prostor v eurasijské teorii nebyl neutrálním kontejnerem dějin, ale aktivním argumentem, nástrojem, jehož prostřednictvím se politické nároky převáděly do jazyka přírodní nutnosti“ [Bassin 2015: 198].

Autarkie jako normativní omyl

V dějinách politického myšlení je přechod od deskriptivní analýzy k normativnímu předpisu jedním z nejrozšířenějších a nejméně reflektovaných metodologických kroků. Právě tento přechod si zaslouží zvláštní systematické posouzení v aplikaci na Savického, neboť je nikoli nahodilým omylem, nýbrž strukturním prvkem eurasijského

programu – prvkem, bez něhož přestává být politickým projektem a proměňuje se v disciplinární geografii.

Savickij nejen popisoval eurasijský prostor, ale také budoval z popisu normativní program: Rusko-Eurasie musí být ekonomicky soběstačné, chráněné před západním kapitalismem zdí celních bariér a kontinentální integrací. Toto je princip autarkie: „třetí kontinent“ jako uzavřený ekonomický systém, rozvíjející se podle vnitřní logiky diktované jeho *mestorazvitije*.

Z hlediska analytických dějin idejí je nutné nejprve zaznamenat smíšení dvou principiálně odlišných tvrzení, jež Savickij dostatečně jasně nerozlišuje:

1. Deskriptivní tvrzení: „Eurasijská step je jednotným geografickým prostorem s vnitřní prostorovou logikou.“ Toto tvrzení je verifikovatelné. Existence stepního pásu, specifika klimatu, hydrologie a půdního pokryvu jsou fakta dostupná empirickému zkoumání. Jde o úroveň *dlouhého trvání* v braudelovském smyslu.
2. Normativní tvrzení: „Tudíž musí být tento prostor politicky a ekonomicky uzavřen jako autarkický systém.“ Toto tvrzení však z prvního logicky nevyplývá. Mezi geografickou jednotou a ekonomickou uzavřeností neexistuje příčinné spojení. Uzavřenost je politickou volbou založenou na doplňkových premisách (např. o povaze západního kapitalismu či civilizační hrozbě), které Savickij do teorie vnáší zvenčí.

David Harvey v práci *Situace postmodernity* (1989) ukázal, že geografická poloha nemá absolutní, ale historicky proměnlivý smysl. „Vnitřní postavení“ eurasijského stepního koridoru znamenalo v různých epochách radikálně odlišné věci: v době Velké hedvábné stezky kontrolu nad hlavními obchodními cestami, v atlantické éře periferizaci, ve 21. století tranzitní potenciál iniciativy „Pásma a stezka“. Peter Frankopan [2015] doložil, že eurasijský koridor byl historicky centrem, nikoli periferií světového obchodu – což potvrzuje výchozí eurasijskou intuici, ale zároveň přímočaře vyvrací Savického autarkický program: prostor byl historicky významný právě proto, že byl otevřený, nikoli uzavřený.

Toto pozorování je důležité z několika důvodů. Za prvé potvrzuje výchozí eurasijskou intuici o významnosti „vnitřního“ eurasijského prostoru jako historického činitele, významnosti, kterou eurocentrická historiografie systematicky ignorovala. V tom měl Savickij pravdu. Za druhé však historická zkušenost Velké hedvábné stezky přímo odporuje jeho autarkickému programu: eurasijský koridor byl historicky významný právě proto, že byl *otevřený*, nikoli *uzavřený*; právě proto, že byl místem setkání, výměny a tranzitu, nikoli uzavřeným soběstačným systémem. Normativní závěr Savického, že z významnosti eurasijského prostoru plyne jeho uzavřenost, je vyvrácen historickou zkušeností samotného tohoto prostoru.

Zachování analytické hodnoty koncepce *mestorazvitije* vyžaduje rozlišení dvou jejích komponentů. *Komponenta první*, myšlenka o dlouhodobém konstitutivním významu geografických struktur pro historické procesy, zůstává analyticky cenná a metodologicky plodná. *Komponenta druhá*, normativní program autarkie jako politický důsledek těchto struktur, je historicky podmíněnou politickou volbou, nevyplývající z první s logickou nutností a nepodporovanou historickou zkušeností samotného eurasijského prostoru.

Analyticky korektní využití jeho dědictví vyžaduje pravý opak: oddělení deskriptivně cenného od normativně arbitrárního. Právě toto oddělení je jedním z metodologických úkolů, které si tato studie klade.

Eurasijství jako geostrukturalismus

Závěrečná část této studie se pokouší o syntézu předchozích analýz lingvistických a geografických východisek eurasijství. Navrhuje se zde zastřešující pojem, který nejlépe vystihuje epistemologickou novost pražské školy eurasijství a jeho specifické postavení v dějinách evropského myšlení.

Geostrukturalismus jako analytická kategorie

Srovnání tří klíčových intelektuálních programů¹⁴ odhaluje fenomény, které zůstávají při izolovaném studiu každého z nich neviditelné. Ačkoliv všechny tři směry pracují s totožným analytickým nástrojem, jímž je geografický determinismus, dospívají k fundamentálně odlišným politickým imperativům. Tento rozpor jasně demonstruje, že vazba mezi fyzickým prostorem a politickou akcí není dána „přírodou“, nýbrž je výsledkem cílené intelektuální interpretace.

Pojem „geostrukturalismus“, který se zde zavádí jako analytická kategorie, označuje specifický epistemologický postup eurasijského hnutí: aplikaci strukturální metody, s jejím důrazem na systémové vztahy, binární opozice a celostní analýzu, na oblast geografie a geopolitiky. Tento termín umožňuje uchopit to, co bylo na eurasijství metodologicky originální.

Nešlo o pouhou kombinaci geografie a politiky (tu nabízela již klasická geopolitika mackinderovského typu), ale o pokus analyzovat geografický prostor jako autonomní strukturu. Tedy jako systém vztahů, v němž každý prvek (řeka, pohoří, jazykový areál) získává svůj smysl teprve v rámci celku.

Jak upozorňuje Sériot, „eurasijci se od klasických geopolitiků lišili tím, že nepracovali s prostorem jako s pasivním kontejnerem dějin, ale jako s aktivní strukturou, která dějiny spoluvytváří“ [Sériot 1999: 218]. Tento posun od „prostoru jako jeviště“ k „prostoru jako struktuře“ představuje podstatnou epistemologickou inovaci, která je myslitelná právě proto, že k ní došlo v intelektuálním poli poznamenaném strukturální lingvistikou.

Analogie se strukturální lingvistikou přitom nefunguje jen na obecné rovině. Lze identifikovat několik konkrétních homologií mezi fonologickým a geostrukturálním myšlením.

1. *Princip systémovosti*: tak jako fonémy tvoří systém, v němž každý prvek je definován svými opozicemi vůči ostatním, tak i eurasijský prostor je pojímán jako systém přírodních zón, kulturních areálů a civilizačních typů, jejichž smysl je dán jejich vzájemnými vztahy.
2. *Princip diferenciality*: tak jako fonémy nemají pozitivní substanci, ale jsou definovány pouze svými distinktivními rysy, tak i civilizační identity jsou u eurasijců vymezeny primárně svou odlišností od jiných identit, nikoli svou inherentní podstatou.
3. *Princip synchronního celku*: tak jako strukturální lingvistika upřednostňuje synchronní analýzu systému před diachronním popisem jeho proměn, tak i eurasijci zdůrazňují synchronní jednotu eurasijského prostoru před historickým vývojem jeho jednotlivých částí.

¹⁴ eurasijského, turanského a geopolitického

Tyto homologie však vyvolávají i podstatné kritické otázky. Sergey Glebov (2017) upozorňuje, že eurasijský geostrukturalismus sdílel se strukturální lingvistikou nejen její analytickou sílu, ale i její „slepá místa“. Nejkritičtější z nich je tendence esencionalizovat systém a zcela upozadovat aktérství těch, kteří se v systému nacházejí.

Stejně jako fonologický systém „nezná“ konkrétního mluvčího, jeho záměry či kreativitu, tak i eurasijský geostrukturalismus marginalizuje subjekty obývající eurasijský prostor. Zejména nezápádní národy, které nejsou plně integrovány do ruské imperiální tradice, se v tomto modelu stávají pouhými „funkcemi systému“ nebo pasivními nositeli „eurasijského typu“, aniž by jim bylo přiznáno právo na vlastní historickou iniciativu. Geostrukturalismus tak sice přinesl vědeckou rigorozitu, ale zároveň vytvořil rigidní rámec, který realitu prostoru spíše diktuje, než aby ji reflektoval v její plné pluralitě.

Florovského kritika jako vnitřní diagnóza

Georgij Vasiljevič Florovskij (1893–1979) – jeden z nejvýznamnějších pravoslavných teologů 20. století, pozdější profesor na Harvardu a autor monumentálních *Cest ruského bohosloví*, sehrál v eurasijském hnutí roli principiálně odlišnou od Trubeckého či Savického. Zatímco oni budovali lingvistické a geografické základy, Florovskij zajišťoval projektu počáteční metafyzické zdůvodnění. Jako teologicky nejdůslednější ze zakladatelů se však brzy stal jeho nejhlubším vnitřním kritikem.

Florovskij stál u samotného zrodu hnutí a přispěl do prvních tří zásadních sborníků¹⁵. Již kolem roku 1923 se však od hnutí začal distancovat. Odmítal jeho rostoucí politizaci i eurasijskou představu o „duchovní blízkosti“ pravoslaví a tureckých kultur. Svůj definitivní rozchod formuloval v roce 1928 v proslulém článku *Eurasijské pokušení*¹⁶, který dodnes zůstává jednou z nejpresnějších vnitřních diagnóz eurasijské ideologie [Florovskij 1928: 312].

Florovskij ve své analýze definoval tři klíčové metodologické a duchovní omyly hnutí:

1. *Pseudomorfóza pravoslaví*. Florovskij tvrdí, že eurasijství sice navenek deklaruje pravoslavný základ, ale jeho skutečným intelektuálním pramenem je německý idealismus a organicismus (Hegel, Schelling). Koncepce národního ducha a představa o „rozumnosti dějin“ jsou dědictvím německého romantismu, mechanicky přeneseným na ruskou půdu. Florovskij tento jev nazývá „pseudomorfózou“: forma je pravoslavná, ale vnitřní obsah je principiálně cizí, deterministický a nekritický romantický.
2. *Náboženský relativismus*. Eurasijci sice prohlašovali pravoslaví za osu civilizace, ale zároveň vnímali islám či buddhismus jako „potenciální pravoslaví“. Pro Florovského byl tento civilizační přístup teologicky nepřijatelný. Pravoslaví pro něj nebylo „kulturně-životní podrobností“ nebo etnografickým rysem eurasijského typu, ale absolutní pravdou. Eurasijci podle něj obětovali náboženskou pravdu ve prospěch politické a geografické účelnosti.
3. *Apologie skutečněného (Hegelovská past)*. Florovskij spatřoval v logice eurasijství nebezpečné uplatnění principu, že „co je skutečné, je rozumné“. Pokud se bolševická revoluce stala historickým faktem, eurasijci měli tendenci ji zpětně ospravedlňovat jako

¹⁵ *Ischod k Vostoku* (1921), *Na putjach* (1922), *Rossija i latinstvo* (1923).

¹⁶ *Jevrazijskij soblazn*

nutnou součást „osudu“ prostoru. To podle Florovského otevíralo cestu k morálnímu nihilismu a prosovětskému oportunismu. Hnutí, které začalo jako výzva k duchovní obrodě, skončilo v „touze po rychlém a vnějším úspěchu“ [Florovskij 1928: 340].

Florovskij identifikuje přesně ten problém, o kterém jsme mluvili u Savického: nerozlišení deskripce a normativity. Kritizuje eurasijce za to, že se pokusili z geografie a historie vyvodit závazné duchovní a politické zákony, přičemž při tom ztratili ze zřetele lidskou svobodu a transcendenci.

Florovskij nepopíral, že eurasijství mělo svou „pravdu“, zejména v intuici o nadpolitické povaze ruské katastrofy a v kritice západního racionalismu. Popíral však, že tato pravda byla realizována intelektuálně poctivě. Florovského text tak tvoří nezbytný protipól k „geostrukturalismu“: ukazuje, že pokus uzavřít živé dějiny a víru do nehybného systému geografických struktur vede k deformaci obojího.

Ideokracie Alexejeva

Zatímco Nikolaj Trubeckoj formuloval kulturně-lingvistické základy a Petr Savickij geografický skelet hnutí, Nikolaj Nikolajevič Alexejev (1879–1964) byl autorem jeho politicko-právní doktríny. Bez Alexejevova přispění by eurasijství zůstalo převážně akademickým či historiosofickým projektem; on mu však vtiskl konkrétní vizi státního uspořádání.

Ústředním pojmem jeho politické teorie je *ideokracie* – stát, v němž je politická moc podřízena vyšší sjednocující ideji, nikoli materiálním zájmům či procedurálním normám liberální demokracie. Liberální demokracie je podle Alexejeva založena na dvou předpokladech, které považuje za historicky neudržitelné: na představě, že stát je nástrojem individuálních zájmů (atomismus), a na představě, že legitimita moci je určena výhradně procedurou (proceduralismus). Liberální stát, aspirující na ideovou neutralitu, ve skutečnosti realizuje zcela konkrétní ideu individuální svobody a tržní směny jako nejvyšších hodnot. Jeho neutralita je tak podle Alexejeva pouhou ideologickou maskou [Alexejev 1927: 156].

Autentický eurasijský stát se má naopak vědomě budovat kolem „vládnoucí ideje“, která je organickým výrazem eurasijské civilizační svébytnosti. Moc v takovém státě nenáleží lidu v mechanickém smyslu, nýbrž „vládnoucímu výběru“¹⁷ – elitě, která tuto ideu vědomě nese a disponuje profesní kompetencí k její realizaci. Legitimita této elity není odvozena od volebního výsledku, ale od její vnitřní shody s vládnoucí ideou a schopnosti ji uskutečňovat.

Jak podrobně analyzuje Emil Voráček, tato koncepce ideokracie a „vládnoucího výběru“ vykazuje nepřehlédnutelné strukturální paralely s dobovými evropskými radikálně pravicovými proudy, zejména s italským fašismem. Voráček upozorňuje, že eurasijství v Alexejevově podání směřovalo k vytvoření totalitního systému „nového typu“, který odmítal parlamentarismus ve prospěch korporativního uspořádání a přísné hierarchie [Voráček 2004: 128]. Podobnost s fašismem spočívala především v kultu silného státu, v požadavku na ideovou monolitnost společnosti a v přesvědčení, že politika má být podřízena vyššímu nadosobnímu cíli, nikoli pragmatickému vyvažování zájmů.

¹⁷ *Pravjaščij otbor (rusky)*

Tato politická vize nezůstala pouze na papíře. Jejím nejvášnivějším propagátorem byl sám Petr Savickij, jehož víra v „ideokratický“ potenciál Ruska jej dovedla k riskantním politickým operacím. Savickij byl přesvědčen, že bolševismus je pouze deformovaná, „negativní“ formou ideokracie, kterou je třeba zevnitř transformovat v ideokracii „pozitivní“ (eurasijskou). V roce 1927 proto Savickij pod vlivem tajné sovětské operace „Trust“ (která předstírala existenci protisovětského podzemí) ilegálně překročil hranice Sovětského svazu.

Během této nebezpečné mise v Moskvě a Leningradu se pokoušel navázat kontakt s domnělými eurasijskými buňkami a propagovat Alexejevovy politické vize jako budoucí alternativu k sovětskému zřízení. Savického cesta demonstruje tragický paradox eurasijského geostrukturalismu: teoretická fascinace „vládnoucí ideou“ a pevnou strukturou státu natolik zaslepila eurasijské vůdce, že nebyli schopni rozpoznat cynickou manipulaci sovětských tajných služeb. Tato epizoda podtrhuje, že eurasijská ideokracie nebyla jen akademickým cvičením, ale reálným politickým programem, který ve své radikalitě hledal styčné body s nejdřsnějšími režimy 20. století. Ačkoliv Alexejev hovořil o konceptu „zaručeného práva“, v jeho systému platí zásadní výhrada: práva občanů jsou platná pouze tehdy, pokud neodporují zájmům celku a vládnoucí ideji. Tím se Alexejevova koncepce v základu rozchází s principy právního státu a směřuje k autoritativnímu systému.

Karl Popper v *Otevřené společnosti a jejích nepřítelích* (1945) ukázal, že nárok na privilegované vědění o „správné ideji“ státu je strukturně nevyvratitelný, a tudíž nebezpečný. Takový systém postrádá mechanismus sebekorekce a nevyhnutelně vede k zneužití moci [Popper 1945: 169]. Alexejevova ideokracie reprodukuje právě tuto strukturu.

V rámci celého eurasijského projektu představuje Alexejevova ideokracie jeho nejzranitelnější článek. Právě zde se nejzřetelněji projevuje metodologický nedostatek, který diagnostikoval již Florovskij: směšování deskripce a normativity.

Zatímco Trubeckého lingvistika či Savického geografie se alespoň navenek snažily operovat s verifikovatelnými daty a strukturami, Alexejev buduje čistě normativní program. Apeluje na „eurasijskou ideu“ jako na přírodní fakt, ačkoliv jde o umělý intelektuální konstrukt. V bodě ideokracie eurasijství definitivně opouští svou roli „vědy o strukturách“ a stává se otevřeným, mocensky orientovaným politickým programem. Alexejev tak završuje transformaci pražského strukturalismu v nástroj politické hegemonie.

Symfonická osobnost Karsavina

Lev Platonovič Karsavin (1882–1952) zajistil eurasijství to, co mu do té doby chybělo: systematickou filozofickou ontologii schopnou zdůvodnit klíčové intuice hnutí na úrovni, která zásadně převyšovala politickou publicistiku. Karsavin náležel k tradici ruské filozofie vševjednoty¹⁸, sahající k Vladimíru Solovjovovi a pokračující přes Pavla Florenského a Sergeje Bulgakova. Tato tradice usilovala o překonání karteziánského dualismu subjektu a objektu, ducha a hmoty či části a celku prostřednictvím pojmu „vševjednoty“ jako ontologické kategorie popisující skutečnost jako organický celek, v němž každý prvek nese v sobě celek a celek je plně přítomen v každém prvku.

¹⁸ *Vsejedinstvo (rusky)*

Pojem „symfonická osobnost“¹⁹ byl systematicky zaveden v Karsavinově programové práci *Církev, osobnost a stát* (1927). Tato koncepce je budována na analogii s hudební symfonií: tak jako v symfonii jednotlivé nástroje a hlasy tvoří jednotný organický celek, aniž by ztrácely svou specifičnost, tak i v „symfonické osobnosti“ tvoří jednotlivci, sociální skupiny a národy organickou jednotu. Ta není ani pouhým mechanickým součtem částí, ani jejich pohlcením v celku [Karsavin 1927: 412].

Eurasijská „symfonická osobnost“ je v tomto smyslu civilizačním subjektem, který sjednocuje pravoslavné, muslimy, buddhisty i příslušníky jiných tradic společným historickým osudem a sdíleným geografickým prostorem.

V Karsavinově hierarchii symfonických osobností má každá vyšší úroveň ontologický primát před úrovněmi nižšími. Národ v jeho pojetí „nesestává“ z jedinců v tom smyslu, v jakém hromada cihel sestává z cihel – národ je tou primární realitou, v níž jedinec teprve může být pravdivě sám sebou. To však v praxi znamená, že zájmy symfonické osobnosti vyššího řádu (státu, civilizace) disponují ontologickou předností před zájmy jednotlivce.

Právě tento bod se stal terčem ostré kritiky. Nikolaj Berdajev, který Karsavinovo učení charakterizoval jako „metafyzické zdůvodnění otroctví“ [Berdajev 1928: 89], upozorňoval, že toto schéma redukuje individuální osobnost z cíle na pouhý prostředek. Karsavin namítal, že nejde o popření individuality, nýbrž o její nejvyšší realizaci skrze účast na celku. Tento spor zůstává jedním z nejhlubších vnitřních konfliktů ruského myšlení, neboť se dotýká fundamentálních hodnotových předpokladů o svobodě.

Pojem „symfonické osobnosti“ vykazuje strukturní podobnost s koncepcí „imaginárních společenství“ Benedicta Andersona (1983): obě vidí národ jako kolektivní subjekt závislý na sdílených narrativech, nikoli na pokrevních vazbách. Zásadní rozdíl spočívá v epistemologickém postoji: Anderson jej popisuje kriticky jako historický konstrukt, Karsavin jej afirmuje ontologicky jako objektivní realitu zasluhující absolutní loajalitu.

Karsavinova role v eurasijském projektu byla klíčová pro jeho transformaci v „geostrukturalismus“. Zatímco Trubeckoj identifikoval lingvistické struktury a Savickij geografickou jednotu, Karsavin těmto strukturám vdechl život a prohlásil je za skutečného subjektu dějin.

Toto ontologické tvrzení je současně nejzranitelnějším i politicky nejmocnějším prvkem eurasijské teorie.

- Zranitelným, protože nepodléhá žádné empirické verifikaci a zůstává v rovině víry.
- Mocným, protože zajišťuje celému programu normativní fundament: je-li eurasijská civilizace skutečným subjektem, pak má nezadatelné právo na sebeurčení, na vlastní státní formu (ideokracii) a na absolutní ochranu před vnějšími vlivy západního univerzalizmu.

Karsavin tak definitivně uzavřel myšlenkový kruh eurasijství, v němž se geografie a lingvistika staly osudem, a tento osud byl povýšen na metafyzickou nutnost.

Paradox eurasijského geostrukturalismu

Eurasijství v jeho pražské fázi představuje ambiciózní epistemologický experiment. Byl to pokus o radikální transpozici jedné z nejpracovanějších vědeckých metod 20. století,

¹⁹ *Симфоническая личность* (rusky)

strukturální analýzy, na komplexní otázky civilizační identity, historické teleologie a geopolitického uspořádání. Tento projekt, zformovaný v unikátním pražském prostředí, usiloval o nalezení rigidního vědeckého řádu uprostřed totálního chaosu postrevolučních dějin.

Analýza ukazuje, že pražské eurasijství nebylo monolitickým proudem, ale spíše polyfonní strukturou, kterou sjednocoval evropský univerzalizmus a sdílený prostor pražského exilu, nikoliv však teoretický konsenzus.

Skupina myslitelů, sjednocených společným nepřítelem a společným prostorem, se rozcházela ve všech klíčových teoretických otázkách: v základu civilizační jednoty (*mes-torazvitije* u Savického, strukturní jazyková a kulturní podobnost u Trubeckého, metafyzika symfonické osobnosti u Karsavina); ve vztahu k pravoslaví (ústřední konstitutivní prvek u Florovského, jeden z několika duchovních rozměrů u Karsavina, periferní prvek „potenciálního pravoslaví“ u Trubeckého); v politickém programu (ideokracie u Alexejeva, soborná symfonie u Karsavina, geografická autarkie u Savického).

Tato vnitřní fragmentace vede k závěru, že eurasijství bylo drženo pohromadě především svou negativní identitou. Jakmile se vnější tlak zmírnil a hnutí se muselo konfrontovat s politickou realitou (v rámci tzv. „klamarského rozkolu“), celá konstrukce se zhroutila. Glebov (2017) tento proces trefně diagnostikuje jako smrt z „přebytku neslučitelných vizí“. Kritická dekonstrukce geostrukturalismu v této studii odhalila tři základní analytická napětí, která nejsou pouze nahodilými chybami, ale inherentními rysy eurasijského myšlení:

1. Eurasijci mistrně shromáždili deskriptivní data o geografické integritě stepi a lingvistických areálech. Jejich fatální chybou však bylo přesvědčení, že z těchto faktů lze logicky odvodit normativní politický program (autarkii a ideokracii). Braudelovský rámec *longue durée*, který v této práci navrhuje, umožňuje tyto dvě úrovně oddělit: uznat validitu geografických struktur, ale odmítnout jejich politickou instrumentalizaci jakožto arbitrární ideologickou volbu.
2. Eurasijství se pokusilo o dekonstrukci západní hegemonie, ale paradoxně při tom uvízlo v téže diskurzivní pasti. Trubeckého kritika eurocentrismu vyústila v produkci nového, eurasijského univerzalizmu, v němž jsou turkické a mongolské národy opět redukovány na objekty vědění. Projekt, který chtěl hlasy Východu osvobodit, je nakonec uzavřel do systému, který tyto hlasy „překládal“ do jazyka ruské imperiální tradice.
3. Koncepce symfonické osobnosti postuluje jednotný civilizační subjekt, čímž však vymazává autentickou historickou iniciativu národů Střední Asie či Kavkazu. Moderní výzvy ukazují, že „turanský prvek“ není pasivní složkou eurasijské mozaiky, ale svěbytným subjektem s vlastní ontologií, která se s tou ruskou nemusí nutně překrývat.

Síla i slabost eurasijského geostrukturalismu spočívá v přesvědčení, že svět kultur a civilizací se řídí týmiž strukturálními zákonitostmi jako svět jazyků, jež eurasijcům umožnilo vytvořit systém mimořádné vnitřní koherence, avšak za cenu toho, že z něj systematicky unikalo vše, co se do oněch zákonitostí nevešlo.

Trvale živou součástí eurasijského odkazu není jeho politická doktrína, která selhala, nýbrž epistemologické gesto: definice prostoru nikoliv jako prázdné nádoby, ale jako aktivní formativní síly (*agency*), která hlubinným způsobem utváří kulturu, jazyk a identitu. Oddělení tohoto analytického vhledu od politické instrumentalizace, k níž docházelo v meziválečném kontextu i v postsovětských reinterpretacích, zůstává výzvou pro moderní historiografii a teorii civilizací.

Literatura

- Alexejev, Nikolaj N. [2003]. *Na putjach k buduščemu Rossii: izbrannyje statji*. Sankt-Petěrburg: Izd. SPbU.
- Andersen, Henning [2010]. *From morphologization to demorphologization*. In: *The Continuum Companion to Historical Linguistics*. London: Continuum, s. 117–146.
- Anderson, Benedict [1983]. *Imagined Communities. Imaginární společenství*. Praha: Karolinum, 2008.
- Andreyev, Catherine – Savický, Ivan [2004]. *Rusko v exilu*. Praha: Academia.
- Bassin, Mark [2015]. *The Gumilev Mystique*. Ithaca: Cornell University Press.
- Berdajev, Nikolaj A. [1928]. Utopičeskij etatizm jevrazijcev. *Put'*, č. 8.
- Bhabha, Homi K. [1994]. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Braudel, Fernand [1949]. *Středomoří a středomořský svět za éry Filipa II.* Praha: Argo, 1999.
- Brubaker, Rogers [1996]. *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: CUP.
- Castells, Manuel [1997]. *The Power of Identity. Moc identity*. Praha: Karolinum, 2001.
- Eisenstadt, Shmuel N. [2000]. *Multiple Modernities*. New Brunswick: Transaction, 2002.
- Florovskij, Georgij V. [1928]. Jevrazijskij soblazn. *Sovremennye zapiski*, č. 34.
- Florovskij, Georgij V. [1937]. *Puti ruskogo bogoslovija*. Vilnius: Pravoslavnaja obščina, 1991.
- Frankopan, Peter [2015]. *Hedvábné stezky: Nová historie světa*. Praha: Vyšehrad, 2021.
- Glebov, Sergey [2017]. *From Empire to Eurasia*. DeKalb: NIU Press.
- Gökalp, Ziya [1920]. *The Principles of Turkism*. Leiden: Brill, 1968.
- Harvey, David [1989]. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Hobsbawm, Eric J. [1994]. *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914–1991*. Praha: Argo, 1998.
- Husserl, Edmund [1936]. *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha: Academia, 1996.
- Chakrabarty, Dipesh [2000]. *Provincializing Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Jakobson, Roman O. [1931]. *K charakteristike evrazijského jazykového sojuza*. Praha.
- Karsavin, Lev P. [1923]. *Filosofija istorii*. Sankt-Petěrburg: Komplekt, 1993.
- Khalid, Adeeb [1998]. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Laruelle, Marlène [2008]. *Russian Eurasianism: An Ideology of Empire*. Washington: Wilson Center Press.
- Mackinder, Halford J. [1919]. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. London: Constable and Company.
- Mannheim, Karl [1929]. *Ideologie a utopie*. Praha: Orion, 1991.
- Mignolo, Walter D. [2011]. *The Darker Side of Western Modernity*. Durham: Duke University Press.
- Popper, Karl R. [1945]. *Otevřená společnost a její nepřítel*. Praha: Oikymen, 1994.
- Raeff, Marc [1990]. *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*. New York: Oxford University Press.
- Ratzel, Friedrich [1897]. *Politische Geographie*. München: Oldenbourg.
- Said, Edward W. [1978]. *Orientalismus*. Praha: Paseka, 2008.
- Saussure, Ferdinand de [1916]. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 1996.
- Savickij, Pjotr N. [1927]. *Kontinent Jevrazija*. Moskva: Agraf, 1997.
- Sériot, Patrick [1999]. *Structure et totalité. Les origines intellectuelles du structuralisme en Europe centrale et orientale*. Paris: Presses universitaires de France.
- Sériot, Patrick [2014]. *Structure and the Whole. Struktura a celek*. Praha: Academia.
- Shekhovtsov, Anton – Umland, Andreas [2009]. Is Aleksandr Dugin a Traditionalist? “Neo-Eurasianism” and Perennial Philosophy. *Russian Review* 68 (4): 662–678.
- Spengler, Oswald [1918]. *Zánik Západu*. Praha: Academia, 2010.
- Spivak, Gayatri C. [1988]. Can the Subaltern Speak? In: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. Chicago: University of Illinois Press, s. 271–313.
- Tlostanova, Madina [2012]. *What Does It Mean to Be Post-Soviet?* Rotterdam: Sense Publishers.
- Toman, Jindřich [1995]. *The Magic of a Common Language*. Cambridge: MIT Press.
- Trubeckoj, Nikolaj S. [1920]. *Jevropa i čelověčestvo*. Sofija.
- Trubeckoj, Nikolaj S. [1939]. *Grundzüge der Phonologie*. Praha: CLP.
- Voráček, Emil [2004]. *Eurasijství v ruském politickém myšlení. Osudy jednoho z porevolučních ideových směrů ruské meziválečné emigrace*. Praha: Set Out.

Weber, Max [1919]. Věda jako povolání. In. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth, 1998.
Zimonyi, István [2010]. The Steppe as a Bridge between Civilizations. In. *Studies on the Turkic World*.
Budapest, s. 1–22.

Liubov Stepanova absolvovala v roce 2019 studium magisterského programu historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V současné době je na této fakultě studentkou doktorského studijního programu. Její individuální studijní plán je tematicky orientován na koncept Eurasie a na jeho místo v kontextu minulého a současného sociologického myšlení.

Cestování středoevropské šlechty v devatenáctém a počátkem dvacátého století

JAN KOUMAR*

Travelling of the Central European Nobility in the Nineteenth and Early Twentieth Century

Abstract: This study deals with the travelling activities of the nobility based in Austria-Hungary and its successor states during the 19th and the 20th centuries. Its particular aim is to sort out these activities in nine types of travelling, based on the motivation that stood behind each journey. The division of the travelling activities into just tourism and antitourism is considered too simplistic, therefore, the travelling activities are divided into 1) annual circulation of the nobility, 2) journeys to spas, mondain summer resorts and European centres, 3) sport activities in which mainly hunting and motorist journey belong, 4) scientific and explorative voyages, 5) journeys made within the military service, 6) diplomatic journeys and stays, 7) excursions made to learn about the culture, policy and life in the foreign countries, 8) journeys to cultural events and 9) touristic activities. Each type is supported by the examples based on the archival sources, published and unpublished books, travelogues and letters of the nobility.

Keywords: travelling; aristocracy of 19th century; history of tourism; history of Austria-Hungary; sociology of tourism; history of the 19th and 20th century

DOI: 10.14712/23363525.2026.5

Úvod

Ačkoliv cestovní ruch, definovaný jako „celosvětový průmysl zahrnující přepravu, ubytování a všechny ostatní složky, které slouží potřebám a přáním turistů“ [Goleďner – Brent Ritchie 2014: 3],¹ je dnes zaměřený především rekreačně a jde o jev masový, v 19. století teprve postupně vznikál [Štemberk 2013]. To samozřejmě neznamená, že se před jeho vznikem necestovalo, cestování však nebylo natolik rozšířené, dovolit si jej mohla především privilegovaná vrstva. V 19. století sice již vznikající cestovní ruch umožňoval cestovat i středním vrstvám, jejich motivace se však lišila: ve vznikajícím turismu často šlo o „honbu za potěšením a útěk od každodenní reality“ [Zuelow 2016: 9]. Zatímco tedy pro cestování v předindustriální době je charakteristické, že bylo prostředkem k dosažení cíle [Štemberk 2013] a jeho motivy byly často zřejmé (studium, obchod atd.), v moderním turismu, který se v 19. století rozvíjí, byly cíle mnohem nesnadněji uchopitelné, často šlo o cestování bez důvodu, tedy vlastně cestování pro cestování [Spode 2012].

* Mgr. Jan Koumar, Ph.D., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: jan.koumar@gmail.com

¹ Stojí za zmínku, že věda o cestovním ruchu je dnes orientovaná především na marketing a udržitelný rozvoj svého průmyslu, což dokazuje i citovaná publikace. Existuje v ní však přesto nikoliv zanedbatelný směr historický a sociologický (k tomu viz [Spode 2012]).

Nově se objevující turismus nicméně zasahoval především nižší vrstvy, šlechtu, jež vždy měla majetek, čas i jazykové znalosti, které cestování usnadňují, se stěží dotýkal. Šlechta totiž hojně cestovala i v předmoderní době, k čemuž jí jednak nutil fakt, že dávno před 21. stoletím praktikovala dálkovou lásku a světové rodiny [Beck – Beck-Gernsheim 2014: 57], avšak též její zapojení do diplomatických služeb a nutnost spravovat prostorově rozlehlá rodová panství, často s více centry. I když řada autorů dává vznik cestovního ruchu do souvislosti s kavalířskými cestami dospívajících šlechticů (grand-tour) [např. Zuelow 2016: 14–29], šlechta sama měla málo důvodů neautentičnost turistů napodobovat. Její cestování, z důvodu uzavřenosti této privilegované vrstvy společnosti a záměrně pěstované odlišnosti od vrstev nižších, je jevem odlišným od cestovního ruchu, který se od 19. století otevírá masám. Turisté zvyky vyšších vrstev sice napodobovali, avšak ve zhuštěné podobě, jejich cestování se častěji vyznačovalo „absencí obsahu, bohatství či komplexity“ [Leed 1991: 292].

Jak tedy cestování šlechty v době vzniku masového cestovního ruchu vypadalo? Platí, že přehledně popsat jev tak komplexní a mnohovrstevný, znamená tuto oblast značně zjednodušit a tím riskovat přílišné zploštění a ztrátu komplexity. Zvyky šlechticů se totiž nutně liší stejně jako se liší jednotliví lidé, musíme tedy zaujmout až přílišný odstup, abychom mohli v oblasti cestování rozlišit jen turistu od antituristy, jak to činí na základě beletrické literatury James Buzzard [2001: 80–154]. S vědomím této nesnáze se tato studie na základě dochovaných archivních pramenů, publikovaných i nepublikovaných šlechtických cestopisů, cestovních deníků či dopisů přesto snaží vytvořit možnou typologii cestovatelských aktivit šlechty habsburské monarchie a jejích nástupnických států v 19. a počátkem 20. století. Každý z těchto typů by zasloužil mnohem hlubší rozbor, tento text má tedy být především příklady podepřeným přehledem forem cestování dané sociální skupiny v dané době.

Středoevropská šlechta v 19. a 20. století

Středoevropskou šlechtou se v tomto textu z nedostatku lepšího termínu míní šlechta habsburské monarchie a jejích následnických států. Habsburská monarchie, tedy mezi lety 1804–1867 Rakouské císařství a mezi lety 1867–1918 Rakousko-Uhersko, zahrnovala území, které je dnes roztrženo mezi řadu států a ve většině z nich se badatelé v oblasti turismu soustředí jen na území daného státu či na cestovatele dané národnosti.² Vymezení současnými státy však v případě šlechty přijmout nelze, minimálně středoevropský prostor byl totiž z jejího hlediska vnímán jako jednotný [Antonín – Mašek 2001: 4]. Cestovatelé, jimž se tato studie chce věnovat, tak pocházeli z území, která se dnes nachází v řadě států (krom České republiky, též na Slovensku, v Maďarsku, Rumunsku, Rakousku či Chorvatsku), jednotícím prvkem pro ně je však věrnost habsburské monarchii s centrem ve Vídni, s vědomím faktu, že rozloha této monarchie se v průběhu sledovaného období měnila a následně rozdrobila do značného množství nových státních útvarů. Lze tvrdit, že sledované období je příliš dlouhé a že především s koncem „dlouhého 19. století“ se politická situace mění natolik, že sledovat cestování šlechty po roce 1918 znamená sledovat

² Viz například *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada Cestovatelství* [Borovička 2010], která se věnuje pouze cestovatelům českého původu, nikoliv například cestovatelům s českými majetky. Existují však i výjimky, například slovenská publikace *Našinec v Oriente*, která se věnuje cestovatelům z Čech a celých Uher [Slobodník 2009]. I ta však opomíjí cestovatele rakouské, slovinské, haličské a další.

zcela odlišný sociokulturní fenomén. Na to je však nutné namítnout, že i v nástupnických státech se šlechtici nezbavují svých zvyků a typického rytmu života, stylem života zůstávají konzervativně věrní staré monarchii, na níž nostalgicky vzpomínají,³ a že tedy i jejich cestování zůstává i v meziválečném období podobné předchozí době. Cílem je pohled na cestování optikou *longue durée*, při bližším pohledu by však bylo možné vidět rozdíly například v předbřeznové a pobřeznové době či před a po první světové válce.

Šlechta v různých historických zemích monarchie prodělala rozdílný vývoj, nicméně do poloviny 19. století se víceméně podařilo vytvořit jednotný model její struktury. Dětila se na vyšší (knížata, hrabata a svobodné pány či v Uhrách barony) a nižší, do níž patřili rytíři a prostí šlechtici, v Uhrách pak pouze prostí šlechtici, neboť rytířský stav zde chyběl [Županič 2006: 95–108]. Kromě titulu však jednotlivé šlechtice odlišoval původ a starobyllost jejich rodu, vnitřně se tak šlechta dělila na první a druhou společnost, v čemž nutně nerozhodoval titul.⁴ První společnost tvořila aristokracie, tedy osoby s 64, 32 nebo v nejhorším případě alespoň s 16 předky narozenými ve šlechtickém stavu. Do této skupiny v habsburské monarchii patřilo zhruba 470 rodin a šlo o vrstvu uzavřenou, obnovující se jen prostřednictvím rovnorodých sňatků, případný sňatek morganatický byl v této skupině chápán jako sociální deviace [viz Koumar 2022]. Zbytek šlechty patřil do druhé společnosti, jejíž vyšší vrstva držela statky či velkostatky a udržovala si životný styl aristokracie, majetek však měla menší, případně šlo o potomky osob z aristokracie například chybnou sňatkovou strategií vyloučené. Nižší vrstvu druhé společnosti tvořila nobilita, pracující šlechta, které zdroj příjmů zajišťoval výkon nějakého povolání [Županič 2006: 16–19]. O přístup ke dvoru a přístup ke dvorským úřadům se přitom mohla ucházet pouze aristokracie, jedině její bezchybný původ ji pro ně předurčoval, nutná k jejich skutečnému získání však byla vlastní aktivita či protekce příbuzenstva. Šlechticem se člověk stával jednak narozením, adopcí či sňatkem, udělení šlechtictví však bylo možné i nejvyšším rozhodnutím a existovalo systematické šlechtictví, jednak vojenské – na šlechtický titul měl po 30 letech armádní služby důstojník – jednak též spojené s udělením některého řádu [Ibid.: 95–161].

Postavení šlechty výrazně změnil rok 1848. Tehdy se z panstva s velkými patrimonialními právy mění v pouhé velkostatkáře. Tato proměna však neznamenala odstranění odstupu od nižších tříd, symbolizovaného majestátními sídly a městskými paláci. Zrušení poddanství naopak znamenalo velkou finanční náhradu od státu a rolníků, které šlechta hbitě investovala [Glassheim 2012: 24]. Cestování se pochopitelně o takové finanční zdroje opíralo. V tom ovšem byla též významná rodinná konstelace daného šlechtice. Zatímco rodové fideikomisy dědili zpravidla nejstarší bratři, jejich mladší sourozenci se museli obejít s apanáží plynoucí z alodu, které si většina rodů vedle fideikomisů držela, taková apanáž však nemusela umožňovat příliší. V dřívějších dobách tito muži, které v Anglii doby Jane Austenové Rory Muir nazývá muži nejistého osudu [Muir 2019], volili církevní kariéru, v 19. století obvykle již volili kariéru vojenskou. Cestování tak nemuselo být vždy nezávislé, šlechtic mohl objet svět při své armádní službě. V průběhu 19. století postupně mizel zvyk kavalírských cest [Freller 2007: 14],⁵ tedy přechodového rituálu mezi dětstvím a dospělostí,

³ Tato věrnost, co se zvyků a stylu života týče, však nutně neznamená politickou věrnost zaniklé monarchii či snahám ji obnovit, řada šlechticů se totiž angažovala v politice nástupnických států.

⁴ I v první společnosti bylo možné po roce 1879 najít barony či svobodné pány (*Freiherr*) [Županič 2006: 24].

⁵ Zdeněk Hojda nicméně mluví o kavalírské cestě i v první polovině 19. století [Hojda 2024].

při němž se dospívající mladík vydal do Itálie, Anglie či Francie, aby dokončil své vzdělání, počátkem 20. století se pak i šlechta začíná účastnit masového cestovního ruchu.

Přelomem byl pro šlechtu nepochybně rok 1918. I když Rakousko-Uhersko zaniká, nezaniká jeho šlechta, kterou by bylo možné nazvat „starorakouskou“. Československo či Rakousko sice šlechtické tituly zrušilo, společenská smetánka ale nadále trávila čas ve vídeňském Jockey Clubu a neměnila svůj životní styl [Glassheim 2012: 132]. Mění se však používané dopravní prostředky, výrazněji se rozšiřují automobily, spolu s hospodářskou situací nových států se též mění dostupnost některých zemí a forem cestování.

Cirkulace

Jak již bylo řečeno, pro šlechtu byla vysoká mobilita typická již v předindustriální době. Zvláště nejvyšší šlechta v zimě trávila čas ve vídeňských městských palácích, v létě pak na svých venkovských statcích. K pohybu mezi Vídní a venkovem se přidávají cesty do hlavních měst jednotlivých zemí monarchie. V nich šlechtu vážou její politické i obchodní aktivity, udržuje si v nich tedy buď vlastní domy či dlouhodobě pronajímané byty. Stejně tak *séjour* na venkovských statcích neznámá odjezd do jedné lokace, statky velmi často netvořily jedno území s jedním centrem, ale sestávaly z několika prostorově oddělených celků. V říjnu či listopadu se zpravidla na těchto statcích odehrávaly vzájemně navštěvované hony, na venkově se často trávily i Vánoce, po nich začínaly povinnosti u dvora, plesová sezóna a náboženské svátky, kterých bylo třeba se účastnit [Winkelhoferová 2011: 100–115]. Protože pohyb šlechty kopíroval takto ustálené schéma a dalo se přibližně říci, kde v danou roční dobu bude, Daniel Roche pro model jejího pohybu v 18. století používá termín oběh či cirkulace (*la circulation*) [Roche 2003]. Matthieu Magne jej pak u teplických Clary-Aldringenů v 19. století nazývá jednoduše mobilitou (*la mobilité*) [Magne 2017: 347–470].

Jak taková cirkulace v 80. letech 19. století vypadala, se můžeme přesvědčit na příkladu muže z první společnosti, hlavy rodu Collalto e San Salvatore, knížete Emanuela [Koumar 2023]. Během zimy ve Vídni mohl trávit čas ve svém novém vídeňském paláci na Rathausstrasse nebo v příměstské vile v Heiligenstadtu. Aktuální místo pobytu volil dle potřeby účastnit se divadelních představení či společenských událostí. V květnu, září a prosinci lze doložit jeho obvykle dvoutýdenní pobyty na moravských panstvích v zámku v Kněžicích a v Černé [MZA Brno, G 169, k. 394, inv. č. 254, fol. 1–16], v průběhu celého roku jsou pak doloženy pobyty na zámku v Uherčicích, které obvykle nepřesahují délku jednoho týdne. V průběhu listopadu byly obvykle týdenní hony, během nichž se s urozenými hosty zdržoval na zámku v Brtnici. Do tohoto schématu je nutné započíst každoroční letní návštěvy příbuzných a aristokratických přátel v Uhrách a na Moravě. Obdobně i Apponyiové trávili čas jednak ve slovenských Oponicích, ale i v Högvezu, Lengyelu a v dalších centrech svých hospodářských celků, zimy pak trávili ve vídeňském paláci na Hohe Brücke Strasse či v bratislavském paláci. Koncem 19. století se pak v souvislosti s politickou činností častěji zdržují v Budapešti. Vídeň zůstávala centrem života aristokracie i po zániku monarchie, obzvlášť mladá generace se nicméně mnohem více zdržuje na svých sídlech v nových státech.⁶

⁶ I když se s hodnotami nových států příliš nespojuje. K osudům šlechty například v Československu i jejímu vztahu k nové republice viz [Jelínková-Homolová 2017].

Cesty do lázní, letovisek a evropských center

K tomuto ustálenému rytmu pohybu je však nutné přičíst ještě jiné, každoročně opakované cesty. Koncem léta si v 19. století aristokracie zvykla podstupovat léčbu v lázeňských městech, která tudíž překypují promenující se smetánkou za všudypřítomné Straussovy hudby [Fíges 2021: 270]. V lázních se krom léčby odehrávala i vysoká diplomacie [Soro-ka 2017: 6] a stal se z nich fenomén natolik významný, že lze lázeňská střediska označit za součást kulturních dějin [Kósa 1999: 5]. Lázeňské pobyty se navíc neodehrávaly jen v místech, kde vyvěraly léčivé prameny, hojně byly využívány i vzdušné lázně v Semmeringu a v jiných místech. Hrabě František Thun-Hohenstein z děčínské větve svého rodu (1847–1916) se tak například v průběhu své cesty do Orientu v roce 1889 v Egyptě podíval do klimatických lázní Helwán, jejichž nájemcem byl v té době litoměřický rodák Heltzl [Thun-Hohenstein 1891: 78]. Korunní princ Rudolf si zase na jaře 1886 odjel léčit kapavku na svůj ostrov Lokrum naproti vjezdu do starého přístavu v Dubrovniku⁷ [Hamannová 1993: 303–306].

Kromě německého Baden-Badenu či belgického Spa byla hlavním cílem středoevropské šlechty města českého lázeňského trojúhelníku, dále však i Bad Ischl, Bad Kissingen a další. Klasická pobytová doba byla čtyři týdny, léčba se přitom brala vážně. Giselda Mensdorff-Pouilly ve svých pamětech vzpomíná, že se její otec v průběhu srpnové lázeňské kúry v mariánskolázeňském hotelu Weimar léčbě věnoval natolik, že téměř nejedl, jen pil prameny a absolvoval pravidelné koupele, díky čemuž vždy zhubl [Mensdorff-Pouilly 1950: 126]. Zejména v zimě a na jaře se však šlechta v průběhu 19. století odjíždí léčit i do přímořských lázní na „Rakouské riviéře“. Harrachové tak každý rok počátkem jara odjížděli vlakem do jadranské Opatije (Abbazia), jejíž ovzduší bylo ceněno pro absolutní bezprašnost a ideální klimatické podmínky [Raptis 2017: 169].

K ozdravným lázeňským pobytům se přidávají cesty do evropských kulturních a společenských center. Vzhledem k tomu, že četní šlechtici si udržovali trvalé byty či pronajímané vily v Paříži,⁸ bylo by tyto pobyty možné zařadit do šlechtické cirkulace. Nešlo však pouze o Paříž. Již zmíněný kníže Emanuel Collalto si v Paříži dlouhodobě pronajímal byt, dále však i vilu v Passy [MZA Brno, G 169, k. 394, fol. 49–66]. Část roku však trávil se svou družkou ve Švýcarsku, kde mezi červnem a říjnem účty dokazují opakované pobyty v Megenu u Luzernu [MZA Brno, G 169, k. 392, fol. 418–425]. Paříž přesto v počtu návštěv kralovala, lákala především společnost, která si ve městě dávala dostaveníčko. Pruský šlechtic a přírodovědec Alexander von Humboldt Paříž upřednostňoval před Berlínem kvůli vědecké komunitě [Wulf 2016: 217–218], byl ale i vítaným návštěvníkem salonů, kde byl oblíbeným, i když kousavým společníkem [Apponyi 1913: 5].

V souvislosti se snadnějším cestováním železnicí si též společenská smetánka zvykla trávit část léta na francouzské Riviéře či v mondénních letoviscích celé Evropy. Tamní pobyty lze brát napůl jako lázeňské, napůl společenské. Mondénní letoviska jako Monte Carlo, Cannes či Nice byla místem rekreace zámožné šlechty již od jara, podobně na tom

⁷ Obýval zde prostory bývalého benediktýnského kláštera St. Giacomo. Klášter si přestavěl a jako letní sídlo využíval arcivévoda Maxmilián (1832–1867) před svým „mexickým dobrodružstvím“, tedy tříletou vládou jako mexický císař, na jejímž konci byl popraven. Založil si zde i zahrady, spíše subtropický park.

⁸ Případů byla řada, zmínit lze například Josefa Colloredo-Mannsfeld [Horčíčka – Županič 2017].

bylo belgické Oostende [*Raptis 2017: 177*]. I v tomto případě šlo o pobyty dlouhé několik týdnů, přičemž cílem nebylo dané letovisko turisticky poznat, ale spíše se setkat se společností, navštívit koncerty a divadla, a přitom absolvovat časově přesně vyměřená koupání v moři.

Sportovní cesty

Zatímco u obou předchozích způsobů cestování nemá velký smysl uvádět data jednotlivých cest, neboť byly podnikány opakovaně, třetí typ cestování již dataci zaslouží, neboť nešlo nutně o cesty pravidelné. Ve sportovních cestách prim hrají cesty lovecké. Mimo zmíněných loveckých sezón na venkovských sídlech začala šlechta zvláště koncem 19. a počátkem 20. století podnikat vzdálenější lovecké výpravy – proslavené safari. I když nejoblíbenější byla v tomto ohledu Afrika známá hojností zvěře, lovecké výpravy směřovaly i jinam. Karel IV. hrabě Andrassy (1888–1910) se tak v červnu 1909 vydal lovit lední medvědy do Norska, Grónska a na Lofoty, po této cestě navíc založil evropsky ojedinělý soukromý chov ledních medvědů u zámku v Betliari [*Mátéová – Bányászová 2016*]. Henrik Apponyi se zase v roce 1930 vydal do Indie, kde měl možnost lovit tygry ze hřbetu slonů, poprvé též ale ulovil vzácnou ovci středoasijskou (*Ovis ammon*) [*Apponyi 1930: 336–339*]. Koncem 19. století patřilo k aristokratickému bontonu zdobit venkovská sídla četnými exotickými úlovky, šlechta tak vyráží lovit losy do Severní Ameriky, jaguáry do Jižní Ameriky či tygry a slony na Javu a Cejlon [*Slabová 2016*].

Takové lovecké cesty mohl šlechtic podniknout jednou za život, mohl je ale podnikat opakovaně. Mladší bratr majitele moravského panství Telč, Karel Podstatský-Lichtenstein (1874–1946), tak v průběhu svého života podnikl pět loveckých cest do Afriky a sepsal o nich knihu loveckých zážitků [*Podstatsky-Lichtenstein 1929*]. Místa se přitom lišila. První výprava směřovala v roce 1903 do z Chartúmu po Bílém Nilu až k ústí řeky Bahr el Zeraf, druhá cesta o tři roky později pak s Ernstem Hoyosem do Keni a Ugandy, třetí v roce 1908 s Janem Pálffym mezi Nairobi a Mombasou, čtvrtá v roce 1912 po Modrém Nilu a poslední pak v roce 1914 navazovala u Bahr el Ghazal na první. Samotný Jan Pálffy (1872–1953), majitel jihočeského panství Březnice, se pak mezi lety 1904–1905 vydal s Františkem Kinským do Britské Afriky, o tři roky později pak doprovázel zmíněného Karla Podstatského (Potziho). O obou cestách publikoval v časopise *Les a lov* podrobný cestopis [*Pálffy 1908, 1909*]. Adolf Schwarzenberg si Afriku zamiloval natolik, že si v ní po několika loveckých výpravách v roce 1933 trvale pronajal a vybudoval farmu Mpala nedaleko Mount Kenya [*Slabová – Slaba 2014: 196–205*].

Lovecká sportovní cesta obvykle trvala tři až čtyři měsíce a nebyla prosta nebezpečí. V Africe nebyla vzácná zimnice⁹ a dlouhotrvající průjmy. Jelikož se pila voda z místních řek, bylo též třeba dávat pozor na skryté krokodýly a nebezpečné hrochy. Právě nebezpečí však bylo spolu s trofejemi zážitkem, pro nějž stálo za to na safari vyrazit. Nebezpečí a také rozdělení nákladů byly však zároveň důvodem, proč lovecké výpravy šlechtici obvykle podnikali ve dvou či ve skupinách. Počátkem 20. století jde též o lovy beze zbraní, početná

⁹ František Kinský onemocněl v průběhu lovecké cesty s Janem Pálffym tolikrát a natolik těžce, že jej jeho lovecký kolega dokonce musel nechat transportovat do Nairobi, kde byla možná lepší léčba než v samotném lovišti [*Pálffy 1908: 265*].

skupina domorodců, která šlechtice se zakoupenou licencí k lovu doprovázela, též přpravovala šlechticův fotoaparát. Alba z lovecké cesty do Habeše (dnešní Etiopie) se tak například z roku 1908 dochovala od Rudolfa Salm-Reifferscheidta (1866–1919) [MZM Brno, i. č. 1571 sign. III-58/1–2]. Z nich si lze udělat představu o povaze cesty. Krom lovu výprava fotila i tancující domorodce, při cestě zpět pak byla učiněna obligátní zastávka v Egyptě a návštěva pyramid u Gízy.

Krom lovu se však od konce 19. století a masivněji pak počátkem století 20. šlechta věnuje motorismu. Automobil je zprvu využíván jako nový dopravní prostředek se službami šoféra, řada šlechticů se v něm však našla natolik, že se řízení věnovali sami, někdy i na závodní úrovni. Albrecht Dubský se tak vlastním automobilem vydává v roce 1909 na cestu podél norského pobřeží, Manfred Collalto v 30. letech 20. století kvůli správě svých statků jezdil vozem Alfa Romeo mezi italským San Salvatore a moravskými Uherčicemi [Bláhová 2012]. I mnohem vzdálenější místa byla automobilem dostupná. Ve 30. letech 20. století podnikl cestu po Severní Americe Vilém Kolowrat, Anton Esterházy zase v roce 1926 ujel vozem Steyr 12/50 HP úctyhodných 600 km z Alexandrie až do Chartúmu [Hořejš – Křížek 2015: 93–94]. Mezi sportovní cestovní aktivity patří nepochybně i aktivity letecké. Hrabě Mikuláš Des Fours Walderode v roce 1902 podnikl 5 plaveb balónem, Alfred von Pischoff podnikl v roce 1910 přelet mezi Budapeští a Györem, známé jsou jak letecké, tak motoristické sportovní aktivity Ulricha Kinského [Horejš 2014].

Cesty vědecké a objevitelské

Tam, kde sportovní cesty mají převážně zábavní charakter, vědecké a objevitelské cesty se soustředí na vážnější téma: jde o poznání pro evropskou civilizaci neznámých krajin a jejich vědecký popis. Příkladem šlechtice objevitele je v 19. století pruský svobodný pán Alexander von Humboldt. Ten mezi lety 1798–1804 navštívil Venezuelu, Peru, Mexiko, ale i Spojené státy americké a po cestě sbíral rostliny, plnil své deníky vědeckými pozorováními, sledoval rozložení rostlin v závislosti na nadmořské výšce a uvažoval o povaze sopek [Wulf 2016]. Humboldt též ve svých spisech popisuje motivaci objevitele: při výstupu na Pico del Teide na Tenerife si poznamenal, že nikdo z místních, dokonce ani jeho průvodci na vrcholu nikdy nebyli, cítil se proto povinován tento vrchol popsat a zdokumentovat, jako by byl neobjevený [Humboldt 2018: 38].

Na mapách se díky objevitelským aktivitám jména rakousko-uherské šlechty dají najít dodnes. V Zemi Františka Josefa – souostroví ležícím v Severním ledovém oceánu na severovýchod od Špicberků – tak nalezneme ostrov Wilczek či Zichyho zemi, jména těchto šlechticů však nesou pouze na důkaz jejich finanční podpory expedice lodi *Admirál Tegetthoff* k severnímu pólu. Ta mezi lety 1872–1874 souostroví nazvané Země Františka Josefa objevila, jako soukromá výprava však stála na finanční podpoře dárců. Johan Nepomuk Wilczek (1837–1922), hrabě Edmund Zichy (1811–1894) a hrabě František Salm (1819–1887) byli nejvýznamnějšími z nich [Payer 2019: 73]. Hrabě Wilczek sám provedl předběžný průzkum Barentsova moře, syn hraběte Zichyho Eugen (1837–1906) se později vydal na průzkum Kavkazu a střední Asie. Do Brazílie se v Humboldtových stopách vypravil bátat princ Maxmilián zu Wied-Neuwied [Antonín – Mašek 2001: 15–24]. Všem těmto mužům šlo o zeměpisné, botanické či etnografické poznatky, tedy o objevy vědecké, nikoliv o dosud neznámá území.

Jejich objevování se v 19. století často pojilo s dobovou expanzí evropských států a vytvářením jejich zámořských kolonií, v tomto ohledu lákal nejvíc „černý kontinent“, Afrika. V 80. letech 19. století začíná „zápas o Afriku“ [Iliffe 2001: 230], rozdělení kontinentu mezi evropské mocnosti, ospravedlněné rasismem, který postuloval zásadní rozdíly mezi povahou Evropanů a Afričanů [Curtin 1972: 130–142]. Do Afriky se v roce 1886 vydali například hrabě Samuel Teleki de Szék (1845–1916) a rytíř Ludvík Höhnel. Objevitelská povaha jejich cesty byla zpočátku spíše vedlejší, hrabě Teleki původně chystal se svým přítelem, baronem Arthurem Arzem ze Straußenburgu, loveckou expedici k jezeru Tanganika nikoliv nepodobnou šlechtickému safari zmíněnému výše. To však zaujalo korunního prince Rudolfa, kterého s hrabětem Telekim pojilo dlouhodobé přátelství,¹⁰ a poprosil jej, aby do plánů na výpravu zahrnul i severní směr k Mount Keňi, kde leželo z ústního vyprávění domorodců sice známé, avšak Evropany dosud nenavštívené jezero [Imperato 1998: 25–26]. Rytíř Höhnel, poručík na následníkově jachtě *Greif*, se k hraběti přidal namísto barona Arze, oba se pokusili vystoupat na Kilimandžáro (vrcholu masivu však nedosáhli), samotný hrabě Teleki se za nepřítomnosti průjmy těžce oslabeného Höhnela pokusil dosáhnout vrcholu Mount Keňi (nedosáhl jej však). Společně nicméně oba šlechtici počátkem roku 1888 dosáhli předpokládané vodní plochy, kterou nazvali na následníkovu počest Rudolfovým jezerem (dnes jezero Turkana), severovýchodně od něj pak objevili druhé, velmi mělké jezero, které na počest následníkovy manželky nazvali Stefaniiným jezerem (dnes vyschlé jezero Chew Bahir) [Höhnel 1894: 98–160].

Objevitelské cesty byly záležitostí prestiže, šlo však o podnik velmi nákladný, Telekiho výpravu financoval hrabě sám. Vzdor pravděpodobným předpokladům nemusela přinést slávu. V případě hraběte Telekiho totiž korunní princ Rudolf zemřel vlastní rukou 26. 1. 1889 na Mayerlingu a jeho jméno bylo následně v Rakousko-Uhersku tabu [Hamannová 1998: 308], objev jezera nesoucího jeho jméno tudíž objevitele neproslavil. Rudolfova vdova – jejíž jméno neslo druhé z jezer – navíc provedla nemyslitelné, v roce 1900 se podruhé vdala za uherského šlechtice Eleméra Lónyaye [Windisch-Grätz 1998: 25–40]. Vědecké poznání aristokrat Teleki mohl považovat za důležité, nicméně v průběhu výpravy bylo záležitostí člena nižší šlechty, Ludvíka rytíře von Höhnel, jehož rod byl do rytířského stavu povýšen nově zásluhou jeho otce, ředitele celního úřadu v Terstu [Höhnel 2000: 3]. Toho do Afriky přivedly vědecké zájmy v roce 1892 znovu, v doprovodu amerického cestovatele Williama Astora Chanlera. Prozkoumal tehdy krajinu mezi Kilimandžárem a Mount Keňa [Chanler 1896].

Cesty v rámci armádní služby

Rytíř Höhnel, povoláním poručík, je navíc dobrým příkladem člena nižší, pracující šlechty. Již před africkou výpravou, po absolvování námořní akademie v Rijece (Fiume) poznal na palubě několika lodí Maltu, Neapol, Krétu, Baleáry, Portugalsko a stal se poddůstojníkem na jachtě *Miramar*, na níž v roce 1879 vzlal korunního prince Rudolfa na jeho ptáčnické výpravě do Španělska [Höhnel 2000: 22–29]. Námořní kariéře se však věnovali

¹⁰ Rudolfův lovecký revír v Görgey Szt. Imre (dnešní rumunské Gurghiu) ležel hned v sousedství majetků hraběte Telekiho v sedmihradském Sáromerberke (dnešní rumunská Dumbrăvioara). Četné Rudolfovy návštěvy na Telekiho statcích vedly dokonce ke klepům, které prohlašovaly, že se Rudolf právě na zámku v Sáromerberke zavázal zasadit se o větší samostatnost Uher [Hamannová 1993: 219].

i členové aristokratických rodů, jak již bylo zmíněno, velmi často šlo o mladší syny. Ti následně v námořní službě procestovali i značně vzdálené země, ba dokonce obepluli svět.

Ve sbírkách zámku Lysice tak lze najít rozsáhlou sbírku japonského umění [Suchomel – Suchomelová 2006], pocházející od mladšího syna majitele Lysic, hraběte Erwina Dubského (1836–1909), který mezi lety 1874–1876 obeplul svět na palubě korvety *Erzherzog Friedrich*. Cesta měla jednak diplomatické cíle, šlo o uvedení rakousko-uherské diplomacie v Japonsku a Siamu, nicméně dále měla prozkoumat Borneo a pozorovat přechod Venuše přes Slunce. Do jisté míry lze takovou cestu nazvat objevitelskou či vědeckou, avšak jen v omezeném rozsahu. Vědeckých účelů totiž nemohlo být vzhledem k povaze cesty a charakteru lodi vždy dosaženo. V zátoce Siboku na Borneu tak hrabě Dubský poprvé spatřil korály a pozoroval za odlivu život v mělkém korálovém zálivu. Nasbírání živočichové a mušle však již druhý den zamořily loď takovým zápachem, že dostal rozkaz naházet je do moře [Dubský 2022: 297].

Obdobně i mladší syn z rodu Colloredo-Mannsfeld, hrabě Hieronymus (1870–1942) obeplul v roli kadeta v roce 1891 svět na palubě korvety *Fasana*. Svou službu v námořnictvu si zpestroval i soukromým plavbami, mezi lety 1900–1901 na palubě jachty *Taormina* plul s přáteli z Puly do Orinoka, Trinidadu, na Martinik, Bahamy a podél východního pobřeží Spojených států amerických [Patočka – Hořeš 2022: 85–107]. Rakousko-uherské námořnictvo bylo místem služby řady důstojníků jak z nižší šlechty, tak z aristokratických kruhů. Při návštěvě Františka Ferdinanda d'Este v Dubrovniku v roce 1899 se tak tehdejšímu následníkovi trůnu představili mimo jiné hrabě August Lanjus Wellenburg, hrabě Theodor Hartig či hrabě Egon Mels-Colloredo [Ibid.: 76].

Nešlo však pouze o námořnictvo. Vojáky armádní služba vedla k cestování i v pěchotě, jak o tom svědčí případ prince Karla Gustava Hohenlohe-Langenburg (1777–1866). Tento mladší syn mladšího syna své rodové větve vstoupil do rakouské armády, v níž bojoval v napoleonských válkách. V jejich průběhu se v roce 1812 dostal do Litvy a Varšavy, po bitvě u Lipska cestoval do Paříže [Macková 2013]. Mezi lety 1820–1822 se podíval do Itálie v průběhu rakouské intervence v Království obojí Sicílie, z této cesty se dochovaly princovy dopisy jeho manželce Frederice, rozené von Fürstenberg, které autor sám později seřadil do svérázné knihy. Armádní tažení neznamenal nemožnost prohlídky pamětihodností, které princ Hohenlohe ve zmíněných dopisech popisuje často s romantickým nadšením. 19. září 1820 se tak z Lublaně (Laibachu) vydal na prohlídku Postojenských jeskyní (Adelsberg), kde ho na zpáteční cestě zastihl silný déšť. O pět dní později se vydal do Terstu, v němž strávil dva dny prohlídkou města a nákupem suvenýrů. 1. října se od vojska oddělil, aby navštívil Benátky. 10. prosince si prohlédl Mantovu a u ní ležící Palazzo del Te, v němž obdivoval manýristické erotické fresky. 14. února s armádou vpochozoval do Florencie, výčet navštívených lokací by mohl pokračovat [MZA, G 204, k. 30, inv. č. 163]. Cestování v rámci armádní služby tudíž sice patřilo do „pracovních cest“, to však neznamenal, že si při nich šlechtici nenašel čas na prohlídku navštívených míst či na nákup suvenýrů.

Do cest v rámci armádní služby lze s výhradami zařadit i podivné dobrodružství Vojtěcha Šternberka, který se v roce 1896 vydal do jižní Afriky, aby na území Transvaalu bojoval proti Angličanům v první búrské válce. Angličany byl následně zajat. Jeho dobrodružný podnik sice neměl nic společného s rakousko-uherskou armádou, co jej však do jižní Afriky zavedlo, byla touha bojovat na straně, kterou považoval za správnou, tedy na straně Búrů [Sternberg 1901].

Diplomatické cesty

Vedle armádních cest byly cesty v diplomacii dalším tradičně šlechtickým typem „služebních cest“. Diplomacie patřila tradičně aristokracii, být diplomatem totiž znamenalo splnit vysoké finanční a sociální požadavky. Na více než třech desítkách rakouských ambasad tak působilo na 150 diplomatů [Bezecný 2020], jejich převaha vedla britského liberálního politika Johna Brighta v roce 1858 k výroku, že zahraniční politika není „nic víc či méně než obrovský systém k venčení aristokracie“ [Rogers 1896: 470]. Šlechtický diplomat, jehož zázemí je spíše sociální než profesionální, patřil ke skupině, kterou Hillard von Thiessen nazval „starým typem“ [Thiessen 2010], šlo o šlechtice, který ve službě s celou rodinou trávil dekády.¹¹ Destinace byly přitom rozmanité. Hrabě Ludvík Paar (1817–1893) byl po patnáct let velvyslancem u Svatého stolce v Římě, Karel Emil Fürstenberg (1867–1945) pak v saských Drážďanech, rumunské Bukurešti a poté ve španělském Madridu. Hrabě Gustav Kalnóky (1832–1898) zase působil nejprve na nižších postech v Mnichově, Berlíně a v Londýně, v sedmdesátých letech 19. století však byl postupně vyslancem v Římě u Svatého stolce, v Dánsku, a nakonec v Rusku [Bezecný 2020]. Diplomatická služba znamenala nejen pobyt v daném státu, šlechtic si v zahraničí často našel manželku. V tom je zajímavý případ Heinricha Coudenhove-Kalergi (1859–1906), který se při své diplomatické službě v Japonsku oženil s dcerou obchodníka s uměním, Micuko Aoyama. Ta po jeho smrti v českých Poběžovicích plnila slib daný japonské císařovně: být kulturní ambasádorkou japonského císařství v Evropě [Pavelec 2020].

Ve chvílích volna mohl šlechtic zemi svého působení pochopitelně lépe poznat. Hrabě Rudolf Apponyi (1802–1853) tak například strávil na pařížské ambasádě celých 25 let (mezi lety 1826–1851). Ve chvílích volna si prohlédl nejen Paříž, ale i okolí. V Louveciennes navštívil zahrady paní du Barry, milenky Ludvíka XV., v Malmaisonu, rezidenci císařovny Joséphine, první Napoleonovy ženy. Srpen pravidelně trávil v normandských lázních Dieppe [Apponyi 1914: 27–145]. Jeho výlety měly však i širší perimetr. V červenci 1828 vyrazil v doprovodu lady Devonshire a lady Granville do Londýna. Podzim roku 1836 strávil opět na dovolené v Anglii, navštívil tehdy zámek vévody z Devonshiru v Chatsworthu. V roce 1847 strávil dovolenou na návštěvě svého bratrance Rudolfa v Karlsruhe, poté několik dní pobyl na zámku Rumpenheim u Offenbachu, sídle hessenského vévody [Apponyi 1926: 120–125].

Poznávací cesty

Zatímco výše popsané dva typy cest byly vlastně činnou vojenskou či politickou službou, v oblasti poznávacích cest se šlechta vydává na soukromé cesty za vzděláním, inspirací či poznáním místních poměrů. Může jít o poznání exotického Orientu, významných architektonických či uměleckých skvostů, ale i politické reality dané země. Taková cesta je vlastně náhradou zmíněné kavalírské cesty, nemusí však být nutně uskutečněna v mládí a cíle mohou být širší.

¹¹ Hrabě Josef Trauttmannsdorf byl ambasadorem v Prusku po celých 20 let, hrabě Rudolf Lützow byl ve stejné funkci v Římě po stejnou dobu.

V souvislosti s hnutím romantismu přitahují šlechtu krásy historických památek, anglických jezerních krajín a zřícenin hradů, z Anglie si jejich účastníci přiváželi důležité znalosti, jak je lze pozorovat v krajinářské tvorbě hraběte Jana Rudolfa Černína z Chudenic v 80. letech 18. století či v podnikatelských aktivitách Huga Františka Salm-Reifferscheidta [Binder 2020]. Cesta do Anglie v roce 1825 výrazně inspirovala také Františka Arnošta Harracha (1799–1884), vliv tamních staveb je vidět na architektuře Hrádku u Nechanic, který nechal mezi lety 1839–1854 postavit. Do Anglie se tento muž později vícekrát vrátil na světové výstavy [Binder 2022]. Do Británie si pro inspiraci venkovskými vilami tamní šlechty zajížděla též uherská šlechta, hrabě György Károlyi (1802–1877) si po jedné takové návštěvě nechal od britského architekta Williama Tierneye navrhnout nikdy nerealizovanou stavbu peštského paláce [Fatsar 2017].

Zvlášť uherská šlechta také v době, kdy usilovala o rakousko-uherské vyrovnání, nacházela inspiraci v politice Spojených států amerických. V roce 1862 tak USA, vzdor právě probíhající občanské válce, navštívil hrabě Béla Szechenyi (1837–1918). Povšiml si otroctví, v němž však neviděl větší zlo, než jakým byla segregace praktikovaná na Severu, všiml si osudu amerických Indiánů, jejichž boj za svobodu považoval za romantizující mýtus, severských Yankeeů, které jako aristokrat považoval za nevzdělané nevychovence, a konečně hospodářských úspěchů země. Výsledkem jeho cesty byla o rok později vydaná práce *Amerikai utam* [Glant 2012].

Poznání uměleckých krás vedlo mladičkého sběratele a kunsthistorika Christiana Salm-Reifferscheidta (1906–1973) v březnu 1925 před nástupem na střední školu k cestě do Dalmácie. Tam jej – vzdor nízkému věku – v místních kostelech zaujala především obrazová a sochařská výzdoba, cesta ostatně předznamenala jeho pozdější zájem o umění [k němu viz Tomášek 2009]. Popis Salmovy cesty se tudíž kromě krátkých zápisů o počasí a obecných informacích o navštíveném místě soustředí v dlouhých pasážích na umělecké poklady [MZA, G 343, k. 29, inv. č. 1401]. Obdobně cestovní deník Josefa a Gustava Zichy po východní Asii v letech 1875–1876 dává nahlédnout do okouzlení obou cestovatelů Čínou, ukazuje jejich obdiv k místní kultuře a tradicím, včetně občasného odsouzení evropské necitlivosti k cizině [Ziči – Čambalová 2006: 172].

Cestování za kulturou

S poznávacími cestami kunsthistorického charakteru a s návštěvami lázní a mondéních letovisek se úzce pojí také cesty šlechty za kulturou. Celebritami, jejichž hudební umění přitahovalo tehdejší Evropu, byli v devatenáctém století Ferenc Liszt a Richard Wagner. S druhým jmenovaným se mohla šlechta seznámit v zimě let 1863–1864, kdy bylo ve vídeňské opeře uváděno jeho dílo *Lohengrin*. Smetánka z celé Evropy se nicméně sjela na premiéru Wagnerovy poslední opery *Parsifal* v červnu 1882 v Bayreuthu. Hrabě Albert Apponyi, který se již o rok dříve zúčastnil uvedení všech čtyř oper cyklu *Prsten Nibelungův*, byl tehdy okouzlen jak krásou hudby, tak filosofií díla [Apponyi 2001: 63–107]. Wagner a jeho švýcarské pobyty pak přitahovaly množství návštěvníků dychtivých zhlédnout krajinu, v níž mistr pracoval, 19. století je totiž již stoletím, kdy se rozvíjí kult celebrit.

Ani šlechta se proto nevyhnula mánii obdivu k lordu Byronovi či Walteru Scottovi [Lilley 2017: 234]. Kromě hudby a literatury ovšem přitahovalo výtvarné umění, rodina hraběte Mensdorff-Pouilly tak v roce 1930 vyrazila do Drážďan na prohlídku galerie starých mistrů

ve Zwingeru [*Mensdorff-Pouilly* 1950: 172], navštěvované byly výstavy pařížského salonu, kde šlechta často umělecká díla nakupovala. V Egyptě byl při oficiálním otevření rakví faraona Tutanchamona hrabě Henrik Apponyi, přesto při návratu ze své indické lovecké cesty v roce 1930 podnikl zájezdku do Káhiry, neboť zde chtěl poklady Tutanchamonovy hrobky spatřit v klidu a lépe [*Apponyi* 1930: 416–417].

Turismus a turistika

Cestovatel vyhledávající dobové celebrity již je nejbližší turismu, který se od 19. století rozvíjí pro masu a bylo by jej možné popsat jako cestování motivačně i esteticky nižší. Nejprve je však třeba odlišit turismus od turistiky, tedy krátkodobého, výletního chování. V tom stojí šlechta v průběhu 19. století u vzniku turistických spolků a věnuje se alpinismu. U vzniku brněnské sekce Rakouského turistického klubu (ÖTC) v roce 1881 stál kníže Jan II. Liechtenstein, jeho bratr Karl Rudolf a kníže Emanuel Collalto. U vzniku jilemnického odboru Klubu českých turistů zase roku 1889 najdeme hraběte Jana Nepomuka Harracha.

Odlišní od takového výletníka jsou však masoví turisté, kteří se často zobrazují jako stádo s pokleslými cíli a chováním,¹² někteří sociologové turistu nazývají „špatným cestovatelem“ [*Urbain* 2002: 15–26].¹³ Pro turistu se cestování stává relaxační aktivitou, kde navštívené cíle mohou (ale nemusí) sloužit pouze jako kulisy, jak správně říká Bauman, „turista opouští domov, aby vyhledával dojmy“ [*Bauman* 1995: 50]. Turismus se u šlechty neprosazuje ihned, jak bylo řečeno v úvodu, nejprve neměla důvod napodobovat napodobování svého cestování. Postupně se však i u některých šlechticů znaky turismu objevují. Zatímco tedy Friedrich Egbert Dalberg (1863–1914) se ve svém popisu cesty do Palestiny v roce 1892 věnuje etnografii a umění [*Dalberg* 1892], cestovní deníky jeho mladšího syna Johanna Evangelisty (1909–1940) jsou již jiné povahy. Jeho cesta po Německu v roce 1928 se v nich mění ve sled destinací, míst a spolucestujících [*MZA, G 399, k. 76, inv. č. 274*]. Cestování je již mnohem rychlejší, povrchnější, chybí hlubší obsah a komplexita, a lze-li soudit z povahy deníkových záznamů, soustředí se na výčet viděného, nikoliv na hlubší popis. Avšak i v jeho mnohem turističtějším popisu cest jsou celé stránky věnovány meteorologickým jevům či záznamům denních teplot, které svobodného pána Dalberga zajímaly. Kníže Emanuel Collalto se zase vzhledem ke své morganatické družce snažil cestovat tak, aby nebudil velkou pozornost. Jeho cestovní aktivity jsou sice různorodé, vykonal loveckou cestu do Afriky, zmíněny byly jeho pobyty v Paříži. Mezi jeho cestovními aktivitami ale nalezneme i cesty vysloveně turistické, v nichž je sled navštívených míst natolik rychlý, že hlubší poznání bylo nemožné [*Koumar* 2023].

Turismus však nemá ostré hranice [*Cohen* 1974], nepochybně existují i turisté, kteří hledají autenticitu namísto pouhého pasivního konzumování pseudozážitků, jež jim

¹² Rakouský korunní princ Rudolf proto ve své práci *Cesta po zemích východních* mluví o turistech, které pozoroval pod egyptskými pyramidami v Gíze vysloveně pohrdlivými slovy: „Kam velké stádo turistů s Baedekrem v ruce se valí, málo co jest původního, skoro vše se padělá a prodává cizincům za originály. Pyramidy jsou právě tak stáji turistů jako Rigi, a placení Beduinové se svými titěrnými hrami náleží do téhož oboru, jako dřevění kamzíci, všude ve Švýcarsku rozestavení“ [*Habsburský* 1884: 26].

¹³ Název Urbainovy práce je „L'idiot du voyage“, pod termínem idiot však myslí původní řecký význam slova, má tedy jít o „nováčka či novice: osobu nezkušenou nikoliv imbecilní“ [*Urbain* 2002: 10].

přisuzuje Daniel Boorstin [Boorstin 1964: 77–117]. V chování šlechty se tak často prolíná chování turistické s tím, co James Buzzard nazývá chováním antituristickým. Hrabě František Thun-Hohenstein si tak sice dělá legraci z turistů s nosem ponořeným do bedekrů při plavbě po Nilu [Thun-Hohenstein 1870: 30], na druhou stranu se často mění v turistu, který nevynechá jediný cíl z bedekru a na cestu z Jaffy po Svaté zemi využije dokonce služby cestovní kanceláře Thomase Cooka [Ibid.: 102].

Závěr

Cílem této studie byl popis a kategorizace cestovatelského chování šlechty v 19. století a počátkem 20. století. I když se ve vymezené době značně měnilo politické ovzduší a šlechta se na počátku 20. století dokonce ocitla ve zcela jiných státech, měly tyto skutečnosti na její cestování jen malý vliv. V textu jsem chtěl ukázat především, že velmi zjednodušující je vidění cestovatelských aktivit šlechty 19. století pouze jako aktivit turistických a antituristických, kde turista by měl pouze pasivně konzumovat zážitky a vyhledávat dojmy [Boorstin 1964: 77–117], zatímco antituristovy cíle jsou esteticky vyšší a motivy k cestě mnohem různorodější [Thompson 2019: 108–124]. Takové vidění lze sice podepřít na příkladu chování některých jedinců, není však zdaleka popisem všech forem cestování. Turistické chování do cestovatelských zvyků šlechty stále více proniká v průběhu 20. století, avšak ostatní formy cest (sportovní, diplomatické, vojenské či vědecké) zdaleka nemizí. S trochou odstupe by za antituristické bylo možné považovat pouze cesty poznávací a cesty za kulturou, neboť se opírají o estetické pozice a velkou znalostní základnu. I v nich však lze najít rysy ryze turistické, neboť jejich cílem jsou silné emoční zážitky či touha spatřit dobové celebrity.

Provedené rozdělení cestovatelských aktivit šlechty do devíti typů tudíž nemá ostré hranice. Jak jsme viděli v případě objevitelské výpravy hraběte Telekiho do Afriky, u jediné cesty mohlo jít o aktivitu sportovní (loveckou), objevitelskou i poznávací. I turistické aktivity mohly přecházet v poznávací či kulturní. Cestování šlechty tudíž lze jen stěží rozdělit striktně, v případě popsaných forem cestování jde spíše o vrstvy celého sociokulturního jevu, které se vzájemně na některých místech překrývají a někdy plynule přecházejí jedna do druhé.

Zdroje

Prameny

- Apponyi, Albert [2001]. *The Memoirs of Count Apponyi*. Safety Harbour: Macmillan.
- Apponyi, Henrik [1930]. *Úti- és vadásznaplóm Indiából és a Himalayából*. Budapest: György Varna.
- Apponyi, Rodolphe [1913]. *Vingt-cinq ans á Paris*. *Journal du Comte Rodolphe Apponyi*, I. Paris: Ernest Daudet.
- Dalberg, Friedrich Freiherr [1892]. *Palästina Ein Sommerausflug*. Würzburg, Wien: Leo Woerl Verlag.
- Dubský, Erwin [2022]. *Obeplutí světa s korvetou Erzherzog Friedrich 1874–1876*. Editor Filip Suchomel. Praha: UMPRUM.
- Habsburský, Rudolf [1884]. *Cesta po zemích východních*. Praha: Jan Otto.
- Höhnel, Ludwig Ritter von [2000]. *Over Land and Sea: Memoir of an Austrian Rear Admiral's Life in Europe and Africa, 1857–1909*. New York – London: Holmes and Meier Publishers.
- Höhnel, Ludwig von [1894]. *Discovery of Lakes Rudolf and Stefanie*. London: Longmans Green and Co.

- Humboldt, Alexander von [2018]. *Selected Writings. Edited and Introduced by Andrea Wulf*. New York: Everyman's Library.
- Chanler, William Astor [1896]. *Through Jungle and Desert. Travels in Eastern Africa*. New York: Macmillan.
- Mensdorff-Pouilly, Giselda [1950]. *Erinnerungen*, I. Soukromý archiv Isabely de Croÿ-Collalto, Susegana.
- Pálffy, Jan [1908]. Z mého deníku. Lovecká výprava do britské východní Afriky. *Les a lov* 1: 185–188, 205–208, 225–229, 280–283, 296–299, 312–314, 330–332, 347–349.
- Pálffy, Jan [1909]. Druhý výlet do Afriky. *Les a lov* 2: 150–152, 167–170, 182–184, 199–201, 214–217, 229–232, 246–249, 266–269, 281–284, 296–298, 314–315, 333–334, 355–358.
- Payer, Julius [2019]. *Expedice na Severní pól*. Praha: Dauphin
- Podstatsky-Lichtenstein, Karl [1929]. *Mein Leben als Jäger in Heimat und Afrika*. Leipzig: K. André Verlag.
- Sternberg, Adalbert Graf [1901]. *Meine Erlebnisse und Erfahrungen im Boerenkriege*. Berlin: Georg Reimer Verlag.
- Thun-Hohenstein, Franz Graf von [1891]. *Eine Orientreise*. Wien: F. Tempsky.
- Zičí, Josef – Cambálová, Daniela [2006]. *Denník grófa Jozefa Zičího z cesty po východnej Ázii v rokoch 1875–1876*. Trnava: Západoslovenské muzeum.

Archivní fondy

- Moravský zemský archiv Brno (MZA), G 399 Rodinný archiv Dalbergů.
- MZA, G 169 Rodinný archiv Collaltů.
- MZA, G 204 Rodinný archiv Blankensteinů, Batelov.
- MZA, G 343 Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů, Budkov.
- Moravské zemské muzeum (MZM), Knihovna, i. č. 1571.

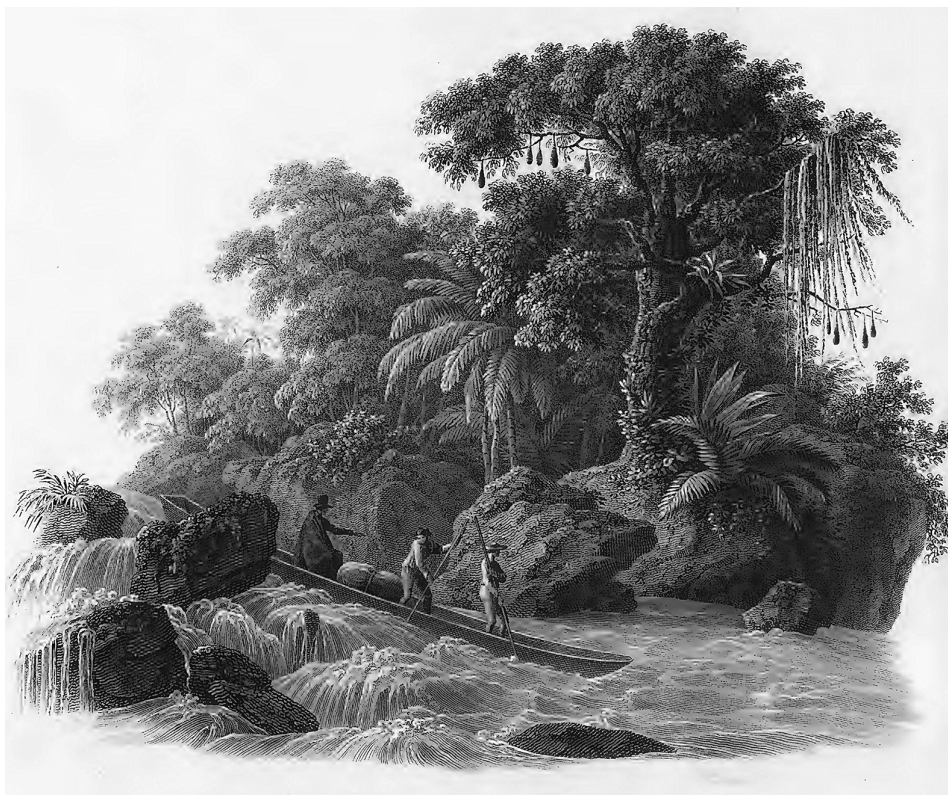
Literatura

- Antonín, Luboš – Mašek, Petr [2001]. *S mapou i puškou. Objevitelské a lovecké výpravy středoevropské šlechty*. Žďár nad Sázavou: Muzeum knihy.
- Banton, Michael [1998]. *Racial Theories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmunt [1995]. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth [2014]. *Dálková láska: životní formy v globálním věku*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bezený, Zdeněk [2020]. Šlechtická diplomacie 19. století mezi panovníky a rodícím se nacionalismem. In: Pavelec, Petr – Gaži, Martin – Hajná, Milena (eds.). *Vě znamení Merkura. Šlechta českých zemí v evropské diplomacii*. České Budějovice: NPU, s. 469–491.
- Binder, Filip [2020]. *Po stopách kultury, přírody i poznání. Zahraniční cesty rakouské šlechty mezi osvícenstvím a romantismem a jejich důsledky*. Praha: NLN.
- Binder, Filip [2022]. Cesty hraběte Františka Arnošta z Harrachu do Velké Británie. *Historica Olomouncensia* 62: 35–62.
- Bláhová, Lucie [2012]. Automobilismus v rodových albech jihomoravských zámků. In: Hořejš, Miloš – Křížek, Jiří a kol. *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894–1945*. Praha: Národní technické muzeum, s. 185–196.
- Boorstin, Daniel J. [1964]. *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. New York: Harper and Row.
- Borovička, Michael [2010]. *Velké dějiny zemí Koruny České. Tematická řada Cestovatelství*. Praha: Paseka.
- Cohen, Erik [1974]. Who is a Tourist? A Conceptual Clarification. *The Sociological Review* 22 (4): 527–555.
- Curtin, P. D. [1972]. British Images of Africans in the Nineteenth Century, In: Baxter, P. – Sansom, B. (eds.). *Race and Social Difference*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Fatsar, Kristóf [2017]. 'Enjoying country life to the full – only the English know how to do that!': appreciation of the British country house by Hungarian aristocratic travellers. In: Stobart, Jon (ed.). *Travel and the British Country House: Cultures, Critiques and Consumption in the Long Eighteenth Century*. Manchester: Manchester University Press, s. 145–167.
- Figes, Orlando [2021]. *Evropané. Tři slavné životy a vznik kosmopolitní kultury*. Praha – Plzeň: Dobrovský-Beta.
- Freller, Thomas [2007]. *Adlige auf tour. Die Erfindung der Bildungsreise*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag.

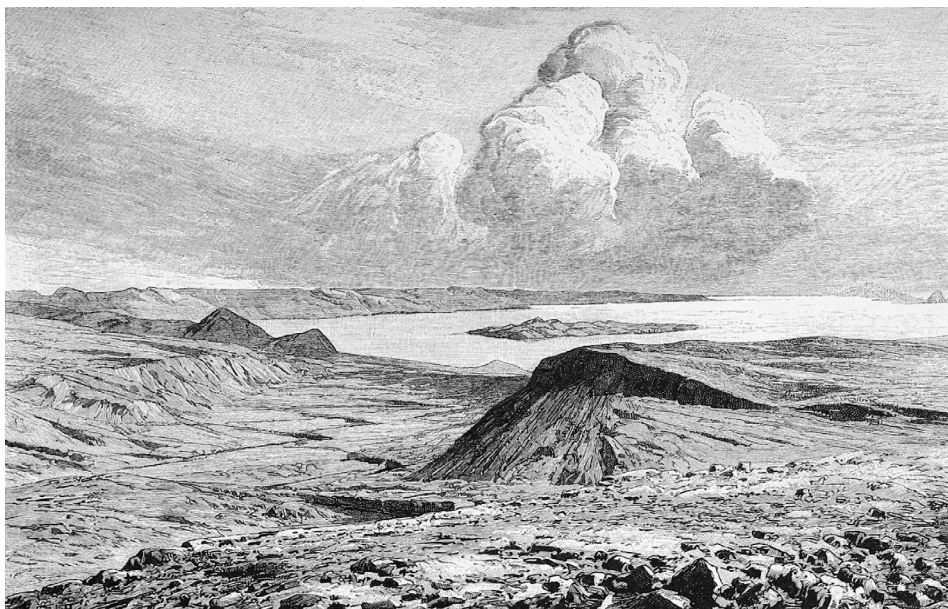
- Glant, Tibor [2012]. A Hungarian aristocrat in Civil War America: Count Béla Széchenyi's 1862 study trip to the United States of America. *Studies in Travel Writing* 16 (3): 287–301.
- Glassheim, Eagle [2012]. *Urození nacionalisté. Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*. Praha: Garamond.
- Goeldner, Charles R. – Brent Ritchie, J. R. [2014]. *Cestovní ruch. Principy, příklady, trendy*. Brno: Biz Books.
- Hamannová, Brigitte [1993]. *Rudolf, korunní princ a rebel*. Praha: Odeon.
- Hojda, Zdeněk [2024]. Kavalírská cesta v 19. století. In: Hojda, Zdeněk – Bendová, Eva. *Léta putování. Člověk na cestách v dlouhém 19. století*. Praha: Academia, s. 37–45.
- Horčíčka, Václav – Županič, Jan [2017]. *Šlechta na křižovatce: Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století*. Praha: Agentura Pankrác.
- Hořejš, Miloš [2014]. Oldřich Ferdinand Kinský (1893–1938). In: Hořejš, Miloš a kol. *Jiří Kristián z Lobkovicz. Aristokrat s duší závodníka*. Praha: Mladá fronta, s. 136–151.
- Hořejš, Miloš – Křížek, Jiří [2014]. *Zámek s vůní benzínu. Automobily a šlechta v českých zemích do roku 1945*. Praha: Mladá fronta.
- Illiffe, John [2001]. *Afrika a Afričané. Dějiny kontinentu*. Praha: Vyšehrad.
- Imperato, Pascal James [1998]. *Quest for the Jade Sea. Colonial Competition Around an East African Lake*. Boulder: Westview Press.
- Jelínková-Homolová, Dita [2017]. *Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948*. Praha: NLN.
- Kósa, László [1999]. *Badeleben und Kurorte in Österreich-Ungarn*. Budapest: Holnap.
- Koumar, Jan [2022]. Morganatický sňatek aristokrata druhé poloviny 19. století jako sociální deviace: příklad Emanuela Collalto e San Salvatore. *Historická sociologie* 14 (2): 105–119.
- Koumar, Jan [2023]. Tourism of Aristocracy in the Second Half of the 19th Century. The Case of Emanuel Collalto e San Salvatore. *Moderní dějiny* 31 (1): 9–34.
- Leed, Eric. J. [1991]. *The Mind of the Traveller. From Gilgamesh to Global Tourism*. New York: Basic Books.
- Lilti, Antoine [2017]. *The Invention of Celebrity 1750–1850*. Cambridge: Polity Press.
- Macková, Marie [2013]. Voják 19. století na cestách. Putování Karla Gustava Wilhelma prince Hohenlohe-Langenburg Evropou. *Theatrum Historiae* 12: 93–122.
- Magne, Matthieu [2017]. *À Teplitz et dans le monde. Les Clary-Aldringen: une maison princière dans l'Europe des Habsbourg au temps des révolutions*. Paris: Comue.
- Mátéová, Timea – Bányaszová, Katarína [2016]. Andrásyovci jako vášniví poľovníci. In: Vavřínová, Valburga – Županič, Jan – Bányaszová, Katarína (eds.). *Volný čas objektivem šlechty*. Praha: NPU, s. 20–39.
- Muir, Rory [2019]. *Gentlemen of Uncertain Fortune. How Younger Sons Made Their Way in Jane Austen's England*. New Haven – London: Yale University Press.
- Patočka, Jaromír – Hořejš, Miloš [2022]. *Hieronymus Colloredo-Mannsfeld. Životní cesta rakousko-uherského námořního důstojníka*. Praha: Národní technické muzeum.
- Pavelec, Petr [2020]. Heinrich Coudenhove-Kalergi v labyrintu diplomatických misí, duchovních cest a rodové paměti. In: Pavelec, Petr – Gaži, Martin – Hajná, Milena (eds.). *Ve znamení Merkura. Šlechta českých zemí v evropské diplomacii*. České Budějovice: NPU, s. 632–657.
- Plavec, Michal [2012]. Sascha Kolowrat a letectví. In: Hořejš, Miloš – Křížek, Jiří a kol. *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894–1945*. Praha: Národní technické muzeum, s. 203–208.
- Raptis, Konstantinos [2017]. *Die Grafen Harrach und ihre Welt 1884–1945*. Wien: Böhlau Verlag.
- Rogers, E. T. (ed.) [1896]. *Speeches on Questions of Public Policy by John Bright*. London: MacMillan.
- Roche, Daniel [2003]. *Les circulations dans l'Europe moderne: XVIIe–XVIIIe siècle*. Paris: Fayard, Kindle edition.
- Slabová, Markéta [2016]. Hic sunt leones. Lovecké výpravy na černý kontinent. In: Vavřínová, Valburga – Županič, Jan – Bányaszová, Katarína (eds.). *Volný čas objektivem šlechty*. Praha: NPU, s. 40–62.
- Slabová, Markéta – Slaba, Martin [2014]. *Poslední ráj Adolfa Schwarzenberga*. Praha: NZM.
- Slobodník, Martin (ed.) [2009]. *Našinec v Oriente: cestovatelia zo Slovenska a Čiech v Ázii a Afrike (19. stor. – 1. pol. 20. stor.)*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Soroka, Martina [2017]. *The Summer Capitals of Europe, 1814–1919*. New York – London: Routledge.
- Spode, Hasso [2012]. Historie dějin cestovního ruchu. In: Štemberk, Jan a kol. *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov: NTP, s. 15–32.

- Suchomel, Filip – Suchomelová, Marcela [2006]. *Námořní deník Erwina Dubského: Sběrka albuminových fotografií ze 70. let 19. století z Japonska*. Brno: NPU.
- Štemberk, Jan [2013]. Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století. *Historická sociologie* 5 (1): 75–88.
- Thiessen, Hillard von [2010]. Diplomatie vom type ancien. Überlegungen zu einem Idealtypus des frühneuzeitlichen Gesandtschaftswesens. In: Thiessen, Hillard von – Windler, Christian (eds.). *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*. Wien: Böhlau Verlag, s. 471–503.
- Thompson, Carl [2019]. Nineteenth-Century Travel Writing. In: Das, Nadini – Young, Tim. *The Cambridge History of Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 108–124.
- Tomášek, Petr [2009]. Sběratel, umělecký historik a šlechtic Christian ze Salm-Reifferscheidtu. In: Kroupa, Jiří – Šeferisová Loudová, Michaela – Konečný, Lubomír (eds.). *Orbis artium: K jubileu Lubomíra Slavička*. Brno: Masarykova univerzita, s. 739–753.
- Urbain, Jean-Didier [2002]. *L'idiot du voyage. Histoires de touristes*. Paris: Payot.
- Windisch-Graetz, Ghislaine [1998]. Alžběta. „Rudá vévodkyně“. *Život vnučky Františka Josefa I.* Praha: Brána.
- Winkelhoferová, Martina [2011]. *Viribus unitis: císař a jeho dvůr: nový pohled na Františka Josefa*. Praha: Ikar.
- Wulf, Andrea [2016]. *Vynález přírody. Dobrodružství zapomenutého objevitele Alexandra von Humboldta*. Praha: Dobrovský.
- Zuelow, Eric G. E. [2016]. *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave.
- Županič, Jan [2006]. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Pankrác.

*Jan Koumar (*1978) vystudoval na Fakultě humanitních studií UK obor Historická sociologie a doktorský obor Aplikovaná etika. Zabývá se tématem etiky každodenního chování a historií šlechty 19. a 20. století.*

Plavba prince Maximiliana Wied-Neuweid po brazilské řece Tietê (Maximilian zu Wied-Neuweid. Reise nach Brasilien in den Jahren 1815 bis 1817. Frankfurt am Main: Henrich Ludwig Brönnner, 1821, s. 128)

Jižní cíp Rudolfova jezera (Ludwig von Höhnel. *Discovery of Lakes Rudolf and Stefanie*. Volume II. London: Longmans and Greens, 1984, s. 93)

Hrabě Rudolf Salm-Reifferscheidt a jeho trofej v Habeši 1908 (Rudolf Salm, Abessinien I., Moravské zemské muzeum v Brně, i. č. 1571 sign. III-58/1)

Vývoj představ o klasifikaci předstátních společností

MAREK NĚMECKÝ *

The Development of Ideas About the Classification of Pre-State Societies

Abstract: The topic of this essay is the development of ideas of socio-political typology of pre-state societies. We began by pointing out the anchoring of these typologies in neo-evolutionist conceptions of development, particularly Sahlins and Service's distinction between general and specific evolution. We then introduced Kalervo Oberg's conceptions, which are significant in establishing the concept of chiefdom. This is followed by Elman Service's interpretation of the classical sociopolitical typology, which distinguished between bands, tribes, chiefdoms and states. Service's typology, which classified societies on the basis of the complexity of their political organization, is contrasted with Morton Fried's approach, which divided societies in terms of the criterion of social inequality into egalitarian, ranked, stratified, and state. The interpretation of the classifications of forms of sociopolitical organization is concluded by the approach of Allen Johnson and Timothy Earle, who chose the geographical size of a given political unit as the key criterion. We consider this last typology to be the most fruitful, with the advantage of avoiding controversial concepts such as tribe and classifying societies using more logical criteria that better capture the logic of the gradual increase in political complexity.

Keywords: sociopolitical typology; chiefdom; sociopolitical complexity; social hierarchy; neoevolutionism; general evolution; specific evolution; Elman Service

DOI: 10.14712/23363525.2026.6

Sociopolitická typologie dělí historicky existující formy politických útvarů na tlupy, kmeny, náčelnictví a státy je spojována zejména s Elmanem R. Servicem. Cílem této stati pak je analyzovat její ideové zakotvení v doktrínách antropologického neoevolucionismu poloviny 20. století.

Neoevolucionistická východiska

Klasikové americké kulturní antropologie vycházející z Boasovy školy odmítli velké teorie klasického evolucionismu 19. století (Morgan, Spencer). Intelektuální hegemonie Boasovy školy vedla k marginalizaci zkoumání problematiky evoluce v americké antropologii první poloviny 20. století. Téma sociokulturní evoluce bylo v USA rehabilitováno dílem Leslie Whita. Nicméně Whiteovo pojetí evoluce příliš připomínalo unilinerární pojetí vývoje typické pro klasické evolucionisty 19. století. Byl to teprve Julian Steward, který přišel s více empiricky ukotveným výzkumným programem tzv. kulturní ekologie [Steward 1955]. Ten byl založen na konceptu multilineární evoluce. Kulturní typy se vyví-

* Mgr. Marek Německý, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta humanitních studií, Pátkova 5, Praha 8 Libeň. E-mail: marek.nemecky@fhs.cuni.cz

její v reakci na adaptaci na přírodní prostředí, ve kterém se nacházejí. Neoevolucionista pak komparuje jednotlivé vývojové stezky a hledá podobné kauzální mechanismy vývoje v podobných prostředích. Rozhodující roli při adaptaci dané kultury na přírodní prostředí pak hraje technoeconomický subsystém, neboť je to úroveň technických inovací, která limituje rozsah institucionálních a ideologických modalit, které má daná kultura či společnost k dispozici. Praktickým příkladem aplikace metody multilineární evoluce je například Stewardova analýza vzniku a vývoje raných civilizací [Steward 1955: 178–209].

Elman Service spolu s Marshalllem Sahlinsem navázali na Whitea a Stewarda a rozvíjeli neoevolucionistickou teorii v jimi sestaveném sborníku *Evolution and Culture* [Sahlins – Service 1960].¹ Sahlins a Service rozlišili obecnou a specifickou evoluci jako dva aspekty evolučního procesu. Evoluce „na jedné straně vytváří diverzitu skrze adaptivní modifikace: nové formy se diferencují ze starých. Na straně druhé evoluce generuje pokrok. Vyšší formy vznikají z nižších a překračují je“ [Sahlins – Service 1960: 13]. Specifický rozměr evoluce se týká právě onoho procesu adaptace na dané prostředí, zatímco obecný rozměr evoluce představuje uspořádání vývojových forem do jednotlivých stádií podle kritéria evolučního pokroku.

V rámci specifické evoluce tedy stopujeme vývojové stezky a adaptační a selekční mechanismy, pomocí kterých dané kulturní rysy vznikly. Studujeme empiricky zachytitelné vývojové linie. Zkoumáme zde mechanismy vynalézání, kulturní difúze a kulturní adaptace obecně [Sahlins – Service 1960: 24]. Nicméně daná jedinečná kultura může být natolik perfektně adaptovaná na své okolí, že zkostnatí a nebude schopná dalšího vývoje. Elman Service dokonce formuloval tezi, známou jako *zákon evolučního potenciálu*: „Čím více je daná forma v daném evolučním stádiu, tím menší je potenciál jejího přechodu do dalšího stádia“ [Sahlins – Service 1960: 97]. Klíčovým měřítkem pokroku tedy není míra adaptace na dané prostředí, kterou se zabýváme v rámci studia specifické evoluce. Service mluví o fenoménech fylogenetické a lokální diskontinuity pokroku [Sahlins – Service 1960: 98–99]. Nové formy, které představují vývojovou tranzici k vyššímu stádiu nevznikají většinou z předchozích nejvíce adaptovaných forem.

Sahlinsovo a Servicovo dílo stále odráží optimismus šedesátých let, neboť jsou přesvědčeni, že v rámci studia obecné evoluce můžeme mluvit o obecném pokroku, „kterým si můžeme být absolutně, objektivně a nemoralisticky jisti“ [Sahlins – Service 1960: 27]. Pojetí obecné evoluce navazuje na Whitea a je podobné i Parsonsovu pojetí tzv. kybernetické hierarchie řízení. Obecná kulturní evoluce je chápána na základě polarity energie versus informace. Pokrok představuje schopnost vzdorovat entropickým procesům prostřednictvím lepší organizace energie v systému. Vyšší schopnost využívat energii uvolněnou z přírody je podmíněna vyšším stupněm organizace a integrace, a tedy ztrátou entropie a nárůstem informace v kulturním systému jako celku. Na základě těchto kritérií pak můžeme v rámci studia obecné evoluce konstruovat takzvaná vývojová stádia. Pokud jde o perspektivu sociopolitické integrace tak nejnižší míru organizace a zároveň schopnosti uvolňovat z přírody energii mají tlupy lovců a sběračů, o něco vyšší zahrádkářské a pastevecké kmeny, ještě vyšší náčelnictví. Dále následují archaické státy a nejvyšší stádium pak představují v rámci industriální společnosti národní státy [Sahlins – Service 1960: 37]. Tato

¹ Vedlejšími přispěvateli byli také Thomas G. Harding a David Kaplan, předmluvu napsal Leslie White, nicméně dílo se standardně cituje s autory Sahlins, Service [Sahlins – Service 1960]. Názvy kapitol neobsahují autory.

stádia jsou ale konstrukty, podle kritérií obecného evolučního pokroku. Neimplikují unilineární sekvenci vývoje, například archaické státy nemusí nutně vznikat z komplexních náčelnictví. Naopak Serviceho zákon evolučního potenciálu implikuje vyšší pravděpodobnost opaku. K přechodu k dalšímu vývojovému stádiu často dojde mimo dosavadní vrchol vývoje. Zatímco ve specifické evoluci jde o adaptaci zvláštní společnosti na dané prostředí, měřítkem obecné evoluce není míra specializované adaptace, nýbrž všeobecná adaptační schopnost. Zde se opět vynořuje podobnost s Parsonsovou teorií evolučních obecnin.

Sahlins shrnuje tři základní rysy konceptu obecné evoluce a implicitně i tři základní kritéria evolučního pokroku: „obecná kulturní evoluce je přechod od nižšího stupně k vyššímu z hledisek: transformace energie, stupně integrace a všeobecné adaptační schopnosti“ [Sahlins – Service 1960: 38].

Předchůdci sociopolitické typologie

Zrození pojmu náčelnictví Obergova klasifikace politických systémů Jižní a Střední Ameriky

Elman Service převzal koncept náčelnictví od Kalerva Oberg [Oberg 1955]. Oberg klasifikoval typy sociální struktury u nížinných kmenů Jižní a Střední Ameriky. Rozlišil dva typy struktury:

1. Vertikální segmentaci podél příbuzenských linií.
2. Horizontální segmentaci, kterou nazývá sociální stratifikace. [Oberg 1955: 477]

Sociální stratifikace souvisí s nerovným přístupem k ekonomickým zdrojům a může se vyskytovat i v egalitárních kmenových systémech tam, kde je možné získávat zdroje pomocí kontaktů s více vyspělými společnostmi. Například v Severní Americe náčelníci obchodovali s kožešinami s Evropany a tím získávali exkluzivní ekonomické zdroje. Z Obergovy typologie nepřímo vyplývá, že mohou existovat společnosti, které jsou segmentované vertikálně (různé rody mají různou váhu), ale ekonomicky egalitární. Zde se nabízí příklad Tikopie v době výzkumu Raymonda Firtha. Naopak mohou existovat společnosti příbuzensky rovnostářské (neexistují privilegované rody), ale ekonomicky stratifikované. Zde se nabízí příklad Sumeru.

Oberg [Oberg 1955: 473] rozlišil u nativních společností předkolumbovské Ameriky šest typů sociálních struktur:

1. homogenní kmeny,
2. segmentované kmeny,
3. náčelnictví,
4. feudální systémy,
5. městské státy,
6. teokratické říše.

Politické formace řadí od nejméně komplexní k nejvíce komplexní.

Z této typologie se nám jako nejvíce inovativní jeví koncept homogenního kmene a koncept náčelnictví. Koncept homogenního kmene můžeme pochopit v opozici vůči konceptu segmentovaného kmene a koncept náčelnictví v opozici vůči konceptu stře-doamerického předkolumbovského feudálního státu.

Homogenní kmeny se vyznačují tím, že nemají žádné pojmenované korporátní podjednotky typu klanů, moiety či rodů. Skládají se pouze z nukleárních či rozšířených rodin.

Kmen je integrován vědomím společného původu, směnou manželek a darů a společnými rituály. Příkladem je například Nambikwara v Brazílii [Oberg 1955: 477].

Homogenní kmeny klasifikuje Oberg do pěti podtypů:

1. Volně integrované skupiny rodin
2. Volně integrované skupiny tlup
3. Jedna velká tlupa
4. Vesnice tvořící jeden kmen
5. Kmen skládající se z více vesnic [Oberg 1955: 478]

Struktura homogenního kmene umožňuje podle Oberga tranzici od egalitární společnosti ke společnosti třídně stratifikované bez hodnostářského mezistádia. Je tomu tak proto, že homogenní forma kmene brání vzniku klanů a rodových linií. V důsledku dálkového obchodu nebo válečnictví tak může vzniknout elita, která je od populace odlišitelná svým socioekonomickým statusem nikoli urozeností rodové linie [Oberg 1955: 477]. Tento Obergův postřeh je velmi pozoruhodný, neboť předjímá Yoffeeho kritiku neoevolucionistických stádií vývoje. Yoffee totiž tvrdí, že v Mezopotámii došlo ke vzniku městské stratifikované společnosti přímo z egalitární společnosti bez mezistádia náčelnictví.

Segmentované kmeny se vyznačují tím, že se skládají z pojmenovaných unilineárních příbuzenských podjednotek (moiet, klanů, rodů). Vznikají tam, kde je potřeba klasifikovat skupiny nikoli jednotlivce [Oberg 1955: 483].

Nejvýznamnější konceptuální inovací je Obergův koncept náčelnictví. Náčelnictví jsou:

ovládaná svrchovaným náčelníkem, pod jehož kontrolou jsou distrikty a vesnice řízené hierarchií podřízených náčelníků. Definičním rysem tohoto typu politické organizace je, že náčelníci mají soudní moc urovnávat spory a přestupce trestat dokonce i smrtí. Dále mají moc rekrutovat muže a zásoby pro válečné účely. [Oberg 1955: 484]

Náčelnictví se vyznačují absencí armád, administrativních těles a podřízených kmenů platících tribut. Legitimizace politické moci je založena na společném kmenovém původu. Protikladem náčelnictví jsou feudální státy, kde je kmenová jednota nahrazena systémem nevolnické závislosti, populace je zde tedy znevolněna. Objevuje se specializované kněžstvo a dědičná nobilita [Oberg 1955: 484–485].

Náčelnické systémy jsou tedy hierarchické systémy v rámci jednoho kmene, náčelník se spoléhá na svou tradiční legitimitu a nemá přitom k dispozici korporátní donucující instituce typu armády. Oberg tedy nejen jako první formuloval koncept náčelnictví, navíc jeho definice se mi jeví jako velmi vhodná, umožňující odlišit kmenová náčelnictví typu Tikopie od protostátů typu Havaje nebo Velké Moravy. Představuje tak účinnou obranu proti nadužívání pojmu náčelnictví zejména v archeologické literatuře.

Klasická formulace sociopolitické typologie od Elmana Service

Elman Service navázal na toto rozlišení ve své knize *Primitive Social Organization* [Service 1962], kde představil slavnou sociopolitickou typologii. Politické útvary v rámci lidských dějin rozlišil na tlupy, kmeny, náčelnictví a státy.

Tlupa jako forma sociokulturní integrace

Směna žen jako klíčový mechanismus sociální integrace na úrovni tlup

Elman Service analyzuje vznik sociality spojený se vznikem kultury při vzniku člověka z jeho předků z řad primátů. V této souvislosti se pokouší o revizi výkladů incestního tabu. Zatímco u antropologů 19. století spočívala klíčová funkce incestního tabu v regulaci sexuality, pro Service je primární mechanismus směny žen. S podobnou myšlenkou přišel již Levi-Strauss, podle kterého byly primitivní společnosti založeny na třech typech směny: směně zboží, informací a žen.

Service ve svém výkladu počátků sociálního řádu vychází z koncepce patrilokální tlupy Juliana Stewarda. Ovšem považuje za vhodné ji přejmenovat na tlupu patrilokální, tedy takovou formu sociální organizace, kde žena přichází do tlupy svého manžela. Ve shodě se Stewardem považuje patrilokální/patrilokální tlupu za základní jednotku sociální organizace. Samotné tlupy jsou ovšem malé a nejsou schopny samostatné sexuální ani ekonomické reprodukce. Navíc tlupa se nachází v „hobbesovské mezinárodní anarchii“, kdy je vystavena konkurenci a nájezdům sousedních tlup. Proto vzniká potřeba vytvářet mezitlupové „mezinárodní“ čili intersociální vztahy. Základním mechanismem vytváření takovýchto aliancí představuje sdílení statků a vzájemné obdarovávání se. Dary jsou dávány zdánlivě nezištně, ale obsahují v sobě závazek recipacity v delší budoucnosti [Service 1962: 42].

Skupina, která více participuje na sdílení a vzájemném obdarovávání se, vytváří více aliancí a spojenectví, a tudíž disponuje oproti svým konkurentům selektivní výhodou. Vytváření aliancí tak představuje nutnou podmínku přežití tlup či skupin.

Sňatkové aliance pomáhají vytvářet velmi silná sociální pouta. Směna žen se tak stala jedním ze základních mechanismů regulace intersociálního mezitlupového prostředí. Manželství pro Service představuje uspořádání, jehož základní funkcí je dát stabilitu sexuálnímu párování mezi muži a ženami. Manželství je příčinou dělby práce mezi pohlavími, de facto jediné formy dělby práce, která existuje na úrovni tlup. Muži typicky loví a bojují, ženy vaří a pečují o děti. Service upozorňuje, že z tohoto důvodu jsou společnosti lovců a sběračů většinou monogamní [Service 1962: 44].

Klíčovou charakteristickou patrilokální tlupy je exogamie, tedy skutečnost, že muži si vybírají partnerky z jiných tlup a přivádějí si je do vlastní tlupy, zatímco ženy jsou dávány druhým tlupám a vychovávají své děti v tlupách svých manželů. Exogamie plní podle Service důležité funkce:

1. Exogamie snižuje pravděpodobnost konfliktů mezi muži z důvodů žárlivosti (intrasociální funkce).
2. Exogamie napomáhá vytváření aliancí mezi tlupami (intersociální funkce).

Zatímco incestní tabu má intrasociální funkci, neboť zabráňuje sexuálnímu životu mezi příbuznými uvnitř tlupy; exogamie má intersociální funkci, neboť reguluje vztahy mezi tlupami. Podle Service má exogamie primární význam. Funkce incestního tabu jsou do značné míry odvozeny od smyslu instituce exogamie a mají tedy spíše sekundární charakter. Service například rozvíjí úvahu, že jednou z funkcí incestního tabu je snížit emocionální ztrátu mužů při darování sester a příbuzných žen jiné skupině [Service 1962: 44–46].

Service se pokouší zodpovědět otázku, proč má většina tlup patrilokální charakter. Shledává následující vysvětlení:

1. Patrilokalita může být důsledkem přirozeně dominantního charakteru mužů.
2. Muži jsou více ekonomicky důležití pro tlupu, protože jsou lovci, navíc lov má kooperativní charakter. Lovci musí být sehraní a směna mužů namísto směny žen by mohla tento mechanismus narušovat.
3. Tlupy čelí vojenské konkurenci dalších tlup, boj je ještě více kooperativní aktivitou než lov. Proto vznikají jakási mužská bratrstva jako instituce sloužící ke koordinaci těchto mužských aktivit.

Tyto skutečnosti vedou k tomu, že fraternity mužů představují základní zdroj sociální koheze tlupy. Ženy naopak mají charakter „likvidní položky“, kterou si tlupy vzájemně směňují [Service 1962: 47–48].

Kmeny jako forma sociokulturní integrace

Vznik kmenů jako nové formy sociální integrace je, podle Service spojen s neolitickou revolucí a usedlým způsobem života. V paleolitu kmeny neexistovaly, protože ekologické prostředí neposkytovalo dostatek produktů pro obživu většího množství obyvatel na daném území. Vznik kmenů byl tedy spojen s nárůstem hustoty obyvatelstva. Zde Service v podstatě přebírá Durkheimův argument, podle kterého vyšší hustota obyvatelstva vede k nárůstu morální hustoty, tedy počtu interakcí a vytváří tak komplexnější sociální formy. Soužití většího počtu lidí na omezeném teritoriu tak vytváří potřebu vzniku nových forem sociální integrace. Na úrovni kmenů tak vznikají pankmenové sodality, tedy instituce, které kmen integrují.

Service [Service 1962: 113] dělí sodality na příbuzenské a nepříbuzenské. Mezi příbuzenské sodality zařazuje klany, mezi nepříbuzenské pak řadí věkové kohorty mladíků inicializovaných ve stejnou dobu, tajné společnosti či společnosti bojovníků. Termín sodality má původně teologické kořeny, etymologicky vychází z latinského *sodalīs*, které do češtiny překládáme jako druh, přítel, společník. Latinské *sodalitas* pak označuje družstvo, přátelství či sdružení. V církevních dějinách se rozlišovalo mezi modalitami a sodalitami, kdy modalities označovaly standardní regionální struktury církve (například diecéze) zatímco sodality označovaly mnišské řády, které působily mimo regionálně stupňovanou církevní soustavu [Wikipedia 2020]. Do antropologického jazyka zavedl tento termín Robert Lowie [Lowie 1948: 14], nicméně výrazně ho prosadil teprve Elman Service. Ten ovšem pozměnil význam tohoto pojmu, zatímco pro Roberta Lowie znamenala sodalita formu sdružení založenou na jiném než příbuzenském principu, Service považoval za vhodné rozšířit pojem sodalita i o klany, protože klany mají často ne-lokální charakter odlišný od rezidenčních skupin. Service definuje sodalitu jako „jiné než na rezidenci založené sdružení, které má jisté funkce či účely“ [Service 1962: 21].

Vznik sodalit je důsledkem tlaku na nové integrační mechanismy spojené se vznikem usedlého způsobu života. Počet obyvatel roste a společenský řád již nemůže být udržován mechanismy exogamní reciprocity v rámci směny žen. Přesto je právě pro kmeny typický jejich egalitární charakter. Nemají v čele žádného nositele politického úřadu, ani nedisponují donucujícím aparátem armády či policie. Všechny rodové linie mají stejnou váhu, neexistuje zde dělení na aristokratické a běžné rody, jako je tomu u náčelnických

forem politických útvarů. Na druhé straně představují ovšem kmeny mnohem komplexnější instituce než tlupy, i ty nejjednodušší kmeny se skládají z mnoha rodových segmentů a teprve tyto segmenty se skládají z rodin.

Protože je sodalita odlišná od rezidenční skupiny, musí si nějakým způsobem udržovat svou identitu. Sodalita proto má své jméno, insignie a společné ceremonie. Příbuzenské sodality, jako například klany, jsou typické pro společnosti s unilineálním odvozováním původu, tedy pro patrilineální nebo naopak matrilineální společnosti. Naopak nepřibuzenské sodality jsou typické pro tzv. kompozitní kmeny, tedy společnosti, kde není jedna linie odvozování původu [Service 1962: 118].

Vznik sodalit je spojen s existencí skupiny v mezi-skupinovém, „mezinárodním“ prostředí. Skupina musí totiž obstát nejen v přírodním prostředí, ale i ve střetech s konkurenčními skupinami. Právě nutnost obstát v této „zahraničně politické“ soutěži stimuluje vznik celo-kmenových sodalit. Kmenové válečnictví ovšem má specifický charakter. Jeho cílem není trvalé ovládnutí jiné skupiny, jako je tomu u pokročilejších forem náčelnictví či státu. Takováto okupace by byla příliš nákladná a přírodní prostředí by neposkytovalo dostatek prostředků k obživě nově vzniklých velkých agregátů osob. Smyslem válečnictví je tedy spíše zastrašit a odradit konkurenční skupinu. Proto mají kmenové války podobu nájezdů a terorizování sousedních skupin. K tomu slouží praktiky kanibalismu, lovců hlav, mučení a znásilňování příslušníků konkurenční skupiny. Jedná se o válku nervů, kdy je cílem prostřednictvím tohoto teroru odradit konkurenční skupinu od využívání vzácných zdrojů, které potřebuje vlastní skupina [Service 1962: 114–115].

Náčelnictví

Z hlediska kritéria obecné evoluce představuje náčelnictví vyšší stupeň sociokulturní integrace než kmenové společnosti. Tato forma politického tělesa je charakterizována „vše prostupující nerovností osob a skupin ve společnosti“ [Service 1962: 154]. „Náčelnictví jsou redistributivní společnosti s permanentní centrální agenturou koordinace“ [Service 1962: 144].

Společenský a politický život se odehrává kolem ohniska tvořeného centralizovanou institucí koordinace – úřadem náčelníka. Postavení jedinců a rodů ve společenské hierarchii je dáno jejich genealogickou blízkostí centrálnímu náčelníkovu rodu. Service klade velký důraz na vůdcovské schopnosti osoby náčelníka. Samotná tranzice od kmenové společnosti k náčelnictví je zapříčiněna právě inovativními činy výrazných osobností, které vyniknou v organizaci veřejných prací (stavba zavlažovacích kanálů menšího rozsahu), redistribuce či obranných aktivit. Významná osoba, která vynikne ve veřejné službě, získává vysoký společenský status. Ten si snaží zajistit nejen pro sebe, ale i pro svou rodinu a rod. Postupně je tak neformální vůdcovství transformováno do podoby dědičného náčelnického úřadu. Od něj se potom odvíjí vznik celé hierarchie hodnotností jednotlivých rodů. Nicméně primární příčinou je právě charismatický inovativní čin původně neformálního vůdce, ze kterého se stává nositel úřadu náčelníka. Vznik hierarchické hodnotářské společnosti je tedy důsledkem, nikoli příčinou existence centrálního redistribučního centra – úřadu náčelníka [Service 1962: 149–150].

Elman Service popisuje societální přechod k náčelnictví v zásadě dle Durkheimova modelu přechodu od společností s mechanickou ke společností s organickou solidaritou.

Kmenové společnosti mají nízkou hustotu obyvatelstva, a tedy i nízký stupeň dělby práce. S nárůstem počtu obyvatel roste hustota zalidnění a velikost společenských agregátů. K obživě rostoucí populace je třeba vyšší produktivita. Lidé navíc obývají rozmanitá ekologická prostředí, která se hodí pro produkci různých plodin. Podmínkou růstu produktivity je růst dělby práce. Nicméně vyšší míru dělby práce nelze založit na pouhé reciprocitě směny, nýbrž vyžaduje nějakou centrální agenturu zajišťující redistribuci. V důsledku toho vzniká prostor pro vznik centrální redistributivní agentury – úřadu náčelníka. Ve smyslu Karla Polanyi představuje tedy vznik náčelnictví přechod od směny tlup a kmenů založené na reciprocitě k více koordinované formě směny – centrální redistribuci. Skutečnost, že potraviny jsou centrálně redistribuovány, umožňuje uvolnění části populace ze zemědělské produkce. Z nich se pak stávají řemeslníci, popřípadě jiní specialisté (bojovníci, kněží). Tito specialisté totiž mají zajištěnou obživu na dvoře náčelníka z vybíraného tributu [Service 1962: 143–144].

Náčelnictví umožňují přechod od společností s mechanickou solidaritou ke společnostem s organickou solidaritou, a to tím, že vytváří podmínky pro rozvoj dvou druhů dělby práce. Prvním typem je dělba práce plynoucí ze směny mezi zemědělci z rozmanitých ekologických nik. Teritoria náčelnictví totiž zabírají rozmanitá ekologická prostředí – různé typy půdy, různé klimatické podmínky apod. Různé typy půdy se hodí pro pěstování odlišných plodin, a to stimuluje rozvoj dělby práce. Dochází tedy k diferenciaci pěstovaných plodin a specializaci jednotlivých zemědělců na ně. Druhým typem dělby práce je potom dělba práce mezi jednotlivci, zejména vydělení se řemeslníků a jiných specialistů z rolnické populace [Service 1962: 145].

Míra směny mezi takto diferencovanými zemědělci a mezi zemědělci, řemeslníky a specialisty závisí podle Elmana Service na dvou faktorech. Prvním faktorem je stupeň usedlosti populace (stabilita rezidence) a druhým faktorem je míra ekologické diferenciacie teritoria. Tam, kde jsou tyto podmínky splněny, vzniká potřeba vyšší míry směny a redistribuce, a to stimuluje potřebu vůdce, který danou distribuci řídí [Service 1962: 146].

Nicméně společnosti nečelí adaptačním výzvám pouze ve vztahu k environmentálnímu prostředí, nýbrž nacházejí se také v intersocietálním prostoru, kde musí čelit tlaku jiných konkurenčních společností. V tomto ohledu představuje vznik centrální koordinací instituce nespornou adaptační výhodu. Válka je svým způsobem koordinovanou aktivitou a centrálně řízení bojovníci bývají zpravidla úspěšnější než autonomně postupující skupinky. Vnější hrozba je tedy důležitým stimulem pro tranzici směrem k centrální autoritě. Naopak, pokud vnější hrozba pomine, může dojít k zániku funkcionální potřeby náčelnictví a k jeho fragmentaci na méně centralizované politické formy. Příkladem jsou Maoři z Nového Zélandu, kteří přišli z Polynésie, kde byli zvyklí na centralizované náčelnictví. Po migraci na Nový Zéland však absence vnější hrozby a nezměrné neobsazené teritorium vedly k fragmentaci centralizovaných náčelnictví a jejich rozpadu na méně centralizované politické formy [Service 1962: 147]. Vůbec náčelnictví jsou z dlouhodobého hlediska poměrně nestabilní formy politického uspořádání a Elman Service mluví o cyklech jejich integrace a dezintegrace [Service 1962: 152].

Sociální organizace náčelnických společností

Ideální typ náčelnické společnosti je charakterizován pyramidální, konickou strukturou. Jedná se o formu společenské hierarchie, kdy rodové linie jsou po otcovské linii řazeny

dle pořadí narození jednotlivých synů. Rod pocházející z prvorozeného syna zakládajícího předka má vyšší hodnotu než rody ostatních synů zakládajícího předka. V další generaci dochází k další hierarchizaci, podle pořadí narození vnuků. Takto se vytváří velmi komplexní hierarchická struktura.

Na základě principů konického klanu se pak náčelnictví může diferencovat na menší jednotky, které vedou místní náčelníci. Typicky k tomu dochází, když druhorození a mladší synové odejdou do nového teritoria, a tam se stávají náčelníky. Podle pravidel konického klanu jsou ovšem v závislém postavení na svém prvorozeném bratrovi, ze kterého se pak stává vrchovaný náčelník [Service 1962: 151, 166].

Sociální řád je regulován řadou pravidel. Ty mají charakter zákazů, příkazů, tabu, popřípadě pravidel týkající se uzavírání manželství, která určují, kdo si koho může vzít. Nejdůležitější pravidla se ovšem týkají samotného úřadu náčelníka. Jedná se jednak o pravidla, která konstituují samotný úřad náčelníka a status jeho osoby. Například na Havaji nikdo nesměl vstoupit do náčelníkovy stínu, nesměl jít v přítomnosti náčelníka apod. Jinými slovy náčelník je zde vyňat z množiny běžných členů společnosti a je konstituován jeho speciální status. Druhým typem pravidel, týkajících se úřadu náčelníka, jsou pravidla následnictví náčelnického úřadu. Většinou je principem následnictví primogenitura [Service 1962: 155]. Náčelníci si zakládají na vedení genealogií, které mají za účel legitimizovat jejich speciální status. Service [Service 1962: 157] uvádí, že někteří polynéští náčelníci byli schopni vyjmenovat své předky až 50 generací zpátky.

Navzdory pokroku v politické integraci, však podle Elmana Service náčelnické systémy nedisponují skutečným vládním aparátem, který by byl schopen „podpořit svoje rozhodnutí legalizovanou silou“ [Service 1962: 154]. Mechanismy poslušnosti jsou založeny na uznání společné příslušnosti k příbuzensky konstituované hierarchii. Service celkově konstatuje, že „náčelnictví jsou příkladem společnosti založené na příbuzenství (kinship society) spíše než občanské společnosti (civil society)²“ [Service 1962: 171]. Další pokrok politické integrace přinese teprve vznik archaických států.

Archaické státy

V *Primitive Social Organization* [Service 1962] se Service problematice států příliš nevěnuje. Stát je pouze vymezen oproti náčelnictví. Zatímco náčelnictví jsou postavena na příbuzenských a teokratických principech,

právé státy, jakkoli nevyvinuté, jsou odlišitelné specificky od náčelnictví a obecně všech nižších vývojových forem přítomností speciální formy kontroly, spočívající v tom, že k tomu legitimně konstituované těleso osob využívá trvalou hrozbu silou. [Service 1962: 171]

Státy jsou

integrovány pomocí speciálních mechanismů, které zahrnují legitimizovanou sílu. Jsou právně konstituované. Explicitně formulují způsoby a okolnosti použití této síly a ostatním použití

² Význam civil society zde odkazuje k civitas, tedy životu ve městech, civilizaci. V podobném smyslu chápe občanskou společnost Ernest Gellner.

síly zakazují a to tak, že právně intervenují do sporů mezi jednotlivci a mezi korporátními částmi společnosti. [Service 1962: 174]

Integračním mechanismem státu obecně je byrokratická vláda pomocí práva [Service 1962: 175]. V tomto ohledu se primitivní státy typu Inků nebo Aztéků příliš neliší od klasických civilizací Říma nebo Číny. Podle Service tedy jak primitivní, tak klasické státy jsou částí jednoho vývojového stádia. Existují ovšem rozdíly spočívající v rozsahu integrace rozmanitých etnik. Klasické civilizace Říma a Číny vytvořily impéria, která integrovala rozmanité etnické, kulturní a lingvistické jednotky do jednoho politického útvaru [Service 1962: 176].

Elman Service se problematice státu věnoval ve své knize *Origins of the State and Civilization* [Service 1975]. Zde rozpracoval vlastní teorii politické moci, analyzoval vznik raných států a civilizací. Přitom vycházel z Gordona Childe a jeho koncepce urbánní revoluce. Při analýze vzniku raných států kladl velký důraz na problematiku inovativní role politických vůdců.

Kritika konceptu kmene, jako stádia sociopolitické evoluce

Kategorie kmene se postupně ukazovala jako nejproblematictější ze čtyř taxonů sociopolitické organizace. Morton Fried ji nazval po rase druhým nejméně užitečným antropologickým pojmem [Fried 1967: 154]. Pojmem kmen totiž bývají označovány rozmanitá nestátní etnika, z nichž zdaleka ne všechna vykazují definující rys kmene podle Elmana Service – totiž existenci pankmenových sodalit. Koncept pankmenových sodalit byl totiž odvozen z etnografických výzkumů Afriky a amerických Indiánů. Naproti tomu například v Melánésii můžeme najít řadu etnik, kde je obtížné takovéto pankmenové instituce identifikovat.

Etnografické příklady ukazují problematické aspekty konceptu kmene. Pojem kmen je totiž používán nekonzistentně a řada jeho užití neodpovídá Serviceho definici. Například Hoebel definoval kmen jako:

sociální skupinu, která mluví odlišitelným jazykem či dialektem a vykazuje specifickou kulturu, která ji odlišuje od ostatních kmenů. Není nutně organizovaná politicky. [Hoebel 1958: 661, cit. dle Fried 1967: 155]

Zde se tedy rodí problémy. Řada antropologů používá kmen pro označení etnické, nikoli politické jednotky. Například se mluví o arabských kmelech, i když politicky by bylo vhodné používat spíše termín náčelnictví. Yanomano i Dani jsou etnicky odlišitelné jednotky, které ale nejsou sociálně i politicky integrované. Navíc je otázkou, co je například u Dani nejvyšší integrovanou jednotkou. V rámci teritoriálního principu jsou to konfederace o stovkách členů či aliance konfederací o tisících členech. Nicméně v rámci příbuzenského principu zde nacházíme moiety o deseti tisících členech.

Problémy spojené s konceptem kmene vedly Mortona Frieda ke zpochybnění tohoto pojmu jako specifické formy sociální integrace. Fried zaútočil na představu, že kmeny se zásadně liší od tlup tím, že představují jasněji definovatelnou jednotku. Zproblematizoval představu, že kmeny mají jasně vymezenou identitu danou kmenovým jménem

a teritoriem. Kmenové jméno vzniká totiž většinou dvojnásobným způsobem. Buď se jedná o označení, které kmenu dali jeho sousedé, nebo jméno kmene odráží název pro osobu či člověka v daném jazyce [Fried 1967: 168]. Také představa, že kmeny mají stabilní teritorium je velmi problematická. Skutečnost, že v rámci synchronního etnografického výzkumu pozorujeme určitou stabilní rezidenční strukturu, neznamená, že tato struktura má permanentní charakter v rámci času dlouhého trvání. Friedův argument můžeme konečně podpořit i poznatky z Heiderova výzkumu u etnika Dani, kde zjistil indicie nasvědčující proměnlivosti příbuzenské rezidence v delší časové perspektivě.

Fried zastával názor, že největší dlouhodobě funkční jednotku u přírodních národů představuje vesnice. To samozřejmě neznamená, že by neexistovaly větší agregáty vesnic, nicméně ty mají vesměs přechodný charakter [Fried 1967: 174]. Morton Fried vyslovuje hypotézu, že jednotky, které antropologové nazývají kmeny, tedy nad-vesnické formy integrace, vznikají jako ad hoc aliance vesnic tváří tvář konkurenci více komplexních společností [Fried 1967: 170]. Specifický případ pak představují kmeny, které vznikly z vesnic jako důsledek konfrontace nativní populace s koloniální mocí. Mluví o cyklech integrace a dezintegrace kmenů v závislosti na přítomnosti či nepřítomnosti vnější hrozby. Navíc sociální (kritéria členství) i teritoriální hranice kmenů jsou nestálé, protože aliance klanů se neustále přeskupují. Neplatí tedy Serviceho teze, že v důsledku neolitické revoluce a usazení se populace vznikla stabilnější a integrovanější forma politické entity, než jsou tlupy. Skutečný vyšší stupeň integrace představuje podle Frieda teprve náčelnictví [Fried 1967: 169]. Navíc hypotéza kmene jako vývojového stádia odvádí, podle Frieda, pozornost od zásadních otázek. Totiž jak vznikají sociální nerovnosti a hierarchie. Jak vzniklo řazení rodů dle hodnoty? Jak vznikla sociální stratifikace? [Fried 1967: 173].

Morton Fried a jeho typologie egalitární, hodnotářské, stratifikované a státní společnosti

Morton Fried přišel s odlišným rozlišením než Elman Service. Kladl důraz na dimenzi společenských nerovností a rozlišoval: egalitární společnosti, hodnotářské (rank) společnosti, stratifikované společnosti a státy. Rovnostářská společnost odpovídá úrovni tlup a jednodušších kmenů. Hodnotářské společnosti odpovídají úrovni komplexnějších kmenů (s bigmany) a jednodušších náčelnictví. Stratifikovaná společnost by potom odpovídala úrovni komplexního náčelnictví.

Rovnostářskou společnost definuje Fried jako společnost, „ve které v daném věkové nebo pohlavní kategorii tolik pozic prestiže, kolik je osob schopných je obsadit“ [Fried 1967: 33]. Prestiž přitom Fried chápe jako „ideologickou komponentu statusu“, jako schopnost vzbu- zovat obdiv a respekt [Fried 1967: 32]. Rovnostářské společnosti postrádají prostředky, jak institucionálně omezit počet osob vykonávajících moc. Zároveň tyto společnosti mají silné vyrovnávací mechanismy, které brání jejich transformaci do hierarchické podoby. V rovnostářských společnostech je tedy status jednotlivce primárně určen věkem a pohlavím.

Ekonomická směna je pak založena na všeobecné reciprocitě, tedy vzájemném obda- rovávání se s akcentem na altruismus a solidaritu [Fried 1967: 35]. Vychází zde z myš- lenek Elmana Service, které rozvinul Marshall Sahlins. Ten rozlišil tři typy reciprocity: všeobecnou reciprocitu, vyrovnanou reciprocitu a negativní reciprocitu [Sahlins 1968: 82–83]. Tyto formy reciprocity jsou vyjádřením stupňů na škále altruismus – egoismus.

Všeobecná reciprocita je zdánlivě altruistická, povinnost oplatit dar je zde velmi vágní. Vyrovnaná reciprocita představuje klasický model směny: něco za něco. Naopak negativní reciprocita je v podstatě formou kořistnictví, tedy dostat něco za nic. Sahlinsova idea tedy je, že v malých komunitách převažují formy reciprocity založené na altruismu, zatímco v mezikmenovém sektoru převažuje kořistnictví. Na střední úrovni pak převažují směny typu něco za něco.

Hodnostářské společnosti limitují přístup svých členů ke statusovým pozicím. Jsou to společnosti, kde je „méně cenných statusových pozic než osob, které jsou schopny je obsadit“ [Fried 1967: 52]. V momentě, kdy se melanéské původně acefalické vesnice spojí do konfederace vedené bigmanem³, dochází k tranzici společnosti od egalitární formy, vedené staršími, do hodnostářské formy, vedené bigmanem. Vzniká totiž statusová pozice bigmana – neformálního politického vůdce, založená na jiných kritériích, než je věk nebo pohlaví. Hodnostářský charakter společnosti se potom zintenzivní v případě jednoduchého náčelnictví, jako například na ostrově Tikopia. Tam mají různé rody různou hodnost (rank). V ideálním případě pak sociální stratifikace funguje na principu konického klanu a hodnostní postavení jednotlivce v komunitě je dáno jeho genealogickou blízkostí centrálnímu náčelnickému rodu. V podstatě tak můžeme říct, že hodnostářská společnost je segmentovaná vertikálně ve smyslu Obergova rozlišení mezi příbuzenskou vertikální a stratifikační horizontální segmentací [Oberg 1955: 477].

Nejvýznamnější inovací, se kterou Fried přišel, je koncept stratifikované nestátní společnosti. Stratifikované společnosti jsou založeny na „systému, ve kterém dospělí členové společnosti mají odlišná přístupová práva k základním zdrojům“ [Fried 1967: 52]. Fried neuvádí žádné etnografické příklady a sám říká, že „takové společnosti je téměř nemožné najít“ [Fried 1967: 185]. Proč tedy Fried postuluje existenci tohoto sociálního typu? Důvodem je Friedův evolucionismus. Potřebuje ustavit nějaké stádium, které nezbytně předcházelo vzniku primárních raných států, tedy případů, kde stát nevznikl v důsledku kulturní difúze, nýbrž byl nezávisle vynalezen. Před svým vznikem musel, podle Frieda, každý primární raný stát projít tímto stádiem.

Pozoruhodné je, že ačkoli Fried přímo necituje Obergovu typologii [Oberg 1955], ve světle Obergova rozlišení mezi příbuzenskou, tedy vertikální a stratifikační, tedy horizontální segmentací se koncept stratifikované nestátní společnosti jeví jako logický. Na jedné straně existují společnosti, kde lidé mají stejnou ekonomickou pozici, ale jsou příslušníky rodů s různou hodností. Extrémním příkladem je Tikopia, kde polo – božští náčelníci sdílejí stejné ekonomické podmínky jako běžní členové komunity. Naopak řada městských států vznikla z původně velmi egalitárních komunit [Yoffee 2005]. Dokonce už Kalervo Oberg tvrdil, že „homogenní kmen se může transformovat přímo do třídně strukturované společnosti bez toho, že by musel projít unilineární příbuzenskou fází“ [Oberg 1955: 477]. Je tomu tak proto, že homogenní charakter kmene inhibuje vertikální příbuzenskou segmentaci.

Maisels v návaznosti na Williama T Sanderse vypočítává čtyři vývojové trajektorie od egalitární společnosti ke státu či náčelnictví. Pro jím analyzovaný Sumer je právě relevantní

³ Bigmanem je myšlen neformální politický vůdce zejména v Melanésii. Vycházíme z protikladu Marshalla Sahlinsa, který rozlišil melanéské bigmany a polynéské náčelníky. Bigman je neformální vůdce, který se do pozice dostal díky svému charizmatu a schopnostem. Naopak polynéský náčelník je držitel úřadu, který byl do úřadu uveden na základě svého urozeného původu [Sahlins 1963].

trajektorie č. 2, tedy že z egalitární společnosti vznikne nestátní stratifikovaná společnost a z ní pak městský stát. Tento vzorec státu se pak kulturní difúzí šířil, byl přijímán náčelníckými společnostmi na severu Mezopotámie a ta se také transformovala na (sekundární) státy (trajektorie č. 1). Stratifikovaná nenáčelnická společnost předcházela vzniku státu také v centrálním Mexiku [Maisels 1993: xvi–xvii].

Podle Mortona Frieda obsahuje v sobě stratifikovaná společnost embryonickou formu státu. Představme si to tak, že původně egalitární populace se shromáždí v okolí městského chrámu v Mezopotámii. Ekonomické centrum začne přitahovat nové imigranty. Původní rodiny zákonitě obdělávají lepší půdu než přistěhovalci. Stratifikované společnosti tedy čelí „tlakům neznámým v egalitárních a hodnotářských společnostech“ [Fried 1967: 186]. Příbuzenské a komunální formy regulace totiž přestávají stačit k udržení společenského rádu. To zákonitě vytváří tlak na vznik represivního státního aparátu. Jak ale vzniká samotná stratifikace? Tedy nerovný přístup různých částí populace k základním zdrojům? Fried uvádí následující možné stimuly vzniku stratifikované společnosti: populační tlak, změny pomanželské rezidence, pokles nebo změna struktury základních zdrojů, technologické změny, rozvoj manažerských rolí [Fried 1967: 196].

Pokus o reformulaci sociopolitické typologie: Johnson a Earle

Allen Johnson a Timothy Earl [Johnson – Earle 2000] se pokusili vyrovnat s kritikou původní verze sociopolitické typologie a představili vlastní revidovanou verzi. V ní rehabilitují původní Stewardovu ideu rodinné úrovně integrace a rozlišují tři základní stupně sociopolitické integrace: rodinné skupiny, místní skupiny a regionální politické útvary. Nejvýznamnější inovace potom spočívá v nahrazení tolik kritizovaného pojmu kmene pojmem místní skupiny.

Klíčovou kauzální proměnnou pro vysvětlení míry sociopolitické integrace podle autorů představuje hustota zalidnění a samozřejmě způsob obživy.

Rodinné skupiny jsou charakteristické pro populace s hustotou zalidnění nižší než jedna osoba na jeden km². Tyto rodinné skupiny buď žijí v tábořištích (typické pro populace s hustotou zalidnění nižší než jedna osoba na 25 km²), nebo v osadách. Příkladem jsou například křováci z Jižní Afriky.

Kmenová úroveň je nahrazena pojmem místní skupiny. Tyto místní komunity mají mezi 150 až 1800 členy [Johnson – Earle 2000: 246]. Místní komunity se dále dělí na akefalické vesnice a kolektivity bigmanů. U akefalických vesnic neexistuje vyšší úroveň trvalé politické integrace, než je úroveň samotné vesnice. Příkladem jsou brazilští Yanomamo. U nich existují tři úrovně: úroveň domácnosti, úroveň patrilineální moiety vesnice a úroveň samotné vesnice. Přechodovou formu mezi akefalickou vesnicí a komunitou bigmanů představuje místní komunita Tsembaga Maring na Nové Guineji. U ní existují čtyři úrovně: úroveň domácnosti, úroveň shluku domácností, úroveň klanu (průměrně 75 členů) a úroveň místní skupiny. Ta je tvořena 2–6 klany, které si vzájemně poskytují ženy. Nicméně u Tsembaga Maring nemá místní skupina politického vůdce. Hustota zalidnění zde odpovídá 35 osobám na km².

Proces vytváření kolektivity bigmanů byl dovršen u etnika Enga na Nové Guineji. Engové žijí v extrémně zalidněné oblasti s hustotou zalidnění vyšší než 100 osob na km². Soupeření o zdroje pak vede k častým válkám. Z tohoto důvodu jsou místní skupiny

mnohem více integrované a mají v čele neformální vůdce bigmany. Sociální struktura má zde čtyři úrovně: úroveň domácnosti, úroveň rodu, úroveň subklanu a úroveň klanu. Subklany soutěží o dosazení svého kandidáta do role klanového bigmana. Hlavní funkcí bigmana je potom „zahraniční politika“ tedy vyjednávání mírového soužití s okolními klanů [Johnson – Earle 2000: 217–323].

Dále Johnson a Earle v zásadě ponechávají logiku původní sociopolitické typologie. Regionální politické útvary se vyznačují tím, že integrují více místních komunit do jednoho politického celku. V souladu s Elmanem Service tedy naši autoři dělí regionální politické útvary na náčelnictví (jednoduchá a komplexní) a státy (rané státy a národní agrární státy). Za zmínku zde stojí pozoruhodná analýza jednoduchého náčelnictví na Trobrianských ostrovech, které podle autorů představuje přechodovou fází mezi kolektivitou bigmanů a náčelnictvím. Trobriandští náčelníci sice musí mít urozený původ, nicméně jejich status závisí také na počtu manželů a dovednosti při organizování rituálního obchodu kula [Johnson – Earle 2000: 267–278].

Shrnutí

Tématem této stati je vývoj představ sociopolitické typologizace předstátních společností. Začali jsme poukazem na ukotvení těchto typologií v neoevolucionistických koncepcích vývoje, zejména v Sahlinsově a Serviceho rozlišení obecné a specifické evoluce. Poté jsme uvedli koncepci Kalervo Oberga, která je významná vytvořením konceptu náčelnictví. Pak následoval výklad klasické sociopolitické typologie Elmana Service, který rozlišoval tlupy, kmeny, náčelnictví a státy. Serviceho typologie, která klasifikovala společnosti na základě complexity jejich politické organizace, byla kontrastována s přístupem Mortona Frieda, který dělil společnosti z hlediska kritéria společenských nerovností na egalitární, hodnotářské, stratifikované a státní. Výklad klasifikací forem sociopolitické organizace byl zakončen koncepcí Allena Johnsona a Timothy Earle, kteří zvolili jako klíčové kritérium geografickou velikost dané politické jednotky. Tuto poslední typologizaci považujeme za nejzdařilejší, její výhodou je, že se vyhýbá kontroverzním pojmům typu kmene a společnosti klasifikuje pomocí logičtějších kritérií, které lépe vystihují logiku postupného nárůstu politické centralizace.

Bibliografie

- Earle, Timothy [2003]. Political Domination and Social Evolution. In: T. Ingold (ed.), *Companion Encyclopedia of Anthropology. Humanity, Culture and Social Life*, s. 940–961. London – New York: Taylor and Francis e-library.
- Earle, Timothy K. [1987]. Chiefdom in Archaeological and Ethnohistorical Perspective. *Annual Review of Anthropology* 16: 279–308.
- Feinman, Garry – Neitzel, Jill [1984]. Too Many Types. An Overview of Sedentary Prestate Societies in the Americas. *Advances in Archaeological Method and Theory* 7: 39–102.
- Fried, Morton H. [1967]. *The Evolution of Political Society. An Essay in Political Anthropology*. New York: Random House.
- Hoebel, Adamson E. [1958]. *Man in the Primitive World* [2. vyd.]. New York: McGraw-Hill.
- Johnson, Allen, W. – Earle, Timothy [2000]. *The Evolution of Human Societies. From Foraging Group to Agrarian State* [2. vyd., e-kniha v epub. vyd.]. Stanford: Stanford University Press.

- Johnson, Allen. W. – Earle, Timothy [2000]. *The Evolution of Human Societies. From Foraging Group to Agrarian State*. Stanford: Stanford University Press.
- Lowie, Robert [1948]. *Social Organization*. New York: Rinehart.
- Macháček, Jiří [2012]. „Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské medievistiky. *Archeologické rozhledy* LXIV: 775–787.
- Maisels, Charles K. [1993]. *The Emergence of Civilization. From hunting and gathering to agriculture, cities, and the state in the Near East*. London: Routledge.
- McDowell, Paul [2020]. *Political Anthropology: A Cross-Cultural Comparison*. [online] In. Perspectives: An Open Invitation to Cultural Anthropology. Dostupné z: https://courses.lumenlearning.com/suny-culturalanthropology/chapter/political_anthropology [cit. 21. 4. 2020].
- Oberg, Kalervo [1955]. Types of Social Structure among The Lowland Tribes of South and Central America. *American Anthropologist* 57: 472–487.
- Sahlins, Marshall [1963]. Poor Man, Rich Man, Big-Man, Chief: Political Types in Melanesia and Polynesia. *Comparative Studies in Society and History* 5 (3): 285–303.
- Sahlins, Marshall [1968]. *Tribesmen* [Foundations of Modern Anthropology Series]. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Sahlins, Marshall D. – Service, Elman, R. [1960]. *Evolution and Culture*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Service, Elman R. [1962]. *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective*. New York: Random House.
- Service, Elman. R. [1975]. *Origins of the State and Civilization*. New York: Norton and Company.
- Steponaitis, Vincas P. [1981]. Settlement Hierarchies and Political Complexity in Nonmarket Societies: The Formative Period in the Valley of Mexico. *American Anthropologist* 83: 320–363.
- Steward, Julian H. [1955]. *Theory of Culture Change*. Chicago: University of Illinois Press.
- Wikipedia [2020]. *Sodality*. [online] Dostupné z: <https://en.wikipedia.org/wiki/Sodality> [cit. 19. 4. 2020].
- Yoffee, Norman [2005]. *Myth of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marek Německý působí v rámci katedry sociologie Fakulty humanitních studií. Zabývá se historickou sociologií politiky a teoriemi sociální změny z makrosociologické perspektivy. Je spoluautorem publikace Historická sociologie 1. Témata, problémy, perspektivy.

Koleje mezi městy: Tramvajová dráha Chomutov–Jirkov v perspektivě urbanistického a demografického vývoje

RADEK VOCH*

Tracks Between Cities: The Chomutov–Jirkov Tramway System in the Perspective of Urban and Demographic Development

Abstract: The study presents the project of an unrealized tramway line between Chomutov and Jirkov, planned between 1978 and 1991, within the context of the specific urban and demographic development of the North Bohemian region. Based on previously unpublished archival sources, the paper elucidates how state interests in brown coal mining caused a radical transformation of the settlement structure into an unsuitable linear city. The intended introduction of a tram system at the turn of the 1970s and 1980s was therefore not merely a technical solution to the collapse of bus transport; it also became a key tool of spatial policy aimed at ensuring the functionality of a vast agglomeration of housing estates. Furthermore, the study details the development of various design stages, which had to respond effectively to difficult terrain, grade-separated crossings, and plans involving the demolition of Chomutov's historical center. The final part of the work sheds light on the reasons for the project's definitive abandonment after 1989. Alongside official negligence and the ineffective coordination of pre-1989 planning, a decisive role was played by social changes that, in the new political climate, prioritized the more economically efficient trolleybus system.

Keywords: public transport; Chomutov–Jirkov; tramway transport; urbanism; linear city

DOI: 10.14712/23363525.2026.7

Úvod

Historické a urbanistické studie zkoumající dynamiku 20. století v evropském kontextu často popisují dopravu jako jeden z nejzásadnějších faktorů ovlivňujících podobu a fungování života ve městě. V poválečném období, zejména pak v zemích pod vlivem centrálního plánování, docházelo k radikálním přeměnám sídelních struktur, které byly řízeny zejména nadřazenými státními zájmy v oblastech energetiky, průmyslu a mnohdy také oficiální ideologie. Tyto zájmy, nezřídka definované geopolitickými a ekonomickými potřebami státu, často předčily lokální priority a vedly k bezprecedentním rozhodnutím, jako byly například plošné asanace předměstí či změny urbanistického těžiště celých aglomerací.

Tento přístup se projevil zejména v oblastech, kde státní ekonomické zájmy a potřeba využití klíčových zdrojů vedly k nutnosti radikálních urbanistických změn. Ukázkovým příkladem takového regionu byl také severočeský Chomutov, neboť tam poválečné geologické průzkumy prokázaly výskyt velmi kvalitního hnědého uhlí. Z tohoto důvodu musela

* Bc. Radek Voch, Katedra historických věd, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, Sedláčkova 38, Plzeň 301 00. E-mail: vochr@students.zcu.cz

být budoucí sídelní expanze soustředěna mimo střed města, pod nímž se právě nacházely největší zásoby, do jediné rozvojové zóny na severozápadní terase. Tato státními úřady stanovená podmínka následně vedla k přijetí nového směrného územního plánu, který již na počátku 60. let konceptuálně propojil Chomutov a Jirkov do protáhlé aglomerace po vzoru takzvaných pásových měst¹. Historické jádro Chomutova společně s nejbližší zástavbou bylo na základě tohoto plánu odsouzeno k postupnému dožití, což mělo v horizontu desítek let vést k decentralizaci města a přesunu jeho těžiště do nově budovaných sídlišť. V praxi to ovšem vypadalo tak, že se investorům nepodařilo zkoordinovat stanovené termíny a již na konci 70. let vzniklo nad Chomutovem „město ve městě“, které kladlo stále větší nároky na svou vlastní existenci. Zejména hromadná doprava musela několikrát během všedního dne čelit silnému náporu cestujících, což na přelomu 70. a 80. let vyústilo v přepravní kolaps. Přeplněné autobusy mnohdy ani nestavěly na vytyčených zastávkách a sídlištním pásem pouze projely. Z tohoto důvodu hledalo vedení města nový systém dopravy, který by se dokázal vypořádat s prostorovým rozložením těchto sídlišť, například s výškovými rozdíly terénu a s nezbytností velkokapacitně propojit nové celky s historickým centrem a průmyslovým okrajem města, na který tehdy byly vázány klíčové pracovní příležitosti.

Analýza plánování tramvajové trati mezi Chomutovem a Jirkovem v rozmezí let 1978 až 1991 se proto zaměřuje na to, jak bylo zavedení kolejové dopravy vnímáno jako jediné technicky a kapacitně adekvátní řešení pro udržení funkčnosti urbanistického modelu výše zmíněného souměstí. Detailní popis plánování tramvajové dráhy v kontextu s oficiálním urbanistickým a demografickým vývojem souměstí tak nabízí zcela nový pohled na danou problematiku, kdy se toto přepravní řešení stalo nástrojem územní politiky pro zajištění provozuschopnosti velkého sídelního celku.

Výzkum historie chomutovské a jirkovské městské hromadné dopravy (dále jen MHD), zejména pak nerealizovaného projektu tramvajové dráhy, se potýká s výrazným deficitem ucelené odborné literatury. Stávající regionální publikace se problematice věnují pouze okrajově, v krátkých kapitolách, a poskytují tak spíše základní výčet informací. Nejrozsáhlejší a zároveň nejvíce ucelený zdroj tak představuje práce Jiřího Klímy *75 let autobusové dopravy na Chomutovsku* [2002], která sice chronologicky mapuje vývoj přepravy v letech 1927 až 2002, avšak detailně nepředstavuje tramvajový projekt v kontextu urbanistického vývoje sídelní aglomerace. Úzké zaměření této studie, která se řadí do kategorie regionálních poválečných dějin, proto vyžadovalo posun těžiště bádání k primárním a dosud nepublikovaným archivním pramenům.

Zásadní metodologické ukotvení této práce je postaveno na kritickém zhodnocení dvou klíčových souborů pramenů. Prvním zdrojem je fond *Městského národního výboru Chomutov* – *Územní plánování a výstavba* ze Státního okresního archivu Chomutov se sídlem v Kadani (dále jen SOKA) [SOKA Chomutov h–p]), který poskytl stěžejní dokumentaci k projektu z let 1980 až 1985. Druhým, pro pokrytí zbývajících časového období klíčovým zdrojem, je soukromá sbírka Jindřicha Petráčka. Jedná se o materiály zachráněné před likvidací, bez nichž by nebylo možné zrekonstruovat chronologický vývoj projektu ve

¹ Pásové město je jeden z typů urbanistické struktury, kde se různé funkční nebo sídelní segmenty řadí do dlouhých pásem, často podél hlavního dopravního koridoru. Mezi těmito pásy mohou být průmyslové zóny, krajina, dopravní tahy nebo sídlištní bloky. Mezi modely pásových měst patří ruský Magnitogorsk či například Zlín.

druhé polovině 80. let. Autorova kniha *Poválečná přestavba Chomutova v letech 1945–1989* [2024] nadto doplňuje nezbytný urbanistický kontext, který je základním předpokladem pro pochopení motivace k rozvoji MHD. Metodika práce byla navíc posílena také využitím metody orální historie prostřednictvím rozhovorů s Jindřichem Petráčkem, pamětníkem a zároveň znalcem dopravní problematiky, což autorovi umožnilo zasadit archivní data do kontextu reálného života a rozhodování na přelomu 80. a 90. let.

Urbanistický vývoj sídelní aglomerace Chomutov-Jirkov

Mezi nejzásadnější faktory dlouhodobého rozvoje regionu, které do dnešních dnů znatelně ovlivnily chomutovsko-mosteckou oblast, patřily v období druhé poloviny 20. století především státní zájmy v oblasti těžkého průmyslu. Již na konci 40. let proběhly v podkrušnohorské oblasti rozsáhlé geologické průzkumy, které mimo jiné potvrdily existenci velmi kvalitního hnědého uhlí pod historickým jádrem Chomutova [SOka Chomutov q)]. Vládním usnesením č. 142/1957 byla o několik let později definována hranice uhelného pilíře vycházející z těchto šetření [SOka Chomutov r)], jež vedla k radikálnímu přesunu urbanistického těžiště města na úzkou severozápadní terasu mezi Chomutovem a Jirkovem. Tato oblast se společně s Horní Vší stala jedinou rozvojovou zónou ochráněnou před budoucí těžbou, a proto tam měla být koncentrována téměř veškerá budoucí výstavba nových obytných celků [Voch 2024: 33]. V reakci na tento záměr vznikl na přelomu let 1962 a 1963 směrný územní plán, který představoval zásadní změnu v dosavadním urbanistickém plánování, neboť v něm architekti poprvé pracovali s myšlenkou propojení obou měst do jedné velké sídelní aglomerace, ve které mělo žít více než 95 000 obyvatel [SOka Chomutov r)].

Realizace tohoto časově a ekonomicky náročného projektu započala již na přelomu 60. a 70. let, avšak vzhledem k pomalejšímu populačnímu růstu, než se původně očekávalo, byla výstavba nových obytných celků omezena pouze na prostor dnešního sídliště Březencká. Zbývající územní plochy směrem k Jirkovu, kde měly vzniknout další tři okrsky, byly dočasně zařazeny do kategorie územní rezervy a výstavba tam měla být zahájena až po roce 1980 [Pachner – Rak 2005: 94]. Ovšem výstavba sídlišť Písečná, Kamenná a Zahradní započala neplánovaně a urychleně již v polovině 70. let, a to z toho důvodu, že se stavařům podařilo předčasně dokončit strategickou infrastrukturu – konkrétně rychlostní komunikace I/13 a dálkový horkovod [Pachner – Rak 2005: 94]. Během 70. a 80. let tak vznikl mezi Chomutovem a Jirkovem přes tři kilometry dlouhý sídlištní pás, jenž v nejužším bodě dosahuje pouze 150 metrů a v nejširším přibližně 780 metrů.

Vznik tohoto „města mezi městy“, koncipovaného pro více než 25 000 obyvatel [SOka Chomutov i)], tak sice napomohl vyřešit tehdy aktuální bytovou krizi, avšak kvůli nevhodným urbanistickým dispozicím s sebou přinesl jiné závažné potíže, které se projeví již na přelomu 70. a 80. let – zejména přepravní problémy plynoucí z obsluhy celého souměstí pouze jedinou sídlištní komunikací, kam byla koncentrována téměř veškerá osobní i hromadná doprava.

Urbanistický projekt pro sídlištní pás mezi Chomutovem a Jirkovem, vytvořený na přelomu 60. a 70. let, měl primárně řešit tehdy aktuální bytovou krizi a poskytnout náhradní ubytování pro obyvatele městského centra, jež bylo určeno k likvidaci [SOka Chomutov t)]. Nicméně již na počátku 70. let došlo k zásadnímu přehodnocení tohoto

záměru. Důvodem byl zrychlený postup těžby hnědého uhlí, jenž vedl k zániku mnoha obcí na Chomutovsku. Obyvatelé zanikajících vesnic museli být narychlo přestěhováni, a proto bylo rozhodnuto, že tehdy budované okrsky na sídlišti Březenecká poslouží jako jejich nový domov. Zastupitelské orgány několik následujících let řešily, jak vytvořit novou náhradu za zaniklé centrum Chomutova a přemístit téměř 20 000 obyvatel z oblastí, jež byly ohroženy těžbou. Uspokojivý návrh řešení tohoto problému představili zástupci Krajského projektového ústavu Ústí nad Labem v roce 1978 a jejich koncept spočíval ve výstavbě sedmi nových sídlištních okrsků, které by dohromady tvořily jeden velký městský obvod – Nový Březenelec [Voch 2024: 69]. Jednalo se o skutečně ambiciózní urbanistický projekt, jehož areál byl vymezen na ploše větší než 600 hektarů.² Plán navíc počítal s výstavbou téměř 10 000 bytových jednotek a několika stovek rodinných domů pro více než 34 000 obyvatel [Voch 2024: 69]. Kromě samotného bydlení by okrsky nového obvodu zahrnovaly kompletní občanskou vybavenost a projektanti také počítali s vytvořením nové silniční sítě, která by ulevila již existující sídlištní komunikaci. Realizace tohoto projektu byla rozložena do tří etap, měla trvat přibližně 15 let a po dokončení by se aglomerace Chomutov-Jirkov stala třetím největším městem Severočeského kraje [Voch 2024: 69]. Kvůli časovým skluzům a ekonomickým překážkám se však nepodařilo projekt realizovat v plné míře a již na počátku 80. let musel být projekt zredukován. Jedinou připomínkou tohoto velkého záměru jsou nedokončený sídlištní okrsek Vinařice II v Jirkově, který byl navržen jako součást rozsáhlejší územní studie, obvodová komunikace nad Kamenným Lomem a předpřipravené zastávkové zálivy pro MHD.

Přepravní situace v 70. letech

Rychlá výstavba souměstí mezi Chomutovem a Jirkovem vyvolala v první polovině 70. let kritické přepravní problémy, na které nebyl zavedený systém Československé státní automobilové dopravy (dále jen ČSAD) schopný účinně reagovat. Většina obyvatel nových sídlišť byla plně závislá na MHD a ani zavedení nových linek či doplňkových spojů nevyřešilo kapacitní a organizační nedostatky. Hlavní problém spočíval v koncentraci veškeré dopravy do jediné sídlištní komunikace, což vedlo k permanentnímu kapacitnímu přetěžování vypravených vozů. Přeplněné autobusy tak často nebyly schopny nabrat další cestující [Klíma 2002: 24], což vedlo k narušení efektivity a jízdních řádů.

V reakci na tento kolaps a s ohledem na prognózy, které predikovaly až 42 000 přepravených cestujících za den a 2,5násobný nárůst hybnosti obyvatelstva do roku 1990, se Pragoprojekt zabýval návrhem nového dopravního systému [SOKA Chomutov f), g)]. Studie z roku 1975 navrhovala zavedení kloubových autobusů a do budoucna trolejbusů s expresním spojením mezi sídlištním pásem a průmyslovými závody, neboť právě na této trase měla být uskutečněna většina vykonaných cest. Tato koncepce byla sice shledána jako nejlepší z hlediska kvality a ekologie, ale její realizace narazila na technické a ekonomické překážky. Mezi hlavní patřily útlum výroby trolejbusů v 70. letech, nedokončenost hlavní komunikační sítě města a také to, že po ropné a energetické krizi nepřicházela varianta tří paralelních linek autobusů pro odbavení takového množství cestujících v úvahu [SOKA

² Plocha 600 hektarů odpovídá přibližně jedné třetině dnešní rozlohy města Jirkov [Český statistický úřad, *Malý lexikon obcí České republiky*].

Chomutov h]). Z těchto důvodů bylo dočasně doporučeno zachovat samostatnou autobusovou dopravu, tedy onen nevyhovující systém, ovšem s výhledem na postupné zavedení elektrobuseů a komplexnější trolejbusové sítě, jakmile nastanou příhodné podmínky [SOka Chomutov f)]. Urychlené osídlování nových sídlišť na konci 70. let, které bylo zapříčiněno zejména rozsáhlou likvidací starších obcí na Chomutovsku, však vedlo k nutné revizi tohoto plánu. Souběh technických, ekonomických a demografických překážek tak nakonec vedl k přijetí nového odborného závěru, že jedině zavedení tramvajové dopravy představuje efektivní řešení vyvstalé přepravní krize v chomutovsko-jirkovské aglomeraci.

Úvodní studie tramvajového projektu

Vypracováním nového přepravního konceptu, který měl tramvajový systém ukotvit do stávající a budoucí urbanistické sítě, byl v roce 1978 pověřen Pragoprojekt [SOka Chomutov s)]. Pražský podnik vypracoval tři alternativy vedení trasy na propojení Chomutova s Jirkovem, a to vždy ve dvou variantách.

První spočívala v realizaci takzvané rychlé tramvaje³ nad nově vybudovanými sídlištními celky Kamenná, Zahradní a Písečná, odkud by vozy pokračovaly dále do Jirkova a nově zamýšleného obytného celku Nový Březenec. Ve druhém konceptu projektanti využili starou, v budoucnu zrušenou, železniční trať Chomutov–Jirkov vedoucí přes lesopark a Štěfánikovo náměstí. Tímto územím však měla vést pouze jedna z větví tramvajové dráhy, neboť druhé rameno kopírovalo trasu první varianty nad sídlištěm. Do poslední, tedy třetí alternativy, byla opět začleněna stará železniční trať vedoucí skrze lesopark, avšak tentokrát by samostatné tramvajové těleso pokračovalo nejen do centra Jirkova a Nového Březence, ale také do tehdy vznikajících Nových Vinařic. Po diskusi se přítomní zastupitelé shodli, že by koncepci meziměstské dopravy nejvíce vyhovovala kombinace první a třetí varianty, tedy částečné využití staré železniční trati doplněné o výstavbu estakády přes komunikaci I/13 a jirkovskou železnici. Tramvaje by objížděly chomutovsko-jirkovské souměstí buď vrchní nebo spodní cestou a konečná smyčka měla být situována do Nových Vinařic, kde od poloviny 70. let probíhala výstavba sídlištních celků pro více než 18 000 lidí [SOka Chomutov i)].

Nejsložitější technické výzvy však nastaly při řešení propojení horních sídlišť s dočasným centrem Chomutova. Trasa vedená od sídliště Kamenná k řece Chomutovce vyžadovala překonání železniční trati u zastávky „Chomutov město“ a tří frekventovaných městských komunikací. Původní úvahy zahrnovaly realizaci umělého násepů nebo ekonomicky náročné nadzemní konstrukce [Jindřich Petráček, *ústní sdělení*], což svědčí o upřednostnění dopravní funkce nad estetickými a finančními hledisky. Další komplikace představovalo vedení tramvajové dráhy skrze ulice sevřeného historického centra, kde si nedostatečná šířka komunikací vyžádala návrhy alternativního větvení a křížení. Od sportovního domu trasa pokračovala k ulici Na Příkopech až k budově okresního soudu a za ním se stočila obloukem k vrátnici a administrativní budově Válcoven trub a železáren (dále jen VTŽ), kde měla být umístěna konečná kolejová smyčka. Jednalo se tehdy o zcela logický

³ Systém takzvaných rychlých tramvají, který představoval kombinaci tramvajového provozu s rychlodrážními prvky, byl od přelomu 70. a 80. let prosazován jakožto alternativa k automobilovému provozu v několika československých městech, například v Brně, Plzni či Ostravě.

a opodstatněný krok, neboť tento podnik na počátku 80. let zaměstnával více než 5 500 osob, čímž se řadil mezi největší v chomutovském okrese [Růžek 1989: 151].

Mimo hlavní trasu tramvajové dráhy spojující Jirkov s Chomutovem byla řešena také takzvaná spořická linka, která měla dopravně obsloužit jižní průmyslovou část města, kde se nacházely Závod Julia Fučíka (dále jen ZJF), Ferona, Mototechna, panelárna a další klíčové podniky. V polovině 70. let tam byly evidovány téměř 4 000 pracovních příležitostí [SOKA Chomutov e)]. Tato větev by nadto zajistila dopravní obslužnost tehdy projektované polikliniky a samostatné obce Spořice, ve které v roce 1980 žilo více než 1 000 obyvatel [Český statistický úřad. *Databáze demografických údajů*]. Tramvaje by tam však narazily na těžko zdolatelnou překážku v podobě průmyslové koleje, která obsluhovala již výše zmíněné závody. O jejím zrušení tehdy nebylo uvažováno, a to i přes skutečnost, že dlouhodobě překážela v dopravním rozvoji města. Vzhledem k vysoké hladině spodní vody v místě křížení nakonec byla zástupci města Chomutova doporučena ekonomicky náročná výstavba tramvajového nadjezdu [SOKA Chomutov h)], s čímž ovšem nesouhlasil vedoucí projektant Ing. Zdeněk Průšek. Navrhl proto vést tramvajové těleso skrze Beethovenovu ulici přímo k vrátnici ZJF, což představovalo technicky i finančně přijatelnější řešení, ovšem na úkor dopravní obsluhy všech ostatních průmyslových závodů a také Spořic.

Revize prvotního konceptu a hledání nové trasy

Následná revize ze strany MěNV, jež byla zformulována v první polovině roku 1981, však odhalila závažné urbanistické nedostatky výše popsaného prvotního konceptu [SOKA Chomutov j)]. Konkrétně byly zpochybněny mapové podklady, nevhodný zásah do poměrně nedávno vybudovaného lesoparku, umělý násep po staré železniční trati a nedodržení zásady docházkových vzdáleností, které neměly v klíčových částech města překročit hranici 300 metrů nebo časovou náročnost deseti minut [SOKA Chomutov g)]. Proto bylo nutné přehodnotit technicky náročné záměry a najít kompromisní řešení. Výsledkem ročních jednání a úprav se nakonec stala trasa schválená v březnu 1982, která se měla od obvodové komunikace městského centra stočit do dnešní Blatenské ulice⁴, čímž by se vyřešilo složité mimoúrovňové křížení tratí. Zároveň by byla zajištěna dopravní obsluha sídliště v Horní Vsi, která dlouhodobě postrádala napojení na kvalitní systém přepravy, a kde mohlo dle dlouhodobého výhledu žít více než 11 000 obyvatel [SOKA Chomutov i)].⁵

Část trasy, jež navazovala na dnešní Blatenskou ulici za stělnicí Svazarmu, představovala stavebně a technicky nejnáročnější úsek první etapy realizace. Tramvaje tam musely překonat přibližně 30metrové převýšení, aby vystoupaly na horní plošinu k sídlištnímu pásu. Inženýři původně navrhli konstrukční řešení ve formě dvou protisměrných oblouků, v důsledku čehož by vozy překonávaly na delší trase menší stoupání, avšak investor požadoval ekonomicky přijatelnější řešení, které spočívalo v realizaci pouze jediného směrového oblouku. To by pro tramvaje představovalo náročnější, ale stále technicky zvládnutelné stoupání [SOKA Chomutov k)]. Po vyrovnání výškového rozdílu by vozy pokračovaly kolem výměňkové stanice a odtud by se stočily do středu obvodové komunikace sídliště

⁴ Ulice nesla v letech 1945–1968 a poté opět v rozmezí let 1969–1991 jméno třída Rudé armády.

⁵ Projektanti dále doporučili doplnit tramvajový systém o trolejbusové linky, které by propojily centrum města s Horní Vsí, sídlištěm Pod Černým Vrchem a také Novými Spořicemi.

Březenecká, Kamenná a Písečná. Po čtyřech kilometrech, až v místech dnešní čerpací stanice, se měla trasa odchytil vpravo od vozovky a přejít do pásu zeleně směrem k nové stanici Československých státních drah (dále jen ČSD) v Jirkově. Posléze následoval technicky náročnější úsek, kde tramvaje musely překonat silnici I/13, horkovod a železniční vlečku. Vzhledem k výšce těchto dopravních překážek byla Pragoprojektem navržena realizace násepu, který by se postupně vyrovnal s tratí ČSD Chomutov–Třebošice a jirkovskou železniční zastávkou, díky čemuž mohli cestující na stanici pohodlně přestoupit z jednoho dopravního prostředku do druhého [*SOka Chomutov k*]). Konečná jednokolejná smyčka byla taktéž umístěna do těsné blízkosti této železniční zastávky. Po obratu by vozy pokračovaly zpět k sídlišti Písečná, kde by se odchytily od již popsané trasy a zamířily směrem do Jirkova až do prostoru zamýšlené vozovny v Zaječické ulici.

Další podstatné změny a návrhy ohledně vedení traťového tělesa byly se zástupci zúčastněných stran prodiskutovány v listopadu 1982. Schůzi tehdy svolali zaměstnanci odboru dopravy Krajského národního výboru v Ústí nad Labem, aby tam referovali závěry o postupu přípravy tramvajové trati, které během října projednali s Komisí vlád ČSSR a ČSR pro řešení problematiky Severočeského kraje [*SOka Chomutov l*]). Na základě stanoviska, jež v srpnu vypracoval Český geologický úřad, měly být stavby vozovny a závodu ČSAD přesunuty blíže do prostoru nové železniční stanice „Jirkov zastávka“, což by mimo jiné ušetřilo materiální a finanční náklady při výstavbě mostního objektu mezi Chomutovem a Jirkovem. Druhý bod jednání, ke kterému se přiklonila také Komise obou vlád, se dotýkal změny ve vedení dráhy v prostoru sídlištní aglomerace. Podle nového návrhu mělo být traťové těleso vedeno souběžně se silnicí I/13 a pouze na sídlišti Kamenná by tramvaje zajížděly do obvodové komunikace. Tato alternativa zkrátila dráhu původního konceptu o jeden kilometr a zároveň dodržela zásadu docházkových vzdáleností – proto zástupci zúčastněných stran souhlasili se zadáním pozměňovacího úkolu a Ing. Průšek byl posléze pověřen vypracováním nových studií [*SOka Chomutov l*]).

Exkurz: Komplikace byrokratického procesu

Ing. Průšek dokončil nové studie v první polovině následujícího roku, konkrétně v dubnu 1983, avšak obsahovaly v sobě celou řadu nedostatků, zejména v oblasti propočtů a ekonomického vyhodnocení, což následně vedlo ke vzniku pěti původně nezamýšlených projektových dodatků a časovému skluzu [*SOka Chomutov m*]). Státní investorský útvar Liberec, který zastával funkci hlavního investora stavby, nadto opakovaně nedodal potřebné dokumenty pro vyjmutí pozemků ze zemědělského půdního fondu, které byly nutné pro realizaci traťového tělesa [*SOka Chomutov n*]). Chybějící souhlasy vlastníků pozemků a neschopnost investora včas splnit zákonné náležitosti dokonce vedly k přerušení správního řízení [*SOka Chomutov m*]). Přestože byl v dubnu 1984 vydán potřebný územní souhlas, tento několik měsíců trvající byrokratický proces způsobil značný časový skluz a zpochybil původní termín zahájení stavby v březnu 1985 [*SOka Chomutov l*]). Celý tento vleklý proces příprav byl charakterizován úřední liknavostí a neefektivní koordinací mezi projektanty, investory, a nakonec i státní správou.

Během druhé poloviny 80. let vzniklo celkem osm projektových doplňků a dodatků ke studií souboru staveb, ve kterých Pragoprojekt upravil či blíže specifikoval realizační práce a budoucí systém provozu. Jednalo se například o časové harmonogramy, rozložení

financí, řešení světelných křižovatek, pojmenování a umístění tramvajových zastávek, jízdní řády, návaznost na autobusové linky apod. [SOkA Chomutov m]). Veškeré podklady pro první etapu stavby, jež zahrnovala výstavbu dopravního závodu a tramvajové trati „VTŽ“ – „Nádraží ČSD Jirkov“, dokončil projektant až v prosinci 1988 a již tehdy bylo jisté, že se stavbu nepodaří realizovat ani ve druhém závazném termínu, tedy v lednu 1989 [SOkA Chomutov m]).

Problematický úsek „třídy Rudé armády“

Vrchní projektant Ing. Průšek musel při trasování tramvajové dráhy čelit značným urbanistickým a dopravně-inženýrským výzvám, zejména v souvislosti s trasováním nové komunikace přes frekventovanou třídu Rudé armády, tedy dnešní Blatenskou ulici, jež sloužila jako klíčová spojnice navazující na složitější dopravní a stavební struktury města. Intenzita automobilové dopravy tam dosahovala kritických hodnot a zasazení tramvajového tělesa do této části města mohlo vést k navýšení hlukového znečištění a celkovému kolapsu [SOkA Chomutov o]). Proto Odbor dopravy a výstavby MěNV již v červnu 1989 přijal zásadní rozhodnutí o budoucím uzavření této komunikace pro automobilovou dopravu. Konkrétně se jednalo o úsek vedoucí od Zborovské ulice až k železničnímu nadjezdu ČSD. Vyloučení automobilové dopravy z této centrální části města však s sebou neslo riziko ztráty významu navazujících dopravních segmentů, což byl v danou chvíli nechtěný a nepříjemný stav. Projektanti proto museli nalézt kompenzační řešení, které by udrželo dopravní plynulost v širším centru. Jedním z takových řešení bylo zkapacitnění účelové komunikace s jednosměrným provozem směřující od nadjezdu ČSD k nákupnímu středisku Severka [SOkA Chomutov p]). Toto elegantní řešení nejenže minimalizovalo kolize s provozem tramvají a umožnilo hladký průjezd, ale také ochránilo vzrostlou zeleň po pravé straně ulice, čímž byly splněny i ekologické a estetické nároky. Klíčová pro odvedení tranzitní a obslužné automobilové dopravy byla ovšem nová objízdna trasa. Ta byla navržena tak, aby efektivně obkroužila dotčené území, a měla vést skrze ulice ohraničující sídlištní celky v Horní Vsi. Tento komplexní plán odrážel snahu o radikální přeměnu městské mobility, která upřednostňovala veřejnou dopravu a pěší zóny na úkor individuální automobilové dopravy v nejhustěji zastavěném jádru města. Takto navržená regulace dopravy představovala nezbytný předpoklad pro zahájení samotných stavebních prací na tramvajové dráze a měla stát na počátku dlouhodobé urbanistické přeměny této části města, která byla v projektech označována jako Střed II [SOkA Chomutov a]).

Vedení tramvajové dráhy přímo skrze dnešní Blatenskou ulici nadto rozpoutalo i zásadní dilema v oblasti památkové péče a správy majetku. Přilehlá zástavba, kterou tvořily převážně objekty z přelomu 19. a 20. století, se totiž nacházela v nevyhovujícím technickém stavu [SOkA Chomutov o]). Dlouholeté zanedbávání údržby a absence investic vedly k tomu, že řada objektů zela prázdnotou a stávala se terčem vandalství [Jindřich Petráček, *ústní sdělení*]. Chomutovský stavební úřad po důkladném přezkoumání dospěl k závěru, že komplexní rekonstrukce těchto budov jsou ekonomicky nerentabilní [SOkA Chomutov a]). Shodně, a pro osud zástavby fatální, stanovisko zaujala také Česká komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (dále jen ČK VTIR), která po posouzení technicko-ekonomických parametrů nakonec doporučila plošnou demolici obytných budov [SOkA Chomutov o]). Toto razantní doporučení bylo vydáno s přihlédnutím k faktu,

že přestavba zájmového území byla v dlouhodobých územních plánech již dříve zakotvena. Samotné zamýšlené traťové těleso zasahovalo přímo do prostoru 13 domů [SOkA Chomutov o)], čímž se staly bezprostředními kandidáty na zbourání. Avšak výstavbou tramvajové trati, ačkoliv nepřímou, bylo ohroženo dalších šest objektů [SOkA Chomutov o)]. Zástupci ČK VTIR proto podmíněně souhlasili s odstraněním i těchto dodatečných domů, ale projevíli obezřetnost a doporučili celkové přezkoumání vedení traťového tělesa. Cílem revize bylo ověřit, zda by nebylo možné drobnými úpravami trasy snížit počet dotčených objektů a zachovat alespoň některé části historické zástavby, zejména reprezentativní vily. Nicméně, přezkoumání nepřineslo žádné změny, protože jakékoliv odchylky od plánované osy by vedly k nepřijatelnému zvýšení nákladů, narušení dopravního řešení v ostatních částech města či nerespektování stavebně-technických limitů plynoucích ze stávajícího uspořádání inženýrských sítí a terénních podmínek. Rozhodnutí tak v podstatě potvrdilo prioritu rozvoje veřejné dopravy a modernizace infrastruktury nad záchranou starší domovní zástavby, čímž by projekt tramvajové dráhy přispěl k rozsáhlé urbanistické asanaci městského centra.

Dokončení a zadání projektového úkolu

Zadání projektu tramvajové trati pro chomutovskou aglomeraci bylo oficiálně zkompleťováno pracovníky společnosti Pragoprojekt v prosinci roku 1988 [Soukromá sbírka JP].

Následné tři měsíce byly věnovány intenzivním jednáním s cílem upřesnit jednotlivé postupy a časový harmonogram celého investičního záměru. Na základě vzájemné dohody byl termín zahájení samotné výstavby odložen na blíže neurčený termín v roce 1990 [Soukromá sbírka JP]. První fáze realizace, s původním předpokladem dokončení v prosinci roku 1993, zahrnovala klíčový, 3,6 kilometru dlouhý úsek, který měl vést mezi budovou městského divadla a nově navrhovaným dopravním závodem. Tento čtyřletý horizont si vyžádal rozsáhlé stavební a technologické operace. Mezi hlavní úkoly spadaly rekonstrukce přilehlých komunikací i silničních těles, kompletní přebudování stávajících inženýrských sítí, pokácení stovek stromů a výstavba klíčových podpůrných staveb. Součástí této fáze byla také realizace opěrných a protihlukových stěn, výstavba čtyř mostních konstrukcí, zřízení měnirny na lokalitě Kamenná a částečné vybudování vozovny [Soukromá sbírka JP]. Zásadním prvkem byla pochopitelně výstavba samotného tramvajového traťového tělesa, jehož zprovoznění mělo od ledna 1994 umožnit zahájení prozatímního provozu linky č. 1 v úseku „Divadlo“ – „Písečná“. Cílem této etapy bylo vytvořit základní páteřní infrastrukturu a ověřit také provozuschopnost a efektivnost zavedeného systému [Jindřich Petráček, ústní sdělení].

Druhá fáze projektu, jejíž realizace byla plánována na rozmezí let 1991 až 1995, byla zaměřena na finalizaci hlavního úseku trasy a dokončení doprovodné infrastruktury [Soukromá sbírka JP]. Klíčové stavební činnosti zahrnovaly prodloužení kolejové dráhy směrem k VTŽ a k zastávce ČSD Jirkov a úplné dokončení vozovny, což představovalo nezbytný předpoklad pro řádné provozování systému. Nezbytnou součástí této etapy byla také realizace komplexních úprav komunikačních sítí, vozovek, parkové zeleně a instalace nového veřejného osvětlení ve vybraných lokalitách. Celková délka tohoto nově zprovozněného úseku měla dosáhnout 5,6 kilometru a termín definitivního dokončení chomutovské části projektu byl stanoven na září roku 1995 [Soukromá sbírka JP]. Podle provozního plánu

měly tramvaje od října téhož roku zahájit provoz na plně zprovozněném úseku „VTŽ“ – „Nádraží ČSD Jirkov“.

Ve stejném období, paralelně s dokončováním první fáze realizace, se předpokládalo vypracování detailních projektových úkolů pro další čtyři rozšiřující větve tramvajové dráhy. Jejich předpokládané dokončení na přelomu let 2000 a 2001 by vytvořilo finální, rozsáhlou páteřní síť městské hromadné dopravy. Nejdůležitější a z hlediska urbanismu nejsložitější z těchto větví, spadající do druhé etapy stavby, měla propojit sídliště Písečná s Novými Vinařicemi. Ještě v prosinci 1988 však přetrvávala nejistota ohledně přesného vedení této trasy, neboť nebylo jisté, zda tramvaje v budoucnu zamíří do sídlištního celku Vinařice I, nebo Vinařice II. Původní projekt umístil dráhu do těsné blízkosti Podkrušnohorského přivaděče, čímž vznikalo kompromisní řešení pro obsluhu obou obytných celků [Klíma 2002: 39]. Tento návrh však narazil na odpor ze strany zástupců Povodí Ohře, kteří striktně požadovali zachování čtyřmetrového manipulačního pruhu od paty hráze přivaděče [SOka Chomutov k)]. Druhá studovaná alternativa z roku 1986 předpokládala obratiště na sídlišti Vinařice I. Tento návrh byl ovšem odmítnut zástupci národních výborů, jelikož nerespektoval princip docházkových vzdáleností, což by pro většinu obyvatel Vinařic II znamenalo nedostupnost tramvajových zastávek. Vzhledem k výrazně vyššímu počtu obyvatel v horní části sídliště [SOka Chomutov i)] proto upřednostňovali zastupitelé Okresního národního výboru (dále ONV) třetí návrh, který směřoval dráhu do Červenohrádecké a Jiráskovy ulice. Ačkoliv byl ještě v roce 1988 Ing. Průšek pověřen vypracováním nezávazné technické studie k oběma sporným alternativám, žádná z nich nebyla před politickými změnami v listopadu 1989 oficiálně schválena. Jediným pozůstatkem tohoto záměru vést tramvaje směrem na Vinařice byl donedávna 670 metrů dlouhý předpřipravený panelový pás ve Dvořákové ulici, na kterém měly ležet dřevěné pražce s kolejnicemi.⁶ Další plánované větve směřující do Nového Březence, k ZJF a k chomutovskému nádraží ČSD byly podle harmonogramu z roku 1986 odloženy do třetí etapy realizace, tedy do druhé poloviny 90. let. Po společenských změnách na přelomu 80. a 90. let však poklesl zájem o takto předimenzovaný projekt a následně došlo k rezignaci na koncept výstavby dalších tramvajových větví.

Konec velkých projektů a přechod k trolejbusové přepravě

Společenské a ekonomické změny, které proběhly na přelomu 80. a 90. let, dramaticky ovlivnily urbanistický rozměr tramvajového projektu v centru města. Řada předlistopadových plánů, která byla založena zejména na plošných demolicích, musela být opuštěna. Konkrétně se jednalo o projekty velkolepé přestavby dnešní Blatenské ulice nebo výstavby nového přepravního terminálu ve Wolkrovo ulici, které by vyžadovaly zbourání desítek stávajících objektů [Voch 2024: 58]. Ovšem tyto plánované kroky již nebyly v novém politickém a ekonomickém klimatu akceptovatelné.

Budoucí provozovatel, Dopravní podnik města Chomutova, proto zadal Pragoprojektu vypracování nové vyhledávací studie pro alternativní vedení trasy v centru města. Hlavním cílem této studie bylo minimalizovat vstupní investiční náklady, předejít nutným demolicím a současně efektivně zapojit tramvajovou dopravu do centrální městské zóny

⁶ V letech 2017 až 2019 proběhla rozsáhlá rekonstrukce Dvořákovy ulice, během níž byly odstraněny betonové panely z prostředka komunikace.

a tím zajistit optimální návaznost na autobusové nádraží. Studie dokončená v prosinci 1990 navrhla dvě nové varianty traťového tělesa. Obě navrhovaly konečnou smyčku před VTŽ a vedení trati přes přemostění Chomutovky do prostoru dvorků starších budov v ulici Na Bělidle. Na dalších přibližně 450 metrů se měly koleje přimknout k řece a umožnit vznik malého přepravního terminálu u starého autobusového nádraží [SOka Chomutov b)]. První alternativa dále vedla přes Palackého ulici až za zimní stadion a do Blatenské ulice, v rámci níž musela překonat starou železniční trať a řeku Chomutovku. Druhá varianta vedla od autobusového nádraží do ulice Dr. Farského a podél Obchodního domu Prior do osy Blatenské ulice. Tato výše popsaná alternativa byla oproti první variantě kratší o 250 metrů a zároveň ušetřila výstavbu jednoho mostního tělesa, nicméně v porovnání s původním řešením, které navrhl projektant již na konci 80. let, jednoznačně selhala v několika důležitých kritériích – byla delší, dražší, stavebně náročnější a více zatěžovala dopravu v centru města [SOka Chomutov b)].

Na přelomu let 1990 a 1991, kdy se zdálo, že původní tramvajový projekt získá souhlas, však začaly silně rezonovat hlasy volající po trolejbusové přepravě. Tato debata, která odrážela měnící se ekologické a ekonomické priority společnosti, se naplno rozhořela v dubnu 1991 na zasedání městské rady, kde se porovnávaly technické a ekonomické parametry obou systémů [SOka Chomutov d)]. Většina přítomných zastupitelů se rychle přiklonila k trolejbusům, argumentujíc především jejich ekologičností a výrazně nižšími investičními náklady na výstavbu ve srovnání s tramvajovou dráhou. Zastupitelé tedy nakonec odsouhlasili objednávku nové studie trolejbusového systému a ředitel dopravního podniku byl navíc pověřen vypracováním ekonomické analýzy ztrát při změně dopravního prostředku [SOka Chomutov d)]. Projektový ústav dopravních a inženýrských staveb následně vypracoval novou analýzu, ve které stanovil předběžné náklady na stavbu trolejbusového projektu i na vybavení vozového parku [SOka Chomutov c)]. Zastupitelé Chomutova i Jirkova byli s předloženým dokumentem spokojeni a vnímali jej pozitivně, a proto starostové obou měst v srpnu 1991 oficiálně zažádali stát o finanční prostředky. Po sérii jednání s ministerstvy financí, vnitra a životního prostředí a po určení tras trolejového vedení, bylo zřejmé, že „akce trolejbus“ získala definitivní převahu. Tímto rozhodnutím byla tramvajová éra v Chomutově, po dlouhých letech příprav a politických bojů, definitivně uzavřena, a město se namísto kapacitního a urbanistického řešení tramvajů přiklonilo k ekonomicky a ekologicky úspornější trolejbusové variantě.

Závěr

Dlouhodobě plánované zavedení kolejové dopravy v chomutovsko-jirkovské aglomeraci nepředstavovalo pouze pragmatické řešení přepravních kapacit, ale ukázalo se také jako klíčový nástroj územní politiky nezbytný pro udržení funkčnosti urbanistického modelu pásového města. Analýza dobových pramenů prokázala, že rozhodnutí o zavedení tramvajového systému představovalo reakci na systémové selhání dopravy v tomto nově vytvořeném souměstí, které vzniklo v důsledku vyšších státních zájmů. Postup těžby hnědého uhlí měl způsobit v horizontu desítek let radikální decentralizaci městského těžiště a následně také zánik chomutovského centra. Tato podmíněnost budoucího rozvoje chomutovsko-jirkovského dvouměstí, jež mělo být před těžbou chráněno, vedla k neúnosnému koncentrování osob do roztažené meziměstské aglomerace a následně také

k přepravním komplikacím, které byly zapříčiněny zejména existencí pouze jediné obvodové komunikace. Zavedený autobusový systém MHD tam v 70. a 80. letech dlouhodobě kolaboval, a to zejména z toho důvodu, že přeplněné autobusy nebyly svou kapacitou schopny nabrat další cestující. V reakci na to začal být projektován nový tramvajový systém jako jediné technicky a přepravně adekvátní řešení, které mělo udržet velký sídelní celek ve stavu provozuschopnosti a urbanistické soudržnosti.

Opakované revize, probíhající zejména během první poloviny 80. let, a vznik četných projektových dodatků demonstrovaly, jak musely být ambiciózní technické plány neustále konfrontovány a upravovány v kontextu složitých terénních podmínek, například výškových rozdílů či složitých mimoúrovňových křížení s železničními tratěmi a řekou Chomutovkou. Tyto technické překážky často vyžadovaly ekonomicky náročnou výstavbu mostních konstrukcí nebo umělých násepů. Sledování vývoje zamýšlených tras také ukázalo neustálou adaptaci plánů na snahu efektivně propojit klíčové obytné zóny s historickým centrem a rozsáhlými průmyslovými areály na okraji města. Nejen technická složitost, ale i úřední liknavost a neefektivní koordinace mezi investorem, projektantem a státní správou se nakonec staly faktory, které projekt paralyzovaly.

Přestože se podařilo projektový plán kompletně dokončit a sehnat dodavatele, společenské a ekonomické změny na přelomu 80. a 90. let jej učinily v novém politickém klimatu neudržitelným. Odklon od velkolepých plánů, nepopulární plošné demolice a pokles zájmu o předimenzované investiční projekty nakonec vedly k hledání úspěšnější alternativy. Ačkoliv byl tramvajový projekt technicky realizovatelný a do jisté míry nezbytný pro urbanistický model sídlištního města, porevoluční vedení měst Chomutova a Jirkova upřednostnila na počátku 90. let trolejbusovou dopravu, a to zejména pro její ekologičnost a výrazně nižší investiční náklady na výstavbu. Nerealizovaný projekt tramvajové dráhy v chomutovsko-jirkovské aglomeraci tak dodnes zůstává připomínkou velkých ambicí předlistopadového centrálně plánovaného systému, který však nebyl schopen pro své neefektivní fungování a časové prodlevy projekt realizovat.

Poděkování

Tento text vznikl v rámci Studentského grantového systému Vybrané problémy z moderních dějin V (SGS-2025-012) řešeného na Katedře historických věd FF ZČU v Plzni.

Seznam zkratk

ČK VTIR = Česká komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj

ČSAD = Československá státní automobilová doprava

ČSD = Československé státní dráhy

ČSR = Česká socialistická republika

ČSSR = Československá socialistická republika

MHD = městská hromadná doprava

SOkA = Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani

VTŽ = Válcovny trub a železářny

ZJF = Závod Julia Fučíka

Zdroje

Archivní prameny

Státní oblastní archiv Chomutov se sídlem v Kadani

- SOkA Chomutov a), Magistrát města Chomutova, písemnosti městského architekta, karton 52/4, Střed města, II. etapa, červenec 1989, Ústí nad Labem.
- SOkA Chomutov b), Magistrát města Chomutova, písemnosti městského architekta, Tramvajová trať Chomutov: studie trasy podjezdu ČSD – VTŽ, karton č. 39/6, Tramvajová trať Chomutov, Studie trasy podjezdu ČSD – VTŽ, prosinec 1990, Praha.
- SOkA Chomutov c), Magistrát města Chomutova, písemnosti městského architekta, Tramvajová trať Chomutov: studie trasy podjezdu ČSD – VTŽ, karton č. 39/6, Předvedení studie trolejbusové dopravy, 6. června 1991, Chomutov.
- SOkA Chomutov d), Magistrát města Chomutova, písemnosti městského architekta, Tramvajová trať Chomutov: studie trasy podjezdu ČSD – VTŽ, karton č. 39/6, Zpráva o technických a ekonomických parametrech výstavby tramvajové nebo trolejbusové dráhy v Chomutově, 4. dubna 1991, Chomutov.
- SOkA Chomutov e), MěNV Chomutov, Generel dopravy Chomutov-Jirkov 1975 II, karton č. 21, Podklady a rozbor, červenec 1975, Praha.
- SOkA Chomutov f), MěNV Chomutov, Generel dopravy Chomutov-Jirkov 1975 III, karton č. 21, Prognóza dopravy, červenec 1975, Praha.
- SOkA Chomutov g), MěNV Chomutov, Generel dopravy Chomutov-Jirkov 1975 IV, karton č. 21, Návrh dopravního řešení, červenec 1975, Praha.
- SOkA Chomutov h), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Zápis z výrobního výboru ONV o studii MHD v městské aglomeraci Chomutov-Jirkov, 10. prosince 1980, Chomutov.
- SOkA Chomutov i), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Tramvajová trať Chomutov – 2. stavba, Dopravně-inženýrské výpočty, květen 1985, Praha.
- SOkA Chomutov j), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Stanovisko odboru KHSO ke studii tramvajové dopravy v Chomutově, 1. dubna 1981, Chomutov.
- SOkA Chomutov k), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Záznam z jednání ohledně výběru stanoviště tramvajové trasy Chomutov–Jirkov a vozovny v Jirkově, 9. září 1982, Chomutov.
- SOkA Chomutov l), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Zápis z projednání dalšího postupu přípravy výstavby tramvaje Chomutov–Jirkov, 9. listopadu 1982, Chomutov.
- SOkA Chomutov m), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Studie souboru staveb – tramvajová trať Chomutov, dodatek č. 3, říjen 1986, Praha.
- SOkA Chomutov n), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Protokol z místního šetření k návrhu na vydání územního rozhodnutí pro stavbu Dopravního závodu, 3. ledna 1984, Chomutov.
- SOkA Chomutov o), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Stanovisko k demolici bytových objektů akce Tramvajová trať Chomutov–Jirkov, 1. stavba, 1986, Praha.
- SOkA Chomutov p), MěNV Chomutov, Tramvajová trať Chomutov, karton č. 18, Provedení úpravy projektovaného způsobu osobní automobilové dopravy v ulici Rudé armády, 5. června 1989, Chomutov.
- SOkA Chomutov q), ONV Chomutov II, a. p. 590, Směrný a podrobný plán města Chomutova, karton č. 165/3, Technická zpráva k náčrtu směrného plánu města Chomutova, leden 1951, Ústí nad Labem.
- SOkA Chomutov r), ONV Chomutov II, a. p. 590, Směrný a podrobný plán města Chomutova, karton č. 165/3, Směrný plán města Chomutova, květen 1963, Ústí nad Labem.
- SOkA Chomutov s), ONV Chomutov II, a. p. 596, Koncepce rozvoje dopravy sídelního útvaru Chomutov-Jirkov, VII, karton č. 9, Úvod do dopravní problematiky v aglomeraci Chomutov-Jirkov, únor 1979, Ústí nad Labem.
- SOkA Chomutov t), ONV Chomutov II – odbor výstavby a územního plánování 1945–1990, a. p. 597, Investiční úkoly, karton č. 9, Okrsky IX a X aglomeračního sídliště Březenecká v Chomutově, 1967, Ústí nad Labem.

Soukromá sbírka Jindřicha Petráčka

Soukromá sbírka JP, Tramvajová trať Chomutov, souhrnné řešení stavby – souhrnná technická zpráva, prosinec 1988, Praha.

Literatura

Klíma, Jiří [2002]. *75 let autobusové dopravy na Chomutovsku*. Chomutov: Dopravní podnik měst Chomutova a Jirkova.

Pachner, Jaroslav – Rak, Petr [2005]. *Chomutovská uličnice. Stavebně-územní proměny a vývoj názvů ulic v Chomutově, Horní Vsi a Spořicích*. Ústí nad Labem: Alois International.

Pachner, Jaroslav – Semotanová, Eva – Rak, Petr [2007]. *Chomutov. Historický atlas měst České republiky, svazek č. 16*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR.

Růžek, Vlastislav a kol. [1989]. *Válcovny trub v Chomutově. Historie a současnost*. Chomutov: Válcovny trub Chomutov.

Voch, Radek [2024]. *Poválečná přestavba Chomutova v letech 1945–1989*. Chomutov: Oblastní muzeum v Chomutově.

Internetové zdroje

Český statistický úřad: Databáze demografických údajů za obce ČR. Územní změny, počty obyvatel, narození, zemřelí, stěhování (1971–2023) [online]. Dostupné z: <https://csu.gov.cz/databaze-demografickych-udaju-za-obce-cr> [cit. 2024-11-26].

Český statistický úřad: Malý lexikon obcí České republiky 2017. Ústecký kraj – obce v okresech: Chomutov [online]. Dostupné z: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&z=T&f=TABULKA&skupId=2119&katalog=32225&pvo=MLO201706&pvo=MLO201706&pvoc=101&pvoch=40461#w=> [cit. 2026-03-08].

Orální prameny

Jindřich Petráček, ústní sdělení, bývalý zaměstnanec Dopravního podniku měst Chomutova a Jirkova, 27. ledna 2025, Chomutov.

*Radek Voch (*2002) je v současné době studentem magisterského oboru Moderní dějiny Fakulty filozofické na Západočeské univerzitě v Plzni. Specializuje se na regionální dějiny severozápadních Čech, zejména Chomutovska.*

Jan Keller: *Služby a služebníci. Pohled kulturně-historický*. Praha: Karolinum, 2025, 216 s.

Přední český sociolog Jan Keller přináší odborné veřejnosti a všem zájemcům o problematiku současné společnosti pohled na podstatu a vývoj služeb a nabízí další příspěvek k pochopení sociální struktury a jejích mechanismů v kulturně-historickém kontextu. Svou analýzu problematiky služeb začíná dávnou historií a uzavírá ji v současnosti. Přibližuje metamorfózu sféry služeb, od snahy pomáhat druhým až po vznik významného zdroje zisků. Důsledně uplatňuje zásadu, podle níž „kontinuita dějin je nejpritažlivější ze všech koncepcí, které sestrojili západní historikové na podkladě analogie s „klasickou západní fyzikou.“¹ Jak naznačuje název publikace, autor začíná historickými poznatky a pokračuje rozbořením faktů různých dějinných epoch. Navazuje na své předchozí práce, zabývající se rozvrstvením společnosti, a věnuje se té její části, která zabezpečuje služby.

Jednotlivé společenské vědy počínaje ekonomikou, přes historii, sociologii, politologii a konče antropologií vymezují služby ze svého úhlu pohledu. Rozsáhlejší úvod práce, než je obvyklé, se věnuje klíčové charakteristice služeb z hlediska ekonomického a sociologického a zaznamenává u obou disciplín opačné historické trendy, v souvislosti s hodnocením jejich přínosu pro společnost.

Ekonomický přístup k službám začal jejich pragmatickým rozčleněním na produktivní a neproduktivní. Postupné využití vědeckých a technických poznatků v průmyslu přispělo k oceňování příznivých dopadů rozvoje služeb na produkci bohatství. Třicátá léta 20. století vnesla do ekonomické teorie pojem „terciární sektor“, kterému mnozí ekonomové přikládali velkou budoucnost a uvažovali o něm jako o automatickém tahounovi ekonomiky.

Část sociologů, v souvislosti s proměnami ekonomiky, rovněž přemýšlela o významné perspektivě služeb, jiná skupina byla v tomto směru skeptická. Šedesátá a sedmdesátá léta se

nesla ve znamení optimistických očekávání spojených s přechodem pracovníků z průmyslových odvětví do rozvíjející se oblasti služeb a s rozšiřováním volného času. Ke konci tisíciletí se vkládaly naděje do vzniku vzdělanostní a informační společnosti. Celé oblasti služeb, jak je známo, jsou silně feminizované, s relativně hůře placenými pozicemi. To je jen jeden z důvodů, proč se optimistické vize nenaplnily.

„Čistě ekonomický pohled na služby bohužel ignoruje celou řadu nikoliv nevýznamných souvislostí“ [Keller 2025: 33]. Ze sociologického pohledu je zřejmé, že výkon služeb společnost hierarchizuje. Vlastníci služeb profitují, zaměstnanci je udržují v každodenním chodu a řadoví klienti jsou na nich závislí. Do principu služby se promítají dva rozměry, etický a mocenský, historicky zakotvené v našem společenském prostoru a jejich původ autor nachází už v biblických textech.

Jak naznačuje název knihy, její obsah je rozčleněn do dvou částí. Jedna je věnovaná podstatě a rozvoji služeb a druhá jejím uživatelům a poskytovatelům. První kapitola s názvem Geneze služeb je rozdělena do deseti logicky navazujících částí, se začátkem věnovaným mnoha významovým polohám pojmu služba, které se vyskytují ve Starém i Novém zákoně. Východiskové chápání služby jako pastýřské moci je z náboženského hlediska přirozené. Alternativy jako služba bližnímu či služba jako dar s její povznášející rolí jsou blízké biblické tradici. Další varianta, vázaná na rozhodnutí každého jedince, vyplývá z jeho morální povinnosti sloužit, a přitom volit mezi blahem nebo zatracením. Uvedené polohy mají především etické konsekvence.

Služba jako selektivní ochrana, služba v rámci podřízeného služebního postavení určitých vrstev a služba jako oddanost něčemu, co nás přesahuje, má vedle morálních aspektů i aspekty mocenské. Všechny uvedené „odstíny“ služeb se v průběhu své existence mohou vzta-
hovat jak ke společenství, tak k jednotlivci.

Z hlediska dějinných a společenských mechanismů jsou některé významy pojmu služba důležitější než jiné. Klíčový princip představuje služba jako pastýřská moc, ze své podstaty orientovaná na vnitřně nediferencovanou

¹ Toynbee, A. J. [1995]. *Studium dějin*. Praha: Práh, s. 55.

pospolitost, neobsahující dimenzi sociální hierarchie. Jak je však známo, předmoderní evropské i mimoevropské společnosti fungovaly v rámci feudálního systému, rozděleného do tří odlišných vrstev: vrstvy urozených, družiny věrných a sloužících výše postaveným. Základní diferenciacie do tří vrstev se replikovala i v dalších historických etapách. Princip pastýřské moci se stal také inspirací pro strategii vzniklou v 16. století k překonání feudální rozdrobenosti a ovládnutí obyvatel určitých území prostřednictvím mocenských institucí, které se později rozvinuly do mnoha specializovaných oblastí.

Druhým významným principem, který stojí za pozornost z historického i sociologického hlediska, je služba jako selektivní ochrana, založená na klientelismu, na poskytování záruk za určité protislužby. Její historické podoby v antice, feudalismu, moderní době i postmoderně se vyznačují výrazným, asymetrickým vztahem, resp. se zásadní nerovností mezi patronem a jeho klienty. Keller pokládá 17. století za klíčový mezník ve vývoji klientelismu, kdy dochází k jeho prorůstání z roviny soukromé či osobní oddanosti do veřejné sféry. Prakticky to znamená, že patroni a jejich klienti začínají spojívat systém osobních služeb a protislužeb s povinnostmi vůči státu a jeho institucím. Zkušenosti klientů postupně opouštějí své původní ochránce a snaží se uchytit u vlivnějších patronů. Díky dynamickým změnám klientského prostředí se součástí vztahů stala korupce. Právě takovýto systém vztahů přispěl k formování zárodků politických stran [Keller 2025: 77].

Třetím principem promítajícím se do chodu společnosti je chápání služby jako vazby mezi blahem a ztracením. Rozhodování, jestli se přiklonit k dobru nebo posluhovat zlu se promítlo do základů mnoha filozofických koncepcí i ideologií a prosakuje v různé dramatické podobě i do praxe politických subjektů a stran. Kromě politiky je na tomto principu postavena také obhajoba tržní ekonomiky. Zlo je spojováno např. s plánováním nebo altruistickým jednáním. Dobro je naopak provázáno s trhem, konkurencí, soukromým vlastnictvím, kapitalismem. V souvislosti s úvahami o konkurenci a trhu se často zmiňuje stát.

Soupeření státu a trhu je považováno za jeden z typických rysů liberálních poměrů. Autor v detailnějším pohledu však naznačuje podobnost obou institucí v několika směrech. Pro ilustraci je možné uvést rozporné tendence jak v rámci státu, tak trhu. Stát má na jedné straně tendenci proměnit své obyvatele ve služebníky, současně deklaruje snahu podporovat služby veřejného blaha. Podobné se projevuje trh. Jeho reprezentanti zdůrazňují potřebu vytvářet velký prostor pro svobodnou volbu jednotlivců, jedním dechem prosazují rozšiřování obrovské moci nadnárodních společností, které dohlížejí na prostor svobodného trhu a kontrolují jej [Keller 2025: 118–136].

Druhá kapitola, nazvaná Sociální struktura postindustriální společnosti, je postavena na charakteristice využívaných služeb, jednotlivými společenskými vrstvami. Autor obsahově a metodologicky navazuje na své doposud prezentované koncepty rozvrstvení společnosti. Může konstatovat, že diskrétní a pomocná elita, s novými středními vrstvami, naplňuje své potřeby a realizuje svůj životní styl prostřednictvím soukromých služeb a služebníků. Dvě kategorie dolní vrstvy, překerní a sociálně vyloučení, patří mezi příjemce sociálních služeb státu. Střední vrstvy, i když nejsou odkázány na příjmy od sociálního státu, ve svých domácnostech nevyužívají práci novodobých služebníků, resp. služebnic a jejich domácnosti fungují převážně na principu samoobslužnosti.

Dolní vrstvy společnosti, při zajišťování životního komfortu příslušníků horních a částečně nejnovějších středních vrstev, vykonávají méně kvalifikované práce, s nižší odměnou. Právě na nízkopříjmové skupiny dopadají tržní vztahy v plné síle. Keller se v této souvislosti vrací k problematice klientelismu u obou horních vrstev. V rámci oficiálních reprezentací zůstává dostatečný prostor pro rozvoj osobní protekce v oblasti politiky i ve vedení firem.²

Následující část knihy se zabývá dopady „společnosti služeb“ na život jednotlivých vrstev. Odkazuje na doposud nepřekonanou

² Snad ani není potřebné příliš rozvádět nedávné korupční aféry české politiky, známé a názvem Dozimetr, Stoka a další.

charakteristiku Thorsteina Veblena, publikovanou před více než 125 lety, týkající se zahálčivé třídy, v pojetí autora recenzované knihy, diskrétní elity. Její životní styl vysvětluje prostřednictvím konceptu ostentativní spotřeby, jejíž podstatnou složkou je zaměstnávání služebního personálu, kterým se pán obklopuje. Personál je uvolněn z produktivní práce a právě tato jeho pozice svědčí o moci a bohatství příslušníka zahálčivé třídy. Keller velmi vhodně upozorňuje, že jde o první sociologickou teorii služeb.³

Zajímavý je historický pohled na vývoj sloužících v 19. století. V různých zemích Evropy se pohyboval podíl počtu služebnictva od 14 % do 25 %, převážnou většinu z nich tvořily ženy. V průběhu služby mělo služebnictvo podobný status jako nedospělí členové rodiny, závislí na svém zaměstnavateli. K jeho poklesu došlo ke konci 19. a v prvních desetiletích 20. století. Po druhé světové válce, zejména v šedesátých a sedmdesátých letech, převládaly názory o mizení služebnictva.

V sociologii se objevily dvě soupeřící koncepce objasňující pozici služeb ve společnosti. Jedna zdůrazňovala přelévání pracovní síly z výrobní činnosti do oblasti služeb, druhá kladla důraz na zvyšující se spotřebu průmyslově vyráběného zboží v domácnostech. Setkávala se představa o společnosti služeb s koncepcí samoobslužné společnosti. Ke konci tisíciletí se začalo hovořit o mcdonaldizaci společnosti. V jejím základu bylo rozšíření modelu rychloobslužného stravování, populárního od padesátých let, do dalších sfér společnosti, jako je vzdělávání, kultura, sport, politika a jiné. Samoobslužnost překročila hranice samotných domácností a zakotvila v různých sférách společenského života.

Vzestup nových středních vrstev, vyznačujících se dvoukariérovým manželstvím, od devadesátých let vyvolal znovuoživení poptávky po sloužících. Keller spojuje oba tyto související procesy s polarizací trhu práce a nárůstem nízkokvalifikovaných osob ve sféře služeb, s přechodem od organizované modernity ke společnosti sítí [Keller 2025: 181]. Sílicí migrace, se značným zastoupením nízkokvalifikované pracovní

síly, a změny ve struktuře evropské populace, na pozadí nedostatečně připravených veřejných služeb v péči o seniory a děti, vyvolaly specifické formy nabídky a poptávky po domácích službách. Výsledkem je využívání některé z forem placené domácí práce v rozmezí od 5 do 40 % ve vyspělých západoevropských zemích. Odrostlé děti a mladé dívky, jež sloužily v 19. století, vystřídaly ženy po mateřské dovolené, delší dobu nezaměstnané nebo kvalifikované, hledající vyšší mzdu. I když historické postavení sloužících je s dnešním stavem nesrovnatelné, z hlediska odměňování a statusové pozice je situace obdobná. Projevuje se stejně jako v minulosti nízkými mzdami, nesnadnou kontrolou pracovních podmínek, vztahem podřízenosti vůči zaměstnavateli.

Služby pro domácnost mají podporu jak vlád většiny evropských zemí, tak i Evropské komise, která ve své strategii z roku 1993 představovala tento druh služeb jako významný příspěvek k řešení výzev, které přináší postindustriální společnost, s cílem snížit nezaměstnanost. Nové využívání nižších vrstev k domácím službám současně naznačuje opuštění samoobslužnosti. Nahrává tomu i zvýšená migrace zasahující i do oblasti jednoduchých služeb, do nichž jsou zahrnuty kromě domácích služeb, jednoduché práce v hotelích, supermarketech, v nemocnicích, při ostraze a údržbě budov a v call-centrech. V domácnostech, ale i v institucích vyspělých zemí jsou někdy zaměstnány i ženy s vyšší kvalifikací, než mají jejich zaměstnavatelé. Ve srovnání s relativně lépe získaným finančním ohodnocením, i za cenu negarantovaných pracovních podmínek, opouštějí kvalifikovanou a hůře placenou práci v domovské zemi.

V závěru si autor klade otázku, jakou cestou se vydává společnost služeb. Nenabízí příliš optimistickou odpověď. Z dosavadního vývoje usuzuje na další pokles výdajů na veřejné služby a místo nich nastupující rozšiřování privátního sektoru v této oblasti. Možná mohl v této souvislosti více zdůraznit diferencovanou kvalifikaci migrujících z afrických a asijských zemí a migrantů zejména ze zemí střední a východní Evropy.

Recenzovaná publikace prezentuje dějinnou cykličnost některých ekonomických a sociálních

³ Veblen, T. [2024]. *Teorie zahálčivé třídy. Ekonomická analýza institucí*. Praha: Karolinum, s. 151.

procesů a v obecné poloze přináší obrázek sociální struktury postindustriálního světa.

Ján Mišovič

DOI: 10.14712/23363525.2026.8

Peter Salner: *Prach alebo popol. Kremácia v židovskej komunite na Slovensku z pohľadu etnológie*. Bratislava: Marenčin PT, 2023, 136 s.

Kniha bratislavského etnologa P. Salnera vychází z jeho dlouhodobého etnologického výzkumu v Židovské náboženské obci v Bratislavě, přičemž autor jako její funkcionář i člen má možnost navazovat s ostatními členkami a členy velmi úzké kontakty, jež jsou budovány na důvěře a vzájemném respektu. Důležité však je i to, že má také přístup k písemnostem obce, a může tak kombinovat terénní a archivní bádání. V novém titulu otevřel velmi aktuální téma židovského pohřbu. Zatímco v Čechách se kremace osob židovského původu objevují již v období první Československé republiky, na Slovensku jde o jev poměrně nový (první krematorium v Bratislavě vzniklo až roku 1969). Jak sám ovšem autor přiznává, tematiku židovských hřbitovů a pohřbů rád nemá a před rokem 1990 navštívil místo posledního odpočinku jen jednou, zatímco jako funkcionář židovské komunity asistoval na více než 200 pohřbech, včetně těch, které proběhly v bratislavském krematoriu. V těchto chvílích si také uvědomil, že kremace se ve 21. století začínají upřednostňovat v židovských rodinách na Slovensku před pohřby do země.

Salner si přitom klade otázku, proč přežijí šoa a jejich potomci volí tuto z hlediska judaismu zcela nepřijatelnou alternativu (dodejme, že v Čechách byla po druhé světové válce výrazem solidarity s umučenými příbuznými, přesto však legendární českožidovský rabín Richard Feder připomínal židovský hřbitov v Terezíně s krematoriem jako výraz nacistické zřůdnosti). Současně však Salner nastoluje další problém, který je s tradičním judaismem rovněž neslučitelný: Může být kremace transformací židovské identity? Sám autor tuto otázku chápe v intencích konfliktu mezi tradicí a realitou současného

židovského života. Přitom hledá zcela správně odpověď v historii židovské komunity, a proto na úvod zařazuje kapitolu o dějinách bratislavské obce, jež se dlouho nacházela pod vlivem ortodoxního rabína Chatama Sofera, před a po šoa, přičemž připomíná, že výrazně menšinový neologický směr se v metropoli Slovenska začal prosazovat až od roku 1872. Ještě v meziválečném období se pak k ortodoxii hlásilo 75 % členů slovenských židovských obcí. Napětí mezi konzervativním a liberálním židovstvím trvá však dodnes, i když počet věřících Židů klesl v důsledku šoa i poválečné církevní politiky z předválečných téměř 137 000 na číslo jen málo přesahující dva tisíce. Dodejme, že ortodoxní Židé patřili během války k nejvíce postižené skupině; přeživší ortodoxní rabíni pak ze Slovenska, kde nemohli vést židovský život, emigrovali. Třetina přeživších slovenských Židů se pak rozhodla pro návrat do židovské Palestiny/Státu Izrael, řada těch, kteří zůstali, našla naopak naději v komunistických ideálech.

V dalších kapitolách knihy pak analyzoval Salner průběh tradičního židovského pohřbu a jeho významu pro pozůstalé, přičemž čerpal z díla rabína Armina Friedera (1941). Využít by šlo i práce M. Klotze (1900), J. Elkina (1979), R. H. Issacsona (1999), D. Kraemara (2001), M. Lamma (1969), z nedávné doby B. Noska a P. Damohorské (2011) či Modlitby a rituální zvyklosti židovského pohřebního bratrstva v Praze (1933). Současně autor recenzovaného díla poukázal i na problémy současnosti: zabezpečení tradičního židovského pohřbu v menších městech či konflikt mezi tradicí a hygienickými nařízeními v době covidu, právě tak jako na péči o 800 židovských hřbitovů na Slovensku. Přestože judaismus kremaci, která neumožňuje zmrtvýchvstání, striktně odmítá (Salner to ilustruje na vybraných titulech náboženské literatury), stala se, jistě i pod vlivem většinové společnosti, po šoa realitou i na Slovensku, od roku 2013 v Bratislavě pak dokonce skutečností převažující. Přispívá k tomu i menší finanční náročnost pohřbu, přenositelnost popela v urně, případně jeho vysypání na vybraném místě. Vlastní uložení urn na židovských hřbitovech (a to i nepovolené) však komunitu nadále rozděluje (Salner to přesvědčivě vyargumentoval i na diskusích

kolem vybudování bratislavského kolumbária). Zatímco ortodoxie jako zastánce prachu se tedy odvolává na triádu tradice, víra, předci, kremace vychází z prožitku (dnes již mnohdy zprostředkovaného) šoa, pocitu viny přeživšího, přetnuté náboženské víry, pragmatismu, ekologie. Salner tak dospívá, jak sám zdůrazňuje, na základě etnologického výzkumu k tomu, že kremace nepopírá židovskou identitu, ale zosobňuje tu

skutečnost, že má tato identita po šoa nenáboženskou podobu. Vzhledem k tomu, že i v české etnologii a sociologii narůstá zájem o religiozitu, má Salnerova kniha, doplněná o autentické fotografie, velkou šanci oslovit i odborníky, kteří se nezabývají židovstvím.

Blanka Soukupová

DOI: 10.14712/23363525.2026.9

